(47.925) | 27093
Ա-25 | Սարգսյան, Ե.
Երկաթուղայինների կրթական գործունեությունը [illegible]
Հայպ. Ա. | | | 35 կ.

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

204

ԵՐԿՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ
ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ
ՄՈՒՐԱՏ-ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
Ա. ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ
1836-1936

373(47.925)(09)
008(47.925)(09)+9(47.925)
Ա-25

ԵՐԿՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

008(47.925)(09)

ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

9(47.925)1

ԳՐԵՑ

Հ. ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

A III/34160

ՀԱՏՈՐ Ա

1746-1901

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1936

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

(ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷՆ)

Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարաններու Առաջին հարիւրամեայ Յոբելեանը թելադրեց մեզ հրապարակ հանելու լուսահոգի Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի սոյն երկը, որ յիշեալ զոյգ հաստատութեանց պատմականին հետ կը ներկայացնէ ընդհանուր պատկերը կրթական-դաստիարակական այն թանկագին ծառայութեան զոր Մխիթարեանք մատուցին Հայ Ազգին՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի մէջ. գործունէութիւն մը մեծ եւ կարեւոր, իբրեւ հիմնական մէկ մասը ազգային մեր վերածնութեան, զոր յղացաւ մեծն Մխիթար եւ զայն ծրագրեց իր բոլոր ճիւղերով եւ սկսաւ գործադրել ի՛ր իսկ կենդանութեան օրով եւ զայն կտակեց ամբողջապէս իր ձեռակերտ Ուխտին։

Հատորիս մէջ՝ մէն մի հաստատութեան պատմականին մէջ ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ ո՛րքան փարումով էր որ Մխիթարեանք լծուեցան ազգային կրթական գործին եւ թէ բարոյական ու նիւթական ի՜նչ զոհաբերութիւն կատարեցին այդ ասպարէզին մէջ եւ ո՛րքան արդիւնաբերեցին, միշտ աչքի առջեւ ունենալով իբրեւ կէտ նպատակի՝ ազգին լուսաւորութիւնը՝ գիտակից եւ ընտիր սերունդներ պատրաստելով, երանաշնորհ Հիմնադրին գծած ուղղութեամբ՝ Կրօնքի եւ Հայրենիքի դրօշին ներքեւ աւանդելով տոհմային կրթութիւնը Հայ Մշակոյթի բովանդակ առումով։

Մուրատ-Ռափայէլեան Հաստատութեանց միացեալ յոբելեաններուն առթիւ հիմնական պարագայ մ'ալ կայ շեշտելիք որ պիտի բացատրէ Մխիթարեան նախկին կրթական գործին եւ մեծ բարերարներու անունով զոյգ վարժարաններու հիմնական եւ անբաժանելի կապը։ Կը բաւէ ըսել թէ Մուրատ նախկին Մխիթարեան

սան մ'էր եւ Ռափայէլ մտերիմ բարեկամ մը։ Եւ Մխիթարեանց ազգանուէր գործունէութիւնն եւ զոհաբերութիւններն էին որ բարոյապէս հիմնեցին այդ ազգասէր հոգիները եւ թելադրեցին ազգին կարօտ զաւակներու կրթութեան նուիրական դատին ի նպաստ կտակելու իրենց նիւթական օժանդակութիւնը։ Եւ այդպէս ալ եղաւ։ Շնորհիւ Մխիթարեանց՝ Ազգը ունեցաւ գիտութեան եւ կրթութեան հայկական զոյգ տաճարներ՝ որոնք ազգային դարաւոր մեծագոյն հարստութիւնն եւ պարծանքը կը կազմեն։

Այս բոլոր տեսակէտներն են որ առաջադրած է լուսաբանել հմուտ հեղինակը ներկայ հատորիս մէջ՝ որ կը սկսի 1746 թուականով եւ կը հասնի մինչեւ 1901. եւ այս պիտի կազմէ Ա. հատորը Մխիթարեան Միաբանութեան կրթական գործին պատմութեան՝ շուրջ երկհարիւրամեայ շրջանին։

Երկրորդ հատորով մը ապա պիտի տրուի հետագայ շրջանին պատմութիւնը 1901էն մինչեւ մեր օրերը։

Յոբելեաններու Կեդր. կարգադիր Յանձնախումբ մարմինը յոյս ունի թէ սոյն երկը կարեւոր պակաս մը պիտի լեցնէ Մխիթ. կրթական գործունէութեան պատմութեան՝ կազմելով իբրեւ Բ. մաս հեղինակին միւս հմտալից ծանօթ գործին՝ նուիրուած Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեայ գրական գործունէութեան (1701–1901)։

Պարտք կը համարինք յայտարարել թէ լեզուական թեթեւ հպումներէ զատ ընդհանուր գործին վրայ՝ կատարած ենք նաեւ ինչ ինչ կէտերու կամ էջերու սեղմումներ, աւելի սահուն եւ ախորժելի ընելու համար անոր ընթերցումը։

ՄՈՒՐԱՏ–ՌԱՓԱՅԵԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ ԿԵԴՐ. ԿԱՐԳԱԴԻՐ
ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

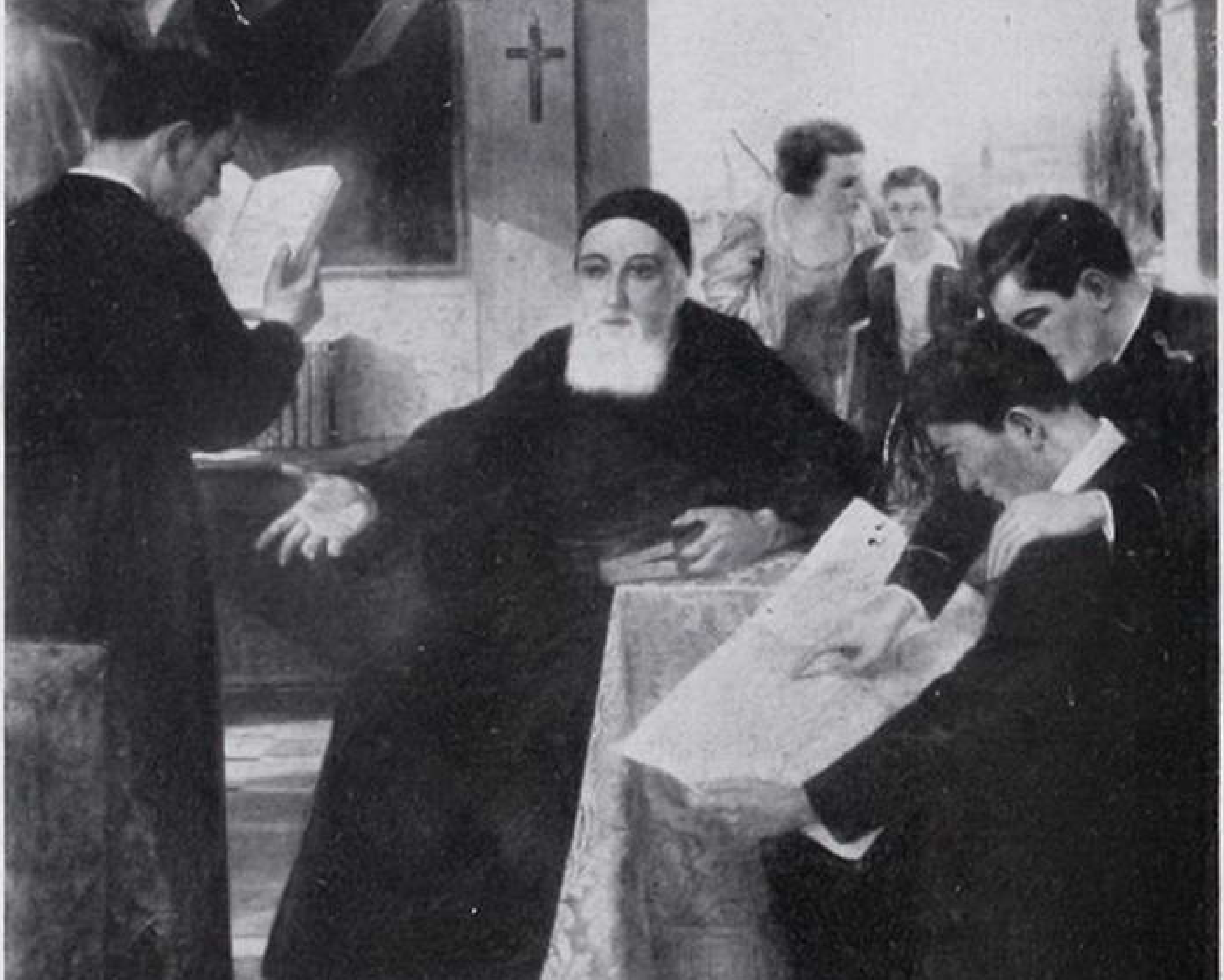

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ ՀԱՅ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ Ա

ԴՊՐՈՑԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԴՊՐՈՑԻ գաղափարը այնքան բարձր է, այնքան գեղեցիկ և գրաւիչ տգիտութեան խաւարով պաշարուած մտքերու համար, որքան երկնքի համաստեղութիւնները՝ գիշերային մթութեան մէջ խորասուզուած աչքերուն. լոյսին նման՝ դպրոցին մէջ մատակարարուած ճշմարտին, բարւոյն և գեղեցկին ծանօթութիւնները մանկական միտքը և սիրտը կը լուսաւորեն, կ'ընդարձակեն և կ'ազնուացնեն: Առանց դպրոցի դժուար է — չըսեմ անկարելի — որ մանկան մէջ զարգանան իմացական կարողութիւններն և թաքուն հանճարը, և արտադրեն այն՝ որուն ի բնէ կը միտին. ինչպէս առանց փեթակի դժուար է՝ որ մեղուները պան գործեն: Իմացականութիւնը բացուելուն՝ մանուկը մեղուէն աւելի անյագ տենչով կը ձգտի դէպ ի ճշմարտութիւնները, դէպ ի բարին և գեղեցիկը, և ամէն բան՝ որ կ'իյնայ զգայարանքի ներքեւ՝ կ'ուզէ իր մէջ ամփոփել, իրեն սեփականել, ամէն բան գիտնալ: Սակայն չի կրնար իր իմացականութեան թեւերը բարձրացնել դէպ ի ճշմարիտն և գիտութիւնները՝ մինչեւ որ իրեն չներկայացուի՝ դպրոցին միջոցով՝ մարդկային մտքի գիտելիքներու անծայրածիր երկինքը:

Ահա այս պատճառաւ է՛ որ հին և նոր ազգեր այնքան մեծ կարեւորութիւն տուին դպրոցի և դաստիարակութեան, և այնքան նուիրական և անբռնաբարելի սրբութիւններ համարուեցան դպրոց և կրթութիւն նոյն իսկ կէս քաղաքակրթուած ժողովուրդներու մէջ. մանաւանդ թէ այն ազգերը աւելի յառաջադէմ, աւելի քաղաքականապէս և գրականութեամբ նշանաւոր, ազդեցիկ և երջանիկ հանդիսացան և կը հանդիսանան, որոնց քով դպրոցներն և դաստիարակութիւնն աւելի զարգացած են։ Ասոնցմով շատ աւելի մեծ եղած են նոյն իսկ փոքր ազգերու ըրած գրական և գիտական աշխարհակալութիւնները, աւելի տեւական, օգտաւէտ և պտուաբեր, քան բարբարոսներու բիրտ ուժով և զէնքով ձեռք բերուածը։ Մեր բնաշխարհիկ պատմութեան ամենափայլուն ժամանակներն իսկ, — այսինքն է՛ Ներսիսեանը, Սահակեանը, Աշոտեանն և Կիլիկեանը — դպրոցներով, գիտութեամբ և գրականութեամբ է որ այնքան փայլեցան։

Այն օրէն ի վեր երբ քարուքանդ եղան մեր աշխարհի իմաստութեան այդ տաճարները, երբ շիջաւ գիտութեան լոյսը, և տգիտութեան խաւարը ծանրացաւ մեր ազգին և աշխարհին վրայ, այնուհետեւ ամէն կողմէն աղէտներ պաշարեցին զինքը։ Նորածին սերունդները, կոչուած հիներու փառքն յաւերժացնելու՝ գերի կ՚ըլլային նախապաշարումներու և ախտերու, կորուսած գիտութեան և իմաստութեան ղեկը։ Եւ քանի՛ քանի բնածին հանճարներ՝ որոնք եթէ դպրոց մտած ըլլային և դաստիարակուած, արեգակնապէս պիտի փայլէին մեր հորիզոնին վրայ. և սակայն զրկուած անոնցմէ՝ աստղներու նման անհետացան մոռացութեան վհին մէջ։ Վանքերը՝ որոնք նոյն իսկ միջին դարուն եղան գիտութեան և մտաւոր կրթութեան աւանդապահները, ԺԷ. դարուն աւերակ և ամայութիւն միայն կը ներկայացնէին։ ԺԸ դարու առաջին կէսին իսկ դպրոցի և դաստիարակութեան իսկատիպ գաղափարն այնպէս աղօտացած էր և ոչնչացած, որ ոչ ոք կը մտածէր անոր մասին, թող թէ հասու ըլլալ անոր բարձրագոյն նպատակին։ Եթէ տեղ տեղ կը գտնուէին երբեք դպրոցի նման տուներ՝ տգէտ տիրացուներու ուղղութեան ներքեւ, անոնք այբուբենի և Սաղմոսի ամուլ ընթերցանութեամբ

միայն անցընել կու տային մանուկներու ժամանակը։ Անկրթութիւնն և նախապաշարումները միայն կը կազմէին երկայն տարիներու ընթացքին անոնց բոլոր գիտութեան պաշարը՝ փալախայով և յիշոցներով հանդերձ։ Չկար բացարձակապէս մտքի զարգացում, չկար սրտի կրթութիւն։

Ահա այսպիսի տխուր և տարտամ կացութեան մէջ է որ մեծանուն Սեբաստացին կը բանար լուսաւոր Արեւմուտքի կեդրոնին մէջ, այն է՝ Ծովերու քաղքին մէջ, հայ ազգի համեստ՝ բայց անհամեմատ մեծ և վսեմ գաղափարականի վրայ հաստատուած դպրոցը, Ս. Ղազար, ճշմարիտ գիտութեան և կրթութեան լոյսը տարածելու մեր ազգին և աշխարհին նսեմացած սահմաններուն վրայ։ Փոխուած էր հինաւուրց առածը. Լոյսն Արեւելքէն. վասն զի այժմ Արեւմուտքը դարձեր էր արեւելցիներու լոյսի և յոյսի միակ ապաւէնը, գիտութեան և կրթութեան մի միայն վառարանը։ Մխիթարայ այդ նորակառոյց՝ բայց յաւետախաղաց դաստակերտէն է որ կ'ելլեն անընդհատ յաջորդութեամբ ոչ միայն վանքէն վերադարձող և գիտութեան բաւականաչափ պաշարով նպարաւորուած աշակերտներ, այլ և վարժապետներ, և վարժապետաց վարդապետներ։ Եւ ինչպէս ճառագայթները արեգակէն, այսպէս և ասոնք այդ մշտարծարծ վառարանէն մեկնելով այլ և այլ ուղղութեամբ՝ տարածեցին գիտութեան լոյսը հայ գաղթականութեանց մէջ։ Այո՛, պատմական ճշմարտութիւն մ'է այդ և մենք պէտք ենք յայտարարել, թէ Մխիթարեանք եղան առաջինք, որ ոչ միայն ճանչցան դպրոցի և դաստիարակութեան անհրաժեշտ հարկաւորութիւնը, այլ և նախաձեռնարկողն եղան անոնց վերանորոգութեան։

Ս. Ղազար, ուր եկեղեցական գիտութեանց հետ՝ բնական կոչուած գիտութիւններն ալ՝ հանդերձ այլ և այլ լեզուներու ուսուցմամբ՝ մշակուեցան եւրոպական ոճով, և հետզհետէ զարգացան, եղաւ նախագաղափար և տիպար ուրիշ ազգային եկեղեցական և աշխարհական դպրոցներու։ 1746թուականէն սկսեալ մինչև 1850 թուականը՝ դպրոցի և դաստիարակութեան ձեռնհաս ուսուցչութեան և վերատեսչութեան մենաշնորհը ընդհանրապէս տրուած էր Մխիթարեանց, թէ՛ ազգայիններու և թէ

օտարներու կողմէն եղած հրաւէրներով և վկայագիրներով, որոնց մասին պիտի խօսինք յետոյ: Իսկ մասնական կերպով մինչեւ այսօր իսկ կը շարունակուի անոր ազդեցութիւնը ազգային կեդրոնական դպրոցներու վրայ, ոչ միայն հասցուցած աշակերտութեան մտաւորական և ընկերային գործունէութեամբ, այլ նաեւ դասագրքերով, ուսումնական ծրագրով և ուսուցման ոճով: Մխիթարեանք ոչ միայն իրենց չափաւոր միջոցներով և տաժանելի աշխատութեամբ դարձուցին Թրանսիլուանիոյ, Կ. Պոլսոյ, Տրապիզոնի, Կարնոյ և Ռուսիոյ մէջ ձրիավարժ նախակրթարաններ, այլ և բազմապատիկ զոհերով յաջողեցան յարուցանել ազգային բարերարներ և պատրաստել որբերու հաստատութեան և կրթութեան համար գումարներ: Այնպէս որ եթէ անոնք իրենց ցոյց տուած գործով և օրինակով յորդոր չըլլային, երբեք պիտի չելլէին բարեյիշատակ Մուրատեաններ և Ազեքս. Ղարամեաններ: Սակայն մեծ եղաւ Մխիթարեանց արդիւնքը նաեւ այս կէտին մէջ որ անոնք իրենց խղճամիտ հոգով ոչ միայն պահպանեցին իրենց յանձնուած աւանդները, այլեւ երբեմն կրկնապատկեցին, և անոնց եկամուտներուն համեմատ՝ ընդունեցան նաեւ Մուրատ–Մխիթարեան դպրոցներու մէջ ուսանող որբ և աղքատ բազմաթիւ մանուկներ: Ահա այս և ասոնց յարակից կէտերն են որ պիտի ընդլայնենք և դուրս ցայտեցնենք առանձնապէս յաջորդ գլուխներուն մէջ:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՐԱԽԱՅՐԻՔԸ

Բարդ է Մխիթարեանց կոչումն և գործունէութեան ծրագիրը։ Առաքելական կեանքին հետ անոնք իրենց ասպարէզ ունէին դպրոց և մտաւորական կրթութիւն մանաւորապէս այն ժամանակ և այն տեղերը, ուր կրցան ձեռք բերել հաստատուն բնակութիւն։ Ինչպէս հօր գաղափարին անհրաժեշտ միացած է որդւոյ գաղափարը, այսպէս և Մխիթարեան վարդապետի անուան և գործունէութեան յարակից է ունենալ աշակերտներ։ Իր ամբարած գիտութիւնները, լեզուներու ուսումը, առած եւրոպական կրթութիւնն և վարդապետական պաշտօնը՝ կարծէք նուիրական պարտք կը դնեն հայրական գութ և խնամք ցուցնել ոչ միայն իր հօտին, այլ նաեւ իր հոգաբարձութեան յանձնուած անմեղ գառնուկներուն վրայ, որոնք աւելի պէտք ունին գիտութեան և կրթութեան։ Խօսքերնիս միայն քրիստոնէական վարդապետութիւնն ուսուցանելու մասին չէ, որու պարտական է ընդհանրապէս ամէն հոգաբարձու քահանայ. այլ այն դպրոցական և գիտական կրթութեան, որու ձեռնհասութիւնն և բանալին իր ձեռքն ունի Մխիթարեան վարդապետը. և ասիկա կը կատարէ այն դարուն մանաւանդ՝ երբ տգիտութիւնը տիրած էր շատ տեղ, և ուրիշներ անձեռնհաս էին վարել զայն։

Նախակրթարան Պաշպալովի մէջ

Թրանսիլուանիոյ Պաշպալով հայաքաղաքը — ուր 1721էն ի վեր ոտնատեղի գտած էին Մխիթարեան վարդապետները, և Ս. Ղազարէն ճառագայթող գիտութեան լուսոյն սկսած էին լուսաւորել — առաջին անգամ կը բանար իր կիսափակ աչքերը — 25ամեայ գործունէութենէն վերջ և կու տար առաջին բարի օրինակը։

1746ին երբ դեռ կենդանի էր Մխիթարեան առաքելութեան յօրինուածքին մեծ ճարտարապետը, Մխիթարեան Նորակերտ վանատան մէջ՝ Հ. Ղազար և Հ. Մարկոս կը բանային Նախընծայ դպրոցը 30 հայազգի մանուկներով, որոնց մեծ մասը ունեւոր ընտանեաց զաւակներ էին[1]։ 1772 Նոյեմբեր 18ին Հ. Բարսղի գրած նամակին համեմատ այս թուականին աշակերտաց միայն թիւը 40ի հասած էր։ Իսկ 1789–1790 թուականին մեր դպրոցին ուսանողներու թիւը 58–60ի բարձրացեր էր։

Այս դպրոցն այնպիսի նախանձելի դիրքի մէջ կը գտնուէր այդ ժամանակ որ Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ օդափոխութեան համար այդտեղ գացած և անոր ականատես եղած, կը գրէր. «Աշխատ եղեւ Եղիսաբեթ քաղաք, աշխատ եղեւ, և աշխատանօք ծնաւ ծնունդ բարի. ծնաւ զդպրատուն երեւելի. ծնաւ արդարեւ ցաւօք. ծնաւ և վաստակօք. աշխատութիւն իւր ծանր. ցաւք իւր փարատեցան, և վաստակք իւր տեսին զարգասիւն։ Այլ գործ մեծ է սնուցանել, պահել և պաշտպանել»։

Պաշպալովի Մխիթարեանները ուզելով օգտուիլ Հ. Չամչեանի պէս ազդեցիկ և մեծ մարդու ներկայութենէն, կը խընդրեն իրմէ՝ որ դպրոցի զարգացման մասին իր կարծիքն արտայայտէ քաղաքի մեծամեծներուն ժողովին մէջ։ Հ. Միքայէլ որ իր բնատուր հանճարով ամէն բանի մէջ իր ժամանակի հորիզոնէն վեր գաղափարներ ունէր, կը յօրինէր ծրագիրը գիշերօթիկ մայր դպրոցի մը, — զոր ինքը Ակադեմիա կ'անուանէ, — և գեղեցիկ Ատենաբանութեամբ[2] մը կը ներկայացնէ զայն Աղաչաններուն, յորդորելով զիրենք անոր իրագործութեան։ Չամչեանի ատենաբանութեան ուղեծուծն ամփոփուած է Նախաբանի հետեւեալ տողերուն մէջ։ «Քաղա՛քդ երջանկացեալ, քաղա՛քդ Եղիսաբեթ, մէնդ միայն ի վերայ աշխարհի. յի՞նչ

1. Հ. Մարկոս՝ Սեպտ. 22ին գրած նամակին մէջ կը շեշտէ այս կէտը, ըսելով. «Ցայն աստ (այսինքն է՝ այս դպրոցիս եկամուտէն միւս դպրոցի ուսուցչին բաժին հանելու մասին խօսելով) զի փարթամաց որդիքն գրեթէ ամենեքին առ մեզ են»։

2. Որ կը սկսի. «Եկեսցէ ամենայնի գումարութիւն՝ իբրուն ցանկալ բարւոյ», գրաբար լեզուով խօսած է, վարժ չըլլալով անոնց տեղական բարբառին։ Բայց զարմանալին այն է՝ որ այդ ժամանակամիջոցին Պաշպալովցիք իսկ դասական լեզուն կը հասկնային,

բերէս, զի՞նչ խնդրես, և որո՞յ պնդեալ ես զհետ։ Մի միայն է, որով հաստատի քոյդ ամրութիւն. և այն միայն է՝ զոր դու ոչ խնդրես, և ոչ իսկ կամիս խնդրել, և փոխանակ ընդ այնր՝ այնպիսւոյ պնդեալ ես զհետ, որ ամրութեանդ ոչ միայն չնըպաստէ, այլ և վնասէ։ Ամրութիւն և հաստատութիւն այսր քաղաքի է ունել դպրատուն կատարեալ երկուց լեզուաց՝ լատինականին և հայկականին. կամ ասացից՝ աքատեմիա, յորում մարզեսցին մանկունք՝ բարի կրթութեամբ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ յամենայն մանկացուցիչն և յազգատական պաշտօնատ՝ ի լեզու լատինական և հայկական։ Եւ ընդ հակառակն այսորիկ՝ վնաս և վտանգ հաստատութեան քաղաքիս է՝ չունել զայսպիսի դպրատուն յինքեան, և տարաբնակ ցրուել զմանկունս յայլ և այլ քաղաքս։ Իսկ թէ զի՞նչ օգուտ ի միոյն՝ և զի՞նչ վնաս ի միւսոյն յառաջ գայցէ, յայտնագոյնս կարէք տեսանել ամենեքին։ Ես ի փոքուէ սկսեալ յորդոր եղէց հայիլ ի մեծամեծսն»։

Այս սոյն գաղափարը կ՚ընդլայնէ վեց փաստերով։ Առաջինով՝ իրարու հետ կը բաղդատէ դրամական շահերը կամ վնասները, զոր քաղաքը պիտի ունենայ այդ դպրոցը կառուցանելով կամ ոչ։ Երկրորդով՝ ցոյց կու տայ ներկայապէս անծանօթ և անփառունակ մնացած այդ քաղաքին դպրոցին պատճառով ունենալիք մեծ հռչակն և փառքը հայ սփիւռքին մէջ, և նորեկներով բազմանալը։ Երրորդին մէջ կ՚ըսէ՝ եթէ այլ և այլ ազգեր կ՚արտադրեն իրենց սեպհական բերքերը, Եղիսաբեթ քաղաքն այդպիսի դպրոց մը բանալով՝ պիտի արտադրէ բարեկիրթ մարդիկ, որոնց համար է ամէն ինչ։ Նշանաւոր է ակնեցի չօպան օղլու Յարութիւն Ամիրայի սրամիտ պատասխանը՝ Իպրայիմ փաշայի այն հարցմանը, թէ «իւրաքանչիւր քաղաքէ կ՚ելլեն բարիք. իսկ ձեր քաղաքէն ի՞նչ բարի բան կ՚ելլէ»։ — «բարի բաներ չեն ելլեր մեր քաղաքէն, — կ՚ըսէ նրբամիտ հայը — այլ բարի մարդիկ»։ Չորրորդով՝ կը յայտարարէ, թէ օտար քաղաքներու մէջ ուսանող մանկտին՝ աւելի նորասիրութիւններ, ախտեր և անկարգութիւններ պիտի սորվի, մանաւանդ պիտի մոռնայ հայերէն լեզուն և պիտի օտարանայ հայրենի քաղաքէն և ընտանեկան յարկէն։ Իսկ այստեղ բա-

ցուելիք դպրոցին մէջ ընդհակառակն՝ բարի բարի բաներ պիտի ուսանի և փոխանակ մոռացութեան հայկական լեզուին՝ քաջ հայկաբանութիւն և հայկական իրերու կատարեալ տեղեկութիւններ, եւն։ Հինգերորդ փաստով ակներեւ կ՚ընէ այն բարի օրինակները, շինութիւնն և մխիթարութիւնը զոր պիտի ունենան ծնողք համազգեստներով շրջող և բարեկիրթ որդիներէն։ Վեցերորդ ձեռնարկութեան մէջ՝ Յակոբոս Առաքելին «Որ ոք գիտիցէ զբարին՝ և ոչ առնիցէ՝ մեղք են նմա» Նախադասութեան գեղեցիկ մեկնաբանութեամբը կը պարտաւորէ Աղաչաները, որ իբր բարիք ճանչնալով այսպիսի դպրոցի մը գոյութիւնը՝ եթէ միայն չձեռնարկեն անոր շինութեանը, մեղանչած, այսինքն է վնաս գործած պիտի ըլլան իրենց հասարակութեան։

Գալով մեր նիւթին, այդ ատենաբանութենէն աւելի նշանակութիւն ունի կանգնելիք այդ բարձրագոյն վարժարանի ծրագիրը, որ բաղկացած է ներածութենէ մը և երեք գլուխներէ։

Առաջինին մէջ կը ներկայացուին դպրոցի ներքին կազմութեան հանգամանքները, չորս ստորաբաժանումներով. այսինքն Բնակութիւն և բնակիչք դպրոցին. — Գործք կամ կանոնք գործելոյ և հանգստեան. — Կերակուրք ի պահպանութիւն կենաց, և Ուսմունք։

Երկրորդին մէջ կը ներկայացուին մանուկներու համար ընդհանուր կանոններ։ Երրորդով՝ կը կարգուին կանոններ Սենատին համար՝ դպրոցին պահպանման վերաբերեալ, նկատելով Սենատը իբր խնամակալ և պաշտպան դպրոցին։

Կ՚արժէ այստեղ նոյնութեամբ արտագրել այդ ծրագիրը, գաղափար մը տալու մեծանուն Մխիթարեանին և նոյն ժամանակ բարձրագոյն դպրոցի ուսումնական, ուսուցչական, տեսչական և առողջաբանական կացութեան մասին, թէպէտեւ ծրագրիս հեղինակն աւելի մատենագրութեամբ և քարոզչութեամբ զբաղած էր, քան դաստիարակութեամբ։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ԴՊՐԱՏԱՆ

Հանգամանօք դպրատան իմանամք նախ՝ զայն զոր պարտի ունել դպրատունն, կամ զայն՝ որ պարտի լինել ի դպրատան. այսինքն են՝ բնակութիւն և բնակիչք, քահանայք և մանկունք և ծառայք, և հասք վասն նոցա։ Երկրորդ՝ իմանամք զայն, որ գործի ի դպրատան ըստ որոշեալ ժամու. այսինքն՝ թէ ե՞րբ պարտ է ննջել, ե՞րբ յառնել, ե՞րբ ուտել եւն, և թէ ըստ աւուր պատշաճի զի՞նչ պարտ իցէ առնել։ Երրորդ՝ իմանամք զայն, որով պահպանի ի կեանս. այսինքն է՝ ուտել և զգենուլ, եւն։ Չորրորդ՝ զայն, առ որ կարգի. այսինքն թէ զի՞նչ ուսուցանէ՝ և որպէս, և որչափ. զի այս է այն՝ առ որ կարգի. և այս է նորա նպատակ և վախճան։

Ըստ առաջնոյն

Ա. *Ի դպրատան Եղիսաբեթ քաղաքի պարտի լինել բաւական տեղի անդորր ի բնակութիւն մանկանց և ուսուցչաց։*

Բնակել կամ ննջել մանկանցն պարտի լինել խորոց տախտակամած. նոյնպէս և առ ուտամբ։

Բ. *Ի դպրատան պարտի լինել տեղի խօսակցութեան հիւրից, ուր և ծնողք մանկանց կամ ազգականք և կամ բարեկամք նոցա անդ նստցին և անդ խօսեսցին. և մի՛ ի սենեակս նոցա։*

Գ. *Այս խօսակցութիւն մանկանց ընդ արտաքինսն՝ երիցս միայն և կամ առ առաւելն չորիցս լիցի յամսեան. և այն՝ յաւուրս հանդարտութեան, որ է հինգշաբաթի և կիւրակէ։*

Դ. *Պարտի լինել ի դպրատան և որոշեալ տեղի վասն հիւանդաց. զի ի տկարանալ ուրուք՝ անդր փոխադրեսցի. և մին ի կառավարչաց ունիցի զհոգ նորա։ Եւ երկու ի մանկանց կարասցեն խօսակից լինել ընդ նմա՝ հրամանաւ մեծաւորին։ Իսկ ի ծանրանալ հիւանդութեան՝ եթէ կամք իցեն ծնողաց՝ տարցին ի տունս իւրեանց։*

Ե. *Պարտին լինել ի դպրատան երկու կամ երեք քահանայք ի կարգէ Ս. Անտոնի Աբբայի (Մխիթարեան) որ ի Վենետիկ. մին իբր Մեծաւոր, և այլքն իբր կառավար և ուսուցիչ և հոգեւոր դաստիարակ։ Եւ այլ եւս երկու քահանայք դասատուք լատին լեզուի*

վարձուք կալեալք։ Ընդ որս և չորս ծառայք․ որոց երկուքն իցեն խոհակերք, և երկուքն սպասաւորք։

Ժ․ Հարկ է ունել դպրատան բաւական հասս ի կերակրիլ և զգենուլ։

Է․ Հաց կամ տուրք վասն մանկանց պարտին լինել ամի ամի 150 ֆիոռին, որ է հարիւր յիսուն ղըլօթ․ և զայս պարտ է վճարել ի սկզբան տարւոյն։

Ը․ Մանկունք՝ որք մտանեն ի դպրատուն, յառաջագոյն պարտին ուսանել արտաքոյ զհայկական և զլատինական գիրս, և զքրիստոնէական վարդապետութիւն։

Թ․ Հասակ մանկանց պարտի լինել 14 ամեայ, 15 ամեայ, եւն․ ոչ ի վայր քան 12 ամ, և ոչ ի վեր քան զ18 ամ, բայց եթէ կայցէ ընդունակութիւն,

<u>Ըստ երկրորդին</u>

Ա․ Ցամենայն իրս ժամ կարգեսցի և օր։
իսկ բաժանումն 24 ժամուց բովանդակի ի սոսին։
Եօթն ժամ վասն գիշերային քնոյ։
Մի ժամ վասն անկողին յարդարելոյ յառաւօտուն և յանկողին գնալոյ, եւն։
Երեք ժամ՝ վասն հանգստեան․ մի ժամ յետ ճաշուն (յամարան աւելի)․ մի ժամ յետ ընթրեաց, և մի ժամ եւս նախ քան զմտանել արեւու։
Երկու ժամ վասն սեղանոյ, երեք քառորդ՝ ճաշուն․ երեք քառորդ ընթրեաց, և կէս ժամ վասն նախաճաշի։
Եօթն ժամ և կէս վասն ուսման․ այս է՝ մի ժամ և կէս վասն դասատուութեան՝ երիցս ժողովելով ի դասատուն, կէս կէս ժամու վասն իւրաքանչիւր դասու։ Երեք ժամ (կամ երկու և կէս) վասն ուսանելոյ և ի միտ առնլոյ զդասն, ծախելով զմի մի ժամ վասն իւրաքանչիւր դասուն առելոյ։ Մի ժամ վասն համար տալոյ ուսուցչին, եւս և հարցանելոյ զտարակոյսս հանդիպեալս ի վերայ առելոյ դասուն։ Կէս ժամ վասն քաղուածի նախնթաց դասուն։ Մի ժամ և կէս (կամ երկու ժամ) շարադրութիւն․ այն է եթէ յաւելցի կէս ժամ ի յընթերցմանէ դասուն։
Մի ժամ վասն գրավարժութեան․ կէս ժամ յառաւօտու հայերէն․ և կէս ժամ յերեկոյի լատիներէն։
Մի ժամ և կէս վասն աղօթից․ կէս ժամ առաւօտեան և երեկոյեան

աղօթից. կէս ժամ պատարագի. և կէս ժամ ժամերգութեան՝ ընդ երեկս։

Մի ժամ վասն այլ և այլ անորոշ գործողութեանց, կամ իրաց սահմանելոց ի մեծաւորէն, և կամ վասն ժամանակին որ յայլ ինչ իրս ծախի։

Բ. Իսկ գործածութիւն վերոգրելոցդ կարգի այսպէս. Յառաւօտու ի հարկանել զանգակին՝ յարիցեն ամենեքին անդանդաղ. խաչակնքեալ զերեսս՝ փառս տացեն Հաստչին, և յանձնեսցեն ի նա զինքեանս և զպարտս իւրեանց. յարդարեսցեն զանկողինս. լուասցեն զերեսս ի սահմանեալ տեղւոջ. և ապա ծունր եդեալ յաղօթարանի՝ կատարեսցեն զաղօթս իւրեանց քառորդ ժամու։ Եթէ ոք աւելի ժամանակ գտցէ, կարէ ընթեռնուլ անձայն։ Յանցանել երից քառորդաց յառաջնոյ զանգակէ՝ հարկանի զանգակ հոգեւոր ընթերցման կիսոյ ժամու հայերէն՝ իբր գրավարժութիւն։

Յանցանել կէս ժամու հարկանի զանգակ, և ժողովին ի դասատուն. և առեալ զդասն՝ գնան յիւրեանց տեղի։ Դարձեալ զանգակ, մինչեւ կատարին 24 ժամք։

Գ. Յաւուրս հանդարտութեան յառաւօտու քաղուած ժամս 2։ Հանգիստ՝ ժամ 1։ Վիճաբանութիւն՝ ժամ 1։ Յերեկոյն երաժշտութիւն կամ նկարչութիւն ժամ 1։ Այլ ինչ գործ զուարճալի՝ ժամ 1։ Առանձնական գործք և խաղք ըստ որոշեալ ժամու։

Դ. Յաւուրս կիւրակէից՝ յառաւօտու եթէ կայցէ խոստովանութիւն, երկու պատարագ, եթէ ոչ՝ մի պատարագ. և ապա եւս զկնի ձայնաւոր կամ թիւ։

Յառաւօտու՝ հոգեւոր ընթերցումն ժամս 2. մի ժամ՝ հայերէն, և մի ժամ լատիներէն։ Քաղաքավարութիւն և կամ խրատ՝ ժամ 1։ Հանգիստ ժամ 1։

Յերեկոյին. հոգեւոր ընթերցումն՝ ժամ 1։ Քրիստոնէական կամ խրատ՝ ժամ 1։ Եւ հանգիստ ըստ չափու։

Ե. Յութ աւուրս միանգամ, կամ գոնէ ի հնգետասան աւուրս միանգամ՝ խոստովանեսցին մանկունք։

Զ. Ի ժամանակի բարեկենդանի պարապեսցին մանկունք թաղերգութեանց զաւուրս 15։

Է. Յամին երկիցս տացի մանկանց պարապ գիւղագնացութեան ի գարնան՝ 15 օր. և յաշնան 15 օր. և անդ ազատ լիցին յուսմանէ։

A 34160

Ըստ երրորդին

Ա. Կերակուր դպրատան պարտի լինել վայելուչ և բաւական. ի ճաշուն չորս տեսակ. և յերեկոյն երեք. և յաւուրս տօնից աւելի. և մի ոք իշխեսցէ ի սեղանատան տարբեր ինչ ուտել որպէս և իցէ, ի բաց առեալ զհարկ տկարութեան։ Գինի՝ որչափ պիտոյ իցէ, բայց ըստ կարի սակաւ։

Ի նախաճաշի հաց՝ հանդերձ սակաւ խաւթեխով։

Մօտ ընդ երեկս պտուղ, կամ պտղանման ինչ։

Բ. Ի սեղանատան ընթերցեալ լիցի գիրք հայերէն. մի գլուխ Աստուածաշունչ, և յետոյ այլ գիրք, և զկնի ընթերցման հրաման լիցի խօսել անդ դասընկեր ընդ դասընկերի։

Գ. Զգեստք մանկանց պարտին լինել միակերպ. երկու կապայ երկայն մինչեւ ցպճղունս. նոյնպէս և երկու վերարկու։ Չորս չորապ մեծ, և վեց փոքր. երկու հողաթափ. երկու գօտի շալէ՝ նոր և հին։ Իսկ գոյն սոցա ըստ պատշաճի որոշեսցի։

Առ անկողնոյ՝ սեղան մի, և աղօթարան մի, տօլապ մի, և աթոռ մի։

Մի խաչելութիւն, մի Աստուածածնայ պատկեր. և երկու եւս այլ։

Մի կաղամար գրի. երեք գրիչ. մի զմելին. մի չախու. երկու մկրատ՝ մեծ և փոքր. երկու ածելի. մի մազխիլ. մի հայելի։ Չորս քթի թաշկինակ. երկու քրտնքի թաշկինակ. երկու սփրելու թաշկինակ. ասեղ, դերձան. ապրշում. մոմպատ. աւել, և կարեաց փարչ։ Եւս և տուփ մի վասն իրաց նկարչութեան։ Իսկ գիրք և թուղթ ըստ իւրեանց չափու՝ խորհրդով կառավարչաց։

Դ. Իւրաքանչիւր ոք յամենայն շաբաթի մաքրեսցէ զսենեակ իւր, և զկահս նորին։ Իւրաքանչիւր ոք յաւուր շաբաթու՝ կամ յաւուրն պատշաճի սափրեսցի և այս ընկեր ընդ ընկերի։

Իւրաքանչիւր ոք յամենայն կիւրակէս կամ ի 15 աւուր միանգամ փոխեսցէ զշապիկ իւր և զշապկընկերն, եւն։

Յամենայն եօթնեկի, և կամ գոնէ ի հնգետասան աւուրս տացին լուացք։ Եւ իւրաքանչիւր ունիցի յատուկ տեղի աղտեղեալ զգեստուց արտաքոյ սենեկի։

Ըստ չորրորդին

Ա. Դպրատուն Եղիսաբեթ քաղաքի կարգի ուսուցանել զամենայն հարկաւոր գիտելիս. սկզբնաբար լատիներէն, և երկրորդաբար հայե-

րէն. այնպէս զի իւրաքանչիւր ուսանող կարասցէ խօսել և քաջ շարադրել լատիներէն, և երկրորդաբար հայերէն։ Մաճառերէն եւս կարեն ուսանել. բայց իբր արտաքոյ կարգի։ Եւ այս վասն արեւմտեան մանկանց. իսկ վասն արեւելեայց՝ սկզբնաբար հայերէն, և երկրորդաբար լատիներէն։

Բ. Ուսանելիք ի դպրատան են սոքին. նախ լեզուն ամենայն հանգամանօք. այն է քերականութեամբ, ճարտասանութեամբ, եւն։

Երկրորդ՝ քաղաքավարութիւն մարդավարութիւն եւն։

Երրորդ՝ փիլիսոփայութիւն ամենայն մասամբք. այն է մաթեմաթիգայն, լօճիգայն, ֆիզիգայն, և մեթաֆիզիգայն։

Չորրորդ՝ իրաւագիտութիւն ամենայն մասամբք. այն է քաղաքական իրաւունք՝ թէ ընդհանրական և թէ մասնաւոր, դոյզն ինչ եւս եկեղեցական իրաւունք։

Հինգերորդ՝ տեղեկութիւնք արտաքին իրաց. այն է պատմաբանութիւն, ժամանակագրութիւն և աշխարհագրութիւն։

Վեցերորդ՝ համառօտ տեղեկութիւն բանից Աստուածաշնչի և աստուածաբանական գիտութեան։

Յայսոսիկ յաւելեալ լինի և փոքր ինչ վարժութիւն երաժշտութեան և նկարչութեան, այլ եթէ ոք կամիցի զայսոսիկ երկուս կատարելապէս ուսանել, յատուկ ծախք են պիտոյ։

Գ. Այս ուսմունք մանկանց պարտին տեւել ի դպրատան ընդ ամենայն ամս վեց։ Եւ մանկունք՝ որք ուսանին, անդ պարտին մնալ, անդ ուտել և անդ ննջել, մինչեւ ցկատարել զուսումն։

Դ. Յաւարտել իւրաքանչիւր ուսման՝ ամի ամի հանդիսաւոր վիճաբանութիւն լիցի ի դպրատան առաջի ամենեցուն՝ որք միանգամ կամիցին գալ և տեսանել զայն։

Կարգ ուսմանն պէսպէս կարէ տրամադրաշխիլ յիւրաքանչիւր ամս։ Զորոյ զօրինակ մի դիցուք աստ առաջի։

Յառաջին ամի՝ զառաջին մասն քերականութեան և զառաջին մասն մաթեմաթիգայի, որ է թուաբանութիւն. եւս և զպատմութիւն արեւելեան՝ աշխարհական և եկեղեցական։

Յերկրորդ ամի՝ զերկրորդ և զերրորդ մասն քերականութեան և զարեւմտեան պատմութիւն աշխարհական և եկեղեցական։

Յերրորդ ամի՝ զճարտասանութիւն, և զաշխարհագրութիւն, և զերկրորդ մասն մաթեմաթիգայի՝ որ է երկրաչափութիւն։

Ի չորրորդ ամի՝ զլօճիգայն, զբարոյական և զմեթաֆիզիգայն. և

զերրորդ և զչորրորդ մասն մաթեմաթիգայի, որ է աստղաբաշխութիւն և մեքենականութիւն։

Ի հինգերորդ ամի՝ զֆիզիգային՝ հանդերձ բնազննութեամբ։

Ի վեցերորդ ամի՝ զհամառօտ աստուածաբանութիւն, գիրաւագիտութիւն և զտեղեկութիւն Աստուածաշնչի։

(Եւ ապա այլ եւս ամիսք երեք՝ անցելոց քաղուածք և վիճաբանութիւն ընդհանուր)։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԱՆՈՆՔ ՄԱՆԿԱՆՑ ԴՊՐԱՏԱՆ

Ա. Մի՛ ոք ի դպրատան յընդունայն և ի դատարկ իրս ծախեսցէ զժամանակ իւր և ոչ զժամ հանգստեան։

Բ. Առանց մասնաւոր հրամանի մի՛ ոք ի մանկանց կարասցէ ելանել արտաքս ի դպրատանէ. եթէ հրաման լիցի վասն հարկի, առանց քահանայի մի՛ ոք ելցէ։

Գ. Առանց հրամանի մի՛ ոք ի մանկանց խօսեսցի ընդ արտաքինսն, թէ և ծնողք իւր իցեն։

Դ. Դաս ընդ դասի մի՛ կարասցէ խառնիլ կամ խօսել առանց յայտնի հրամանի։

Ե. Մի՛ ոք յանկողնոյ յանկողին խօսեսցի ընդ ընկերի. և ոչ սենեակ ի սենեկէ. և ոչ ի պատուհանէ։

Զ. Մի՛ ոք ի դասատուութեան և ի ժամանակի ուսման իշխեսցէ խօսել։

Է. Ի դասատան իւրաքանչիւր ոք խօսեսցի լատիներէն. բայց եթէ նիւթն իցէ հայերէն։ Իսկ ի ժամանակի հանգստեան՝ լատիներէն և հայերէն։

Ը. Մի՛ ոք իշխեսցէ յիշոցատու լինել, կամ զաղտեղիս խօսել, և կամ զանպարկեշտս պատմել։

Թ. Մի՛ ոք կատակեսցէ զընկեր իւր, և կամ յանդիմանեսցէ զնա, և կամ բամբասեսցէ, և կամ քսութիւն արասցէ զումեքէ առ այլ, այլ եթէ ունիցի ինչ՝ կառավարչին յայտնեսցէ։

Ժ. Մի՛ ոք պարծեսցի ազնուութեամբ ազգի իւրոյ կամ տան։

ԺԱ. Մի՛ ոք ունիցի յատուկ սէր և կամ յատուկ առանձնութիւն ընդ այլում. որպէս թէ կապեալ իցէ ընդ նմա իբր ընդ իւրում յատուկ սիրելւոյ։

ԺԲ. Ի գնալն յաղօթատեղի, կամ ի սեղան՝ ըստ իւրաքանչիւր դասու զոյգ զոյգ երթիցեն լռութեամբ և պարկեշտութեամբ, և իւրաքանչիւր ոք զիւր տեղի ունիցի՝ ըստ երիցութեան և մի՛ ոք կա-

բասցէ խօսել յաղօթարանի, և ոչ իսկ ի սեղանատան. բայց եթէ յետ դադարելոյ ընթերցմանն:

ԺԳ. Մի՛ ոք այլազգ զգենուցու առ արտաքս. կամ այլազգ ունիցի արտաքուստ զձեւ, զգոյն, կամ զնիւթ զգեստու, կամ մահճի եւն: իսկ ի ներքուստ՝ որպէս և ունիցի՝ չէ ինչ:

ԺԴ. Մի՛ ոք ունիցի աւելի ինչ երեւելի ի վերայ իւր. որպէս ժամացոյց, արծաթեայ տուփ. եւն:

ԺԵ. Մի՛ ոք առանց հրամանի կարասցէ գրել, կամ առնուլ թուղթ: կամ շինել ինչ կերտուած՝ թէ փոքր իցէ և թէ մեծ. և կամ պարապել այնպիսի գործոց, որ ոչ է կարգեալ ի դպրատան:

ԺԶ. Ի հարկանել զանգակի վասն ո՛ և իցէ իրաց՝ մի՛ ոք յամեսցէ:

ԺԷ. Մի՛ ոք իշխեսցէ տրտնջել զկառավարչաց և զուսուցչաց, ո՛չ առաջի ընկերաց, և ոչ առաջի արտաքնոց. այլ եթէ ունիցի ինչ, մեծաւորին յայտնեսցէ ի ծածուկ:

ԺԸ. Մի՛ ոք իշխեսցէ երթալ ի խոհակերանոցն, և զննել՝ թէ զի՞նչ կերակուրք պատրաստին, և ոչ իսկ տրտնջել զկերակրոց. այլ եթէ չհաւանի կերակրոյ իմիք, մեծաւորին յայտնեսցէ ի ծածուկ:

ԺԹ. Ամենայն ոք պարտական լիցի յայտնել կառավարչին ի ծածուկ՝ զայն ամենայն՝ զոր տեսցէ յայլս ընդդէմ այսոցիկ կանոնաց. և եթէ յանցաւորն իմանայցէ զյայտնողն, մի՛ իշխեսցէ նշան ինչ ատելութեան կամ ոխակալութեան ցուցանել առ նա. ապա թէ ոչ՝ կրեսցէ զպատիժ: իսկ եթէ ամբաստանողն յատելութենէ ամբաստանեալ իցէ, ցուցցէ զայդ կառավարչին:

Ի. Ամենեքին սիրով կացցեն ընդ միմեանս իբրեւ եղբարք, և ամենայն քաղաքավարութեամբ ի պատիւ զմիմեամբք ելանիցեն բանիւք և գործովք. այն է՝ այնպէս խօսեսցին ընդ միմեանս, և այնպէս վարեսցին գործով, զի ցուցցեն թէ պատուեն զմիմեանս, որպէս արժան է մանկանց ազնուականաց և իմաստնոց:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ ԴՊՐԱՏԱՆ Ի ՍԵՆԱԹԷ

Դպրատուն Եղիսաբեթ քաղաքի որովհետեւ կարգի յօգուտ հասարակութեան, հասարակապետութիւնն եւս պարտի խնամ ունել յայն ի ձեռն Սենաթին ի հինգ իրս, զորս է տեսանել ի հետագայս:

Ա. Որ միանգամ կամիցի մտանել ի դպրատուն, պարտի ունել հրամանագիր ի Սենաթէն:

Բ. Եթէ ոք չկամիցի տալ զմանուկ իւր ի դպրատուն Եղիսաբեթ քաղաքի, այլ՝ յայլ, Սենաթն մի՛ թոյլ տացէ այնմ. և ինքն կացցէ վրէժխնդիր։ Եթէ կայցէ ծանր և աննահանջելի պատճառ, որոշեսցէ, ազդ առնելով միանգամայն և՛ մեծաւորի դպրատանն. իսկ եթէ չկայցէ ծանր պատճառ, և տէր մանկանն տացէ զնա յայլ դպրատուն, Սենաթն պարտաւորեսցէ զտուողն, զի տացէ ամի ամի 50 զլօթ ի դպրատունն՝ ցաւարտումն ուսմանն։ Իսկ որ ոչ ուսաւ ի դպրատան քաղաքին յետ կանգնելոյ այնր՝ մի՛ իւիք ժառանգեսցէ զանուն ազնուականի։

Գ. Եթէ ծնողք կամիցին յառաջ քան զժամանակն հանել զորդիս իւրեանց ի դպրատանէ, քննեսցեն զպատճառն չորս հոգաբարձու Աղաչայք՝ ընդ կառավարչացն։ Եթէ չկայցէ ծանր և մեծ պատճառ, Սենաթն պարտաւոր լիցի արգելուլ. և եթէ չիցէ հնար, պարտաւորեսցէ զծնողսն տուժել զտուրսն, այն է զհասս երից ամաց, եթէ պարտ էր նոցա տակաւին կալ յուսման զերիս կամ զաւելի ամս. ապա թէ ոչ՝ որչափ ամք մնացեալ իցեն, զնոցին հասս վճարեսցեն։

Դ. Սենաթն կարգեսցէ զմի յԱղաչայից ի վերայ հասից դպրատան, զի և ունիցի զհոգ դրամոցն որպէս զի տուողքն անխափան վճարեսցեն զայն մեծաւորին ամի ամի ի սկզբան տարւոյն։ Եթէ ոչ կամիցին վճարել, և կամ եթէ յամեցուսցեն, Աղաչայն ստիպեսցէ. և եթէ չկարասցէ՝ ծանուսցէ Սենաթին. և Սենաթն հոգ տարցի, և պարտաւորեսցէ վճարել. ապա թէ ոչ՝ ինքն վճարեսցէ։

Ե. Սենաթն կարգեսցէ և զերիս Աղաչայս ի պաշտպանութիւն դպրատան որք և ունիցին հոգ ի հինգ իրս. Մի՝ ի վերայ ուսուցչաց, արդեօք որպէս արժանն է՝ ուսուցանե՞ն, թէ ոչ։ Երկրորդ՝ ի վերայ մանկանց, արդեօք ըստ արժանւոյն յառաջանա՞ն, եթէ ոչ։ Երրորդ՝ ի վերայ ծնողաց, թէ ո՞րպէս ընդ մանկունսն վարին։ Չորրորդ՝ ի վերայ իրաց և կարգի դպրատան, թէ ո՛րպէս պահին։ Հինգերորդ՝ ի վերայ հոգաբարձու Աղաչային, թէ զիա՞րդ վարի։

Այլ եթէ Աղաչայք արասցեն ինչ այնպիսի, որ իցէ ընդդէմ, կարասցէ դպրատունն բողոքել զոսցանէ առ Սենաթն. և Սենաթն պարտաւորեսցի պաշտպան լինել և վրէժխնդիր։ Ապա թէ անփոյթ գտցի Սենաթն յայս, և կամ յայլ պարտաւորութիւնս իւր, լիցի բողոքումն առ Չէնըրալ փարբէս. և նոքա կացցեն ջատագով. և Սենաթն մի՛ կարասցէ անարգել զջատագովութիւն նոցա։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Զամչեանէ յօրինուած գիշերօթիկ մայր դպրոցի այս ծրագիրը եթէ այժմեան գաղափարով դատենք, անշուշտ ունի այլ և այլ կատարելագործելի կէտեր, ինչպէս պիտի նշմարէ ընթերցողը. բայց իր ամբողջութեան մէջ կը ներկայացնէ դարուն միջնակարգ դպրոցներու շատ կատարեալ ծրագիր մը, ուր պէտք է նկատել որ կրօնական–բարոյական շունչէն անբաժան է գիտական բարձրագոյն այն ուսուցումը որ կը տրուէր Աւստրիոյ և Գաղղիոյ պետական վարժարաններուն մէջ։

Կերակուրի կամ սննդառութեան մասը գրեթէ անթերի է։

Իսկ ծրագրիս ուսմանց վերաբերեալ մասն աւելի կատարեալ է, վասն զի այդտեղ նշանակուած ուսմունքն և գիտութիւնները աւելի կամ պակաս նման են գերմանական լիկէօններուն մէջ աւանդուածներուն։ Բնական պատմութեան ճիւղերը կարծես զանց եղած են, որոնք, յայտնի է, անհրաժեշտ կարեւոր են Համալսարանը թեւակոխելու համար։ Թերեւս Հ. Միքայէլ «Բնազննութեամբ» ուզած ըլլայ հասկնալ այդ գիտութիւնները։ Զգալի պակաս մ'է Զամչեանի ծրագրին մէջ նաեւ գերմաներէն լեզուի բացակայութիւնը, որ այնքան հարկաւոր էր բնիկ մանկանց համար, զոր սակայն յետոյ ներմուծեցին։

Հայաքաղաքի հասարակութիւնը իրագործե՞ց արդեօք ինչ որ Զամչեան երկնեց և ուրուագծեց։ — Դժբախտաբար այս մասին պէտք եղած յիշատակարանները կը պակսին մեզի։ Այսքան միայն յայտնի է որ Աղաչաններն անճարակեցան իրենց դրամով այնպիսի դպրոց մը կառուցանել, որով գործը կը ծանրանար այնուհետեւ Մխիթարեանց վրայ, որոնք Բլէպանիայի դպրոցին հետ կը մրցէին, և իրենց վանատան մէջ բացած դըպրոցը միշտ աւելի զարգացնելու հետամուտ էին։ Իսկ Բլէպանիայի դպրոցն երթալով կ'անշքանար և կը կորսնցնէր իր վարկը։ Յայտնի է դարձեալ՝ որ Հ. Զամչեանի այդ ծրագիրը բոլորովին մեռեալ տառ չմնաց, այլ իրականացաւ եթէ ոչ ցանկացեալ ազգային՝ այլ գէթ Մխիթարեան դպրոցի մէջ, և մեծ ազդե-

ցութիւն գործեց նաեւ քաղաքի Աղաչաներուն վրայ եւ մեծ ար-դիւնք առաջ բերաւ։

Հ. Միքայէլ 1789 Դեկտ. 12ին առ Գեր. Ստեփանոս Մելքոնեան Արքահայրն ուղղած նամակին մէջ, յետ յիշելու Բլէպանիայի մերոնց դէմ մղած պայքարն եւ անոր դպրոցի խեղճ կացութիւնը, կ՚ըսէ թէ այն օրէն ի վեր երբ քաղաքի մանուկները Մխիթարեան դպրոցէն Բլէպանիայի դպրոցն անցած էին, պակսած էր կրթութիւնն եւ ամէն բարեկարգութիւն. թէ կ՚ուզեն քաղաքացիք նորէն մեզի յանձնել իրենց տղաքը. եւ թէ «ես ի խնդրոյ նոցա պատրաստեցի զգրուած[1] ինչ վասն կարգաւորութեան ուսման եւ կրթութեան մանկանց քաղաքիս»։ Ուստի Հ. Միքայէլի այստեղ ակնարկած գրութիւնը նոյնն է վերոյիշեալ ծրագրին հետ. եւ թէ այդ բարեկարգութեան պատճառաւ է որ քաղաքի մանկանց կրթութիւնը դարձեալ Մխիթարեան վարդապետներուն կը յանձնուէր, որուն յառաջադէմ զարգացման համար կը խնդրէ Զամչեան որ տեղացի Հ. Ստեփանոս Ագոնցը շուտով Պաշպալով ուղարկուի, ըսելով. «Զի յո՛ր կոթ եւ ձեռն մխեցեն (բլէպանեանք), նա աստեղացի գոլով՝ մնասցէ անշօշափ, եւ պահեսցէ զտեղիս զայս անվթար»։

Իսկ Հ. Բարսեղ Դեկտ. 13ին գրած նամակով աւելի մանր պարագաներով կը նկարագրէ Հ. Միքայէլի եւ անոր յօրինած ծրագրի արդիւնքը, ըսելով. «Ցաւիմ յոյժ՝ զի Հ. Միքայէլն փութայ դառնալ ի գաւառն. իցէ՞ թէ մնայր գոնեայ ամ մի, զի բազում մխիթարութիւն եղեւ նա մեզ եւ ժողովրդեան։ Երանի՜ թէ առաքէր Գերյարգութիւնդ մինչեւ ցայնժամ զայլ քահանայ մի, կամ զերկուս լեզուագէտս գերմանացւոց բարբառոյ՝ եթէ վասն օդափոխութեան, եւ եթէ ի շինութիւն տեղւոյս. վասն զի բոլոր ատեանն եւ մեծամեծք քաղաքիս հասարակութեամբ վարեցին

1. Վերեւ մէջ բերուած ծրագիրը կ՚ակնարկէ։ Հ. Զամչեանի այդ վկայութենէն յայտնի կ՚ըլլայ, թէ քաղաքացիք յանձնած էին Զամչեանի ուրուագծել յիշեալ ծրագիրը. եւ թէ ինքը յոյժ իմաստութեամբ կարգաւորելու համար դպրոցը՝ այս միակ միջոցը գտաւ, այսինքն է՝ միացեալ կերպով գործել. քաղաքին թողլով դպրոցի շինութիւնն եւ դրամական մատակարարութիւնը, իսկ Մխիթարեանց՝ անոր կառավարութիւնն եւ ուսուցչութիւնը։

փոխադրել զմանկունսն քաղաքիս աստ առ մեզ, վասն հայոց լեզուին. յորմէ ծագի տեղւոյս շինութիւն, և փառք անուան հասարակութեան մերոյ: Իսկ եթէ գրենակարանս մեր կարող լինէր նորոգել պատշաճապէս, նպաստիւք և կամօք Գերյարգութեանդ և բոլոր միաբանութեանս ի վայելուչ բնակութիւն անձանց նորին, նաև առ ունել զմանկունս ի տեղւոջ աստ... մեծագոյն պարծանք լինէր, և ոչ պիտէր մեծ ես քան զես շինութիւն և աճումն անուան Միաբանութեանս»: Ահաւասիկ Զամչեանի առաջարկած դպրոցի նախաձեռնութիւնը Մխիթարեանց կողմէ, ուսկից ձեռնպահ մնացին ընչասէր Աղաչանները:

Մէկ ու կէս տարի վերջ զգալի յեղաշրջութիւն կը բերէր Մխիթարեան դպրոցը — նոյն իսկ իր անձուկ միջոցներով — մինչև ի զարմացումն տեղացիներուն և օտարներուն: Վասն զի Հ. Աղեքսանդր Խնճեան, որ Հ. Ստեփանոս Ագոնցին հետ հոն ղըրկուած էր տարուան մը համար և Զամչեանի ծրագիրն իրագործած, 1791 Ապրիլ 4ին գրած նամակով այսպէս կը նկարագրէ այդ անակնկալ բարեշրջութեան գիտական և կրթական արդիւնքը. «Իսկ վասն դպրոցին մերոյ զի՞նչ ասասցուք. զի մինչչև էր բացեալ դպրոց մեր՝ մանկունք քաղաքիս չէին ինչ ընդհատ ի բիրտ և ի վայրենացեալ մանկանց Օլախաց և Չինկենէից. իսկ այժմ յայսմ սուղ ժամանակի այնպէս փոփոխեալ են և զարդեալ՝ ոչ այնչափ խելագար գանիւք, որպէս առնեն աստ տիրացուք, քան թէ կանոնաւորութեամբ և սպառնալեօք, մինչև զարմանալ և ծնողաց նոցա. և այսու համբաւ դպրոցին մերոյ հռչակեցաւ, և օր ըստ օրէ հռչակի, այնչափ՝ զի և կեռլացիք և ծուրճովցիք փափաքեն ունել ի մէնջ առ իւրեանս, վասն ուսուցանելոյ և կրթելոյ զմանկունս իւրեանց»: Մայիս 2ին գրած նամակին մէջ կը նկարագրէ նա աշակերտներուն տուած ամենափայլուն քննութիւնները և հանդիսաւոր մրցանակաբաշխութիւնը ներկայութեամբ Աղաչաններու, որոնց խնդութեան հետ շինութիւնն ալ մեծ էր: Հոկտեմբեր 17ի գրութեամբ կը պատմէ, թէ ո՛րքան պանծալի եղած էր, և ինչպիսի՛ խոր տպաւորութիւն գործած քաղաքացիներու վրայ Մխիթարեան դպրոցի աշակերտներու ներկայացուցած Յովսէփ Նահապետի թատերախաղը:

Այսպիսի յաջողութիւններէ հրապուրուած և հուսկ համոզուած Եղիսաբեթուպոլսոյ Աղաչանները վերջապէս կը շարժէին – համաձայն Հ. Աղեքսանդրի նոյն տարւոյ Դեկտեմբերին գրած նամակին – իրարու հետ միացնել հայ և լատին, կամ լաւ եւս Բլէպանիայի և Մխիթարեան դպրոցները, և զինքը կարգել անոր ընդհանուր վերատեսուչ և կառավար: Սակայն ուշ էր, վասն զի Բլէպանիայի մէջ նախանձն և հակառակութիւնն արդէն սկսած էին գործել ծածուկ: Հ. Բարդուղիմէոս Դեկտեմբեր 18ին դպրոցի նախանձելի կացութիւնը նկարագրելով կ'ըսէ. «Դպրոց մեր լի է մանկամբք՝ ուսուցանելով նոցա հայերէն և լատիներէն. արդարեւ ծաղկեալ երեւի, միայն թէ չթառամէր և ծաղիկն չթափէր: Վասն զի ծածկեալ և աներեւոյթ սպառնացմունք կան ի միջի, մանաւանդ առաւել և առաւել Տէր Բաղրուրանն, որ սպառնալով ասաց աստ և անդ, զի եթէ նստցի յաթոռ ժողովրդապետական իշխանութեան, այլազգ փոխեսցէ, և ոչ միայն մեզ, այլ և քահանայից խրոց բազում կարգաւորութիւնս արասցէ»:

1802ին կ'երեւի թէ համաձայնութիւն գոյացած է քաղաքին հասարակութեան և Մխիթարեան Հայրերու մէջ, որ վերջիններս վարեն քաղաքին հայկական դպրոցը ինչպէս որ Հ. Միք. Չամչեան ծրագրած էր. և թէ Մխիթարեանց այս համերաշխ գործակցութեամբը ոչ միայն դադրած էին Բլէպանիայի հետ վերը նշանակուած ընդհարումները, այլ և դպրոցը գոհացուցիչ զարգացման հասած էր, մանաւանդ թէ կը գերազանցէր իսկ Մաճառ դպրոցները, շնորհիւ լեզուագէտ Հ. Ներսէս Այտընեանի, Հ. Յարութիւն Աւգերեանի, Հ. Յակոբ Ստեփանեանի և Հ. Աւետիք Յարութիւնեանի: Եւ ստուգիւ այս գերազանցութիւնն ակներեւ կը տեսնուի նոյն իսկ կանոնաւոր դասաւանդութիւններէն և տրուած հանդիսաւոր քննութիւններէն, զոր յիշեալ վարդապետներէն մին այսպէս կը նկարագրէ Սեպտեմբեր 7 և 19 թուակիր նամակներու մէջ. «Հուսկ յետոյ եղեւ քննութիւնն հայկական դպրոցին, որք՝ առաւել քան զոր ակընկալեալ լինէաք՝ քաջ հանդիսացան (աշակերտք). և ի նոսին մանուկ մի փոքրիկ՝ 6 ամաց՝ Վարդան անուն, որդի Աղաչայ

Հէրկիցին, ասաց յառաջաբանութիւն այնպիսի ձայնիւ, շարժմամբ ձեռաց և համարձակութեամբ՝ իբրեւ զքարոզիչ ընտիր, մինչեւ ափշեցուցանել զամենեսին. և մեծաւ գովութեամբ գովել զՎ. Հ. Ներսէսն՝ զուսուցիչն նոցա։ Յետ այնորիկ պատրաստեցի զմանկունս իմ ի քննութիւն. և ապա առաքեալ զնոսա զոյգ զոյգ առ ամենայն քահանայս և Աղաչայս՝ գերմանական հրաւիրանօք հրաւիրեցի զնոսա գալ ի քննութիւն դպրոցիս... Եկին բազումք մինչեւ ոչ սեղմել զնոսա ի դպրոցին, այլ բազմաց յիմոյ սենեկէն ի գնին կալ։ Եղեալ կային ի վերայ սեղանոյ, ըստ սովորութեան մաքուր օրինակք գրոց մանկանց, ոմանք գրեալ և նուիրեալ ի պատիւ աւագերիցուն, ոմանք ի պատիւ Աղաչայ Ամիրայի՝ կառավարչին դպրոցաց քաղաքիս, ոմանք ի պատիւ Աղաչայից։ Գրեալ կային և նիւթք քննութեան հանդերձ անուամբք մանկանցն ըստ աստիճանի ուսման իւրաքանչիւրոցն, յորոց մի մի ետու առաւել մեծարու անձանց։ Ապա աղօթս արարեալ մանկանցն, և ասացեալ զյառաջաբանութիւն գերմանական բարբառով Աբրահամ Վարդերեսեան, որ գերազոյնն է յամենայն մանկունս իմ, սկիզբն արարի քննութեանն։ Եւ նախ ի հինգ մասանց քերականութեան գրեթէ զամենայն զիտելիս՝ առաջին և երկրորդ մասին հարցի զնոսա գերմաներէն. և զգիտելիս ինչ երրորդ և չորրորդ մասին քերականութեան զեւս կարեւորսն։ Յետ այնորիկ աղաչեցի զհրաւիրեալսն ասել զանուն ինչ և զբայ՝ զի հոլովեսցեն և խոնարհեսցեն, զոր և արարին ոչ միայն գերմաներէն, այլ և ըստ նշանակութեան անուանն հայերէն աշխարհօրէն բարբառով, որ պիտոյն է նոցա առ հասկացումն գերմանական հոլովից և խոնարհմանց. ընդ որ զարմացան ամենեքեան. քանզի սակաւք ոմանք ի լսողացն գիտէին հայերէն թարգմանել զհոլովմունս և զխոնարհմունս։ Ապա արարի քննութիւն ի վերայ գերմանական գրոյ, թէ քանի՞ տեսակաց գծից բաղկանան տառք գերմանացւոց, և ո՞րչափ ինչ երկայն գրոց նոցա առ ի շեղ կալ պարտ է. ևն։ Ապա ետու նոցա մի առ մի ընթեռնուլ զգերմանական Քրիստոնէականն, և զընթերցեալն թարգմանել հայերէն աշխարհաբառ. և զբառս ինչ զոր ոչ ունէին իւրեանց աշխար-

հարառին՝ ասացին գրաբառ, զոր ոչ կարէին թարգմանել լը-սողքն. մինչեւ ասել նոցա, թէ մանկունքս ուսանին ոչ միայն գերմաներէն, այլ և հայերէն։ Ի վախճան ամենայնի՝ որում ոչ սպասէին կարօտիւ, եղեւ համառօտ պատմութիւն ծագման և թագաւորութեան Հայոց ազգին. զոր սկսեալս եմ յօրինել – գերմանական բարբառով – հարցմամբ և պատասխանօք՝ հեշտընկալ մտառութեան... Թէ ուստի՞ և երբ էառ ազգս մեր զանուանակոչութիւնն հայ. և թէ ուստի՞ կոչեն զմեզ այլ ազգք Արմէն. զհնութենէ հայ լեզուին, ապա զպատմութիւն տիրապետութեան Հայոց, զորպիսութենէ Հայկայ և թագաւորական հարստութեանց մինչեւ ցվերջին կործանումն թագաւորութեան... Ի յաջորդ քննութեան թողի պատմել զհամառօտ աշխարհագրութիւն Հայաստանի՝ եթէ Տէր կամեսցի։ Զկնի այսորիկ ասաց վերջաբանութիւնն գերմաներէն Քրիշտոփ Գազաքն, և այնպէս եղեւ վախճան քննութեան՝ հիացմամբ, գովութեամբ և շնորհակալութեամբ ամենեցուն»։

Մեծապէս յաջող էր մանաւանդ աշխարհագրութեան քննութիւնն զոր ուսած էին Հ. Յակոբ Ստեփանովիչի հանճարեղ ոճովը, և որ նկարագրուած է 1803 Սեպտ. 7ին գրուած նամակով՝ այսպէս. «Ի 1 Սեպտեմբերի եղեւ հրապարակական քննութիւն գերմանական և հայկական դպրոցին (classeին), բազում զարմացմամբ և գովութեամբ ի գնին եկելոց գերմանական քննութեան, քանզի ընդ գերմանական լեզուին և զհայոց պատմութիւնն և աշխարհագրութիւնն ուսոյց Հ. Յակոբ, գերմաներէն և հայերէն. մինչեւ գիտել մանկանց զգիրս, զմեծութիւն, զկլիմայս, զջուրս, զբերս, զբնակիչս, և զշրջանակս և զսահմանս ի վերայ աշխարհացոյց պատկերաց, և չափել առաջի՝ ի գնին եկելոց՝ զմեծութիւն աշխարհաց ի վերայ աշխարհացոյց պատկերի, որ ափշեցոյց զամենեսին և զԳերյ. Բաղդուբանն իսկ։ Որդին ապերախտ Գազաքին եղեւ գերազանցն յամենեսին»։

Կը յուսանք թէ ասով տուած եղանք ԺԸ դարու Մխիթարեանց բարձր նախակրթարանին վրայ գաղափար մը։ Իսկ թէ որքան կեանք ունեցաւ այդ դպրոցն և դեռ ինչ փոփոխութիւններ կրեց՝ պիտի տեսնենք անմիջապէս։

Հ. Ներսէս Այտընեանի արդեամբ 1805–1808ին ունեցաւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը նորակառոյց փառաւոր եկեղեցի և մեծ վանատուն մը Եղիսաբեթ քաղաքին մէջ։ Այս գեղեցիկ պատեհը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն ալ վանական կեանքն և կարգապահութիւնը զօրացնելու նպատակաւ՝ ուզեցին 1810ին այնտեղի մեր անձինքը – Հ. Ներսէսի և Հ. Մանուէլ Ջախջախեանի թելադրութեամբ – այդ վանատան մէջ կեդրոնանալ և հաւաքել քաղաքին մանուկները, պատշաճօրէն դաստիարակելու համար։ Այս առաջարկութիւնս օրինաւոր էր անով մանաւանդ, որ սկիզբէն ի վեր այն պայմանով և դաշինքով յանձն առած էր Մխիթ. Միաբանութիւնն այդ առաքելութիւնը, որ ինքն ըլլար քաղաքի մանուկներուն ո՛չ միայն հայերէն լեզուի այլ և Քրիստոնէական վարդապետութեան և կրթութեան ուսուցիչը։

Իսկ տեղւոյն Բլէպանը (ժողովրդապետ) Տէր Անտոն Բաղըրեան, որ չէր համակրիր Մխիթարեանց, և ինչպէս ըսուեցաւ, դեռ ժողովրդապետական իշխանութեան չհասած՝ ծածուկ սպառնալիք ըրած էր, այժմ յարմար առիթ առնելով, կը գրգռէր քաղքին մեծամեծներէն մաս մը, և բոլոր Բլէպանիայի կղերը՝ 89 տարի այնքան զոհողութիւններով իրենց բարեգործ Մխիթարեաններու դէմ։ Իրենք՝ առանց հասարակութեան մեծամասնութեան, խորհուրդ ընելով նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին՝ կը վճռէին և կ'առաջարկէին Մխիթարեանց, որ իրենցմէ մէկը միայն երթայ Բլէպանիայի դպրոցը՝ ուսուցանելու մանուկներուն լոկ հայերէնը, այբուբենէն սկսելով, և այս աշխատութեան իբրև վարձ ընդունի տարեկան 100 ֆիորին։ Իսկ հակառակ պարագային կը սպառնային Մխիթարեաններուն լքել իրենց եկեղեցին և վանատունը և ելլել քաղաքէն, որովհետև իրենք այլևս պէտք չունէին Մխիթարեանց։

Այս որոշումը կ'երևի թէ իսկոյն Մխիթարեան վարդապետները կը մերժէին, անոր համար է որ փոխ–աւագերէցը՝ Տէր Յովհաննէս կեղծուպատիր դրուատիքներու և ազգասիրութեան դիմակով ծածկած՝ վերստին կը ներկայացնէր Գերպ. Ագոնց Աբբահօր, Հոկտ. 20ին գրած նամակով, և կը խնդրէր որ Վենետիկէն յղեն իրենց՝ հայերէնի ուսուցիչ վարդապետ մը։

Սակայն Ջախջախեանի միաժամանակ Վենետիկ գրած զօրեղ բողոքի և թելադրութեան համաձայն՝ ուրիշ բողոքագիր մըն ալ Աբբահայրը կ'ուղղէր առ Հ. Ներսէս, փոխանակ պատասխանելու Տէր Յովհաննէսին։ Եւ այդ գրութեամբ, զոր Հ. Մանուէլ «իմաստագիր, կարգաւոր և հզօր» կը կոչէ, կը մերժէր Բլէպանի և Պիրովի անարդար պահանջը, ցուցնելով որ վաղեմի դաշնագրութեան համաձայն՝ իր կրօնաւորաց կ'իյնար սորվեցնել քաղաքի մանուկներուն ոչ միայն հայ լեզուն, այլ և քրիստոնէական վարդապետութիւնն և բարոյականը։

Բլէպանը ժողովի գումարելով Աղաչանները՝ կը հաղորդէր Աբբահօր բողոքագրին պարունակութիւնը. մանաւանդ թէ իր կողմը զօրացնելու համար՝ ժողովրդապետական իրաւանց դէմ կը յայտարարէր զայն՝ ինչպէս կը տեսնուի 1811 թուականով պաշտօնական գրութեան մը մէջ[1]։

Այս ընդհարումը որչափ որ արտաքսապէս ծանր և անդիմադրելի կ'երևէր, սակայն իսկապէս առժամանակեայ կրքերու արդիւնք ըլլալով, աւելի քաղաքին պիտի վնասէր քան թէ Մխիթարեանց, որ անոր բարիին կը ցանկային. մանաւանդ որ Հասարակութեան մեծ մասը այդ բանին դէմ էր։ Ուստի Մխիթարեան վաստակաւորներուն առժամս ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթէ անտեղիտալի մնալ իրենց արդար իրաւունքին մէջ, և բողոքով ակներև ընել անոնց գործածին վնասակար կողմերը, մինչև որ ժամանակն, իրերու ընթացքն և ժողովուրդն ինքնին վերադարձնէին իրենց իրաւունքը։

Իսկ Գերպ. Ագոնց՝ որ ասկէ աւելի ծանր ալէկոծութեան մէջ իսկ գիտէր վարել Մխիթարայ նաւը դէպ ի խաղաղութեան նաւահանգիստը, 15 փետրուարին գրած նամակով կ'ուզէր իմանալ Հ. Մանուէլէն, թէ որո՞նք էին Մխիթարեանց հակառակող Աղաչանները, և որո՞նք բարեկամ, և թէ ժողովրդեան կարծիքն ի՞նչ էր մեր դպրոցի և ուսուցման նկատմամբ, որպէս զի ըստ այնմ գրէ և գործէ։

1. Extractus Protocolli Sessionis Congregationis Parochialis, die 24 Januarii A. 1811, solito in loco celebrata.

Իրաւամբ երկու տարի վերջ ասոր մէջ ալ յաղթական կ'ելլէր Մխիթ. Միաբանութիւնը շնորհիւ Հ. Ներսէսի հաստատամտութեան։ Կը լսեմ ես, թող խօսին ժամանակի յիշատակարանները։ Հ. Աբրահամ Սահակեան, որ 1813ին ղրկուած էր իբրեւ օգնական Հ. Ներսէսի, Յունիս 23ին գրած նամակով կը հաղորդէր. «Հասեալ իմ ի Պաշպալով՝ գտի զբլէպանիացիս կարի վատանունս... և յանցեալ աւուր ընթերցան առաջի աշխարհական և եկեղեցական ժողովոյ զդատապարտութիւն Տէր Հանիկին. որով և ընկեցաւ յամենայնէ, և պատարագել անգամ ոչ կարէ ի բլէպանիայն հանդիսապէս. և կայ աստ նա այժմ իբրեւ մանաւոր օտարական ոք. Նոյնպէս և Տէր Մուրատն, որով և խաղաղացաւ քաղաքս։ Այժմ Մակիստրատն և ժողովուրդն կաթոգին են առ մեզ, և տեսեալ զանկրթութիւն այժմեան մանկանց քաղաքին, առաջարկեցին ինձ վասն դպրոցի. այլ ես ծանուցի նոցա, թէ ի բլէպանիայն ո՛չ գնամ. յանձն առին նոքա, զի լիցի այն ի վանս. այլ մեք պատասխանեցաք, թէ նախ գրեսցեն առ եպիսկոպոսն, զի յետս կոչեսցէ զառաջին արգելն, որով արգել զմեզ ունել դպրոց ի վանս, և ի վերայ այսր, զի և զհաւանութիւն իւր առ այս ծանուսցէ մեզ. տեսցուք թէ զի՛նչ լինի։ Ազնուականք քաղաքիս խնդրեն տալ զորդիս իւրեանց զօրով ի վանս»։

Արդարութեան յաղթանակն էր ասիկա, որով Աստուած կը պսակէր վաստակաւոր Հարց գրեթէ դարաւոր նուիրումը։ Վերջապէս Հ. Մանուէլ 1814 Մայիս 18ին գրած նամակով կը հաղորդէ յաղթութեան վերջնական արդիւնքը. «Յանցեալ Նոյեմբերի, (այն է 1813) փոխադրեցաւ հայ դպրոցն ի վանս մեր՝ Մէյկէկիւչլիւչով (այսինքն է՝ խառն ժողովով), և ապա հասարակաց քաղաքական ժողովն վերատեսուչ կարգեաց զՀ. Սահակն մեր... և վասն այսորիկ չեղեւ ինչ դիմախօսութիւն եպիսկոպոսէն»։ Նոյնը՝ 22 Մայիսին գրած նամակին մէջ կ'ըսէ, թէ այժմ 40 մանկունք կան մեր դպրոցին մէջ։ Իսկ Հ. Աբրահամ Սահակեանի 1814 Սեպտ. 18ին գրած նամակին համաձայն աշակերտաց թիւը 57ի բարձրացած էր քիչ ատենէն։ Իսկ Մխիթարեան դպրոցի զարգացման մասին կը գրէ նա, 7

Նոյեմբերին. «Դպրոցն անուն մեծ արար. և ամենեքեան միաբերան խոստովանեցան, թէ ցարդ չեղեւ այնպիսի էկզամէնդ ի քաղաքիս. այլ առաւել ափշեցան ունկնդիրքն ի լսել զՀայոց պատմութիւնն ասել մանկանց ի բերան...: Սկսայ շարադրել Cursus ինչ դպրոցի դապուլայիւք և ամենայն սալօք, զի յետ այսորիկ իրաւամբ փայլեսցէ. և մնասցէ միշտ անուն վանական դպրոցի: Թողի այժմ Մաշվիլակիին՝ բերել ի Բեչոէ ինշտռումէնդս ինչ ի պէտս դպրոցի »:

Պաշպալովի դպրոցն ալ առաքելութեանը պէս երկար կեանք ունեցաւ. սակայն անոր ամենէն ծաղկած ժամանակն է 1789–1820 թուականը: Շնորհիւ այդ դպրոցին և Մխիթարեանց տուած կրթութեան, այդ աննշան և աղքատ քաղաքը յետոյ ունեցաւ այնքան երեւելի անձեր՝ քաղաքային պաշտօններով և հարստութեամբ ճոխացած:

2

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ ՎԱՐԱՏԻՆԻ ՄԷՋ

1749ին Մխիթարեան երեք վարդապետներ, այսինքն են Հ. Յակոբ Կարնեցի, Հ. Անդրէաս և Հ. Յովհաննէս ուրիշ դպրոց մը կը բանային Նայսոյի մեր վանատանը մէջ: Այս դպրոցս 1754ին այնքան յառաջացած էր, որ Հ. Անդրէաս Դեկտեմբերին գրած նամակի մը մէջ Համալսարան կ'անուանէ, խնդրելով Աբբահօրէն՝ որ ուրիշ երկու ձեռնհաս անձինք ալ ղրկէ հոն՝ աւելի եւս զարգացնելու և անուանի ընելու համար: Թէեւ համալսարան բառը չափազանցօրէն գործածուած է այդ դպրոցի համար, սակայն և այնպէս բարձր կրթարանի մը բոլոր հանգամանքն ունէր՝ կարգով և կանոնով կարեւոր ուսումները մատակարարելու և կրթելու համար. այնպէս որ հեռաւոր երկիրներէ իսկ պատանիներ հոն կը ղրկուէին, և անոնց թիւը 40ի կը հասնէր: Այդ ուսանողներէն մին էր շօռթեցի 16ամեայ ուշիմ պատանին Աղամալեան, որ յետոյ Ս. Ղազար անցնե-

լով եղաւ դասընկեր Հ. Միքայէլ Ջամչեանի և իրեն պէս ամէն բանի մէջ յաջողակ, նա ինքն է Հ. Սուքիաս Աղամալեան։ Վարատինի Մխիթարեան առաքելութեան չափ դպրոցն ալ ապրեցաւ և գործեց. բայց քաղաքի բնակիչներուն հետզհետէ նուազելովը՝ կը նուազէր նաեւ այդ դպրոցին փայլը։

3

ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ ՍԻԲՎԻԶԻ ՄԷՋ

Հ. Աղեքսանդր Խնձիձեան, որ Պաշպալովի դպրոցի զար-գացնողներէն մին եղաւ և շքեղ զարդը, 1797ին երթալով Թրանսիլուանիոյ ամենէն մոռցուած անկիւնը, այսինքն է Սիբ-վիզ՝ հոն կը բանար ուրիշ դպրոց մը, կրթելու համար ամենէն աւելի լքեալ հայ գաղթականի անկիրթ մանուկները։ Կը գրէր նա այդ թուականին ի Վենետիկ. «Հազիւ ուրեմն յետ բազում յորդորանաց՝ կանգնեցի հրապարակական դպրոց մանկանց, որ ոչ երբէք լեալ էր աստ ի Սիբվիզ։ Ցանցեալ ամսեան զամենայն մանկունս մուծի հանդիսիւ ի դպրոց, և սկսայ ամ-փոփել զնոսա ընդ կանոնօք և ընդ բարեկարգութեամբ. հան-դերձեալ եմ առնել ի մօտոյ և խաղարկութիւն թատրոնի՝ ի ձեռն մանկանց՝ զվարս սրբոյն Աղեքսիանոսի. և ի գնին նորա եկեսցեն բազումք յոյժ, մանաւանդ ի ծուրճովէն. ժողովուրդ տեղւոյս խնդան յոյժ ի վերայ իմ, տեսանելով զփոյթ և զջան և զսէր իմ առ նոսա»։

Սիբվիզ՝ ուր հազիւ 200–260 աղքատ հայեր կային, Հ. Աղեքսանդր կը յաջողէր հաւաքել 55–60 աշակերտներ։ Առաջին տարիներուն մէջ, գրած նամակներով մեծապէս կը յուսացնէ դպրոցի յառաջադէմ զարգացման և կրթութեանը տարածման մասին. սակայն 1807 թուականին Մայիս 24ին գրած նամա-կով ցաւ կը յայտնէ իր ջանքերը ւլովին չարդիւնաւորելուն վրայ. նախ ձեռնհաս օգնականներ չունենալուն, և ապա Սիբ-վիզցւոց աղքատութեան և մանուկները դպրոցէն կիսկատար և թերուս ետ կանչելնուն և վաճառականութեամբ զբաղցնելնուն

վրայ։ Սակայն Սիրվիզցիք իրենց զաւակներուն ստացած այդ չափաւոր կրթութեամբ իսկ բախտաւոր կը համարէին իրենք զիրենք. վասն զի անոնցմով իրենց առեւտրական գործերն աւելի յաջող կ'ընթանային՝ քան առաջ։ 1814ին Հ. Աղեքսանդրի անակնկալ մահուամբ այդ բախտն եւս կը լքանէր զիրենք։

4

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1752ին Մեծագործ յորջորջուող Հ. Վրթանէս Ասկերեան, երբ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, տեսնելով որ ազգին բազմաթիւ մանուկները փողոցներուն մէջ կը թափառին առանց կրթութեան և ուսման, նախակրթարան բանալու երջանիկ գաղափարը կը յղանար։ Յունիս 4ին Աբբահօր գրած նամակին մէջ այսպէս կը ներկայացնէր իր գաղափարը. «Սահմանել մեզ նախ տուն փոքրիկ, և այնպէս ի փոքու՝ առ մեծն բանալ ճանապարհ»։

Ստեփանոս Մելքոնեան Գերպ. Աբբահայրը թէպէտեւ սկզբունքով կը համակրէր այդ առաջարկութեանը, բայց իրագործութեան ժամանակը տակաւին հասած չէր տեսներ. մանաւանդ որ քիչեր ձեռնտու պիտի ըլլային, և դպրոցը պիտի չունենար բաւականաչափ թոշակաւորներ։ Հ. Ասկերեան որ այնքան տոգորուած էր դպրոցի գաղափարով, իրեն այցելութեան եկող ազգայիններուն իսկ ստէպ կը յեղյեղէր զայն. և գործնական միջոցներ ցոյց կու տար։ Ուրիշ շարժում մըն ալ 1775 թուականին կը սկսէր Կ. Պոլիս և այս անգամ Ս. Ղազարու Մայր Վանքէն հեռացող և Թրիեստ ապաստանած Մխիթարեաններու ձեռքով, որոնք ազգայնոց համակրութիւնը գրաւելու նպատակով՝ թոշակաւոր աշակերտներ[1] հաւաքելով նշանաւոր ընտա-

1. Դրկուած առաջին պատանիներն էին Մուրատեան Պետրոս Աղայի երկու որդիքը, Սամաթիացի Հաճի Սերոբէի որդին, Թընկըրօղլու Գրիգոր աղայի որդին Աստուածատուր, Փափազ օղլու Յովհաննէս չէլէպիի Թոռը Խաչատուր, Օղուլլուխ Սերոբէ աղայի որդին և ուրիշ 40ամեայ անձ մը։

նիքներէ՝ Թրիեստ կը ղրկէին, իբրեւ թէ իրենց խնամակալութեան ներքեւ փռանկ լեզու պիտի ուսանէին։

Բայց ինչպէս Հ. Ասկերեանի քարոզած գաղափարն, այսպէս և ասոնց ապաժաման գործադրութիւնը իրական արդիւնք չէին ունենար. վասն զի գացողներէն և ոչ մէկը կը յաջողէր հոն, ինչպէս պատմած էր Աստուածատուր Թընկըրեան իր վերադարձին Վենետիկ եկած ժամանակ։

Սակայն գաղափարը չի մեռնիր. հուսկ կը գտնէ այն անձը որ կատարէ անոր իրագործութիւնը։ Այս անգամ Վենետիկէն ուղղակի կը հնչէր դպրոցական գաղափարի զանգակը Կ. Պոլսոյ մէջ։ Սա ինքն էր Մելգոնեան Աբրահայրը, որ 1791ի Մարտին գրելով առ Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան, կ'ըսէր. «կամէի ինչ մի տեղեկանալ ի քէն. եթէ մեք աստ տուն վարձեալ՝ կերպարանէաք ի գօլէճ աշխարհական մանկանց, յորում ուսանէին մանկունք ազգէս մերմէ զհայերէնն և զփռանկերէն, արդեօք գտանէի՞ն յազգէս մերմէ, որք զորդիս իւրեանց տային յայն գօլէճ յուսումն՝ վճարելով զապրուստ իւրեանց յամին 300 ղուռուշ, որ է 150 արծաթ թուգաթ. և թէ քանի՞ք կարէին գտանիլ. և թէ յեզերիլ դասատուութեան և ի յետս դառնալն՝ կարէի՞ն յաջորդել այլ մանկունք. զի կարասցէ միշտ կանգուն կալ գօլէճն։ Ջայսմանէ ինձ տեղեկութիւն տուր»։

Տարակոյս չկայ, որ եթէ Հ. Ցարութիւն յաջող պատասխան տուած ըլլար, դպրոցը պիտի սկսէր այդ թուականին։ Սակայն այժմ Պոլսէն է որ անյաջող արձագանգ կը հնչէր. և իրօք այդպէս ալ պիտի ըլլար, քանի որ ազգայինք բոլորովին Թրեստեան միութեան խնդրով զբաղած էին, և այդ խնդրոյն կատարումն ալ խիստ անորոշ էր և լուծում մը գտնելէ հեռու։ Ուստի Հ. Ցարութիւն այսպէս կը տեղեկագրէր 7 Ապրիլին. «Նախ զայս ասեմ, Գերյարգելի, թէ յազգի մերում այնպէս հարկաւոր է գօլէճ, մինչեւ ասեմ՝ թէ իբր զջուր՝ սաստիկ ծարաւ անձի. և սակայն՝ այն բան, թէ «գտանին մանկունք», ի ներկայիս՝ ապահովապէս ոչ կարեմ ստորասական տալ պատասխանի. բայց ի հրատարակել մեր զայս ձայն՝ յուսամ թէ գտցին, գոնէ սակաւք առ այժմ, այսինքն 3 կամ 4 մանկունք։

Յաջորդելն ևս յուսամ։ Իսկ այն բան՝ թէ կարե՞ն արդեօք վճարել յամին 300 ղուռուշ, ասեմ, յոյժ սակաւք. 200 թերևս կարասցեն վճարել։ Եւ սակայն զայս ասեմ, Գերյարգելի, եթէ ունիք ի մտի պահել զտուն մի՝ քանի մի անձամբք, այսինքն ամ յամէ ծախել զայսչափ դրամս՝ է յոյժ մեծագործութիւն առնել ձեր զայս. և յետոյ Հասարակութիւնն ժողովէ զմեծամեծ պտուղս. ոչ ասեմ թէ ի գոլէճէ անտի յաւելանայ դրամ ինչ, և լինի մեզ պտուղ. ո՛չ, զի չունիմ այդմ յոյս. այլ՝ այլուստ. այսինքն՝ ոմանց թողլով զափիթալ վասն գոլէճի, և ի գոլէճէ անտի ելեալքն ի յառաջանալ իւրեանց լինիցին վարձահատոյց»։

Մելգոնեան Աբբահօր 1792 Մայիս 16ին առ Հ. Յարութիւն գրածին համաձայն՝ ազգայնոց օգնութենէն յոյսը կորած, յարմար առթի կը սպասէր Միաբանութիւնը իր ծախքով նախաձեռնել դպրոցի մը բացման Կ. Պոլսոյ մէջ։ Սակայն առիթն և պարագաները անակնկալ ուրիշ բան մը կ'եփէին։ Այսինքն է ազգայինք, որոնք տիրող տէրութեան համակրութիւնը գրաւելու համար Եւրոպայի կամ փռանկներու հետ յարաբերութիւն չունենալով՝ ներքսապէս աւելի կը զգային կրթութեան պէտքը, 1793 Թուականին Մկրտիչ կամ Շնորհք Ամիրայի նախաձեռնութեամբ դրամագլուխ պատրաստելով՝ աղքատ մանուկներու համար 3–4 ձրի դպրոցներ կը բանային Իւսկիւտար և ուրիշ թաղերու մէջ։ Այս բանիս նախանձելով Կաթողիկէ Հայերն ալ կը բորբոքէին յաջորդ տարին՝ մեծամեծներու ձրի եկամուտով նման դպրոցներ կառուցանել իրենց համար, եթէ տրուելու ըլլար իրենց Մխիթարեան Աբբահօրմէն վերատեսուչ վարդապետ մը, և դպրոցն ալ Աբբահօր խնամակալութեան ներքեւ դրուէր. վասն զի իրենց մէջ կը պակսէին ձեռնհաս անձեր։ Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան՝ Յուլիս 8ին առ Հ. Միք. Չամչեան ուղղած նամակով՝ որոշ կերպով ներկայացուցեր է այս նկատմամբ ազգայիններու իրեն ըրած դիմումը, և փոխադարձ խորհուրդներն և յուսադրութիւնը զոր տուած էր անոնց։ Սակայն թէ Հ. Միքայէլի և թէ Աբբահօր կողմէն անորոշ պատասխան մը միայն կը տրուէր անոնց. վասն զի իրենք իսկ դեռ գործնական կերպով հասոյթ մը որոշած չէին, և ոչ ալ ուղղակի

Աբբահօր դիմած. որով ազգայիններու ձեռնարկելիք կրթական գործին հետ՝ Մխիթարեանն ալ կը յապաղէր մինչեւ 1803։

Նոր դարուն հետ՝ կաթողիկէ հայերու երեւելիները կը սկսէին Հ. Դաւիթ Ճերմակեանի և Հ. Միքայէլ Ջամչեանի առաջնորդութեամբ նոր եռանդով գործել։ Եւ Հ. Դաւթի 10 Յուն. 1803ին Աբբահօր ուղղած նամակին[1] համաձայն՝ աւելի լուրջ կերպարանք առած էր կրթական ձեռնարկը և աւելի վճռական արդիւնք տալ կը խոստանար։

Աղերսագիր[2]
Հայ Կաթողիկէ Ամիրաներու

Ամենապատիւ ընդհանրական Աբբահօր մերոյ Ստեփաննոս Բարունապետի ծնրադրական համբուրիւ ողջոյն ի Քրիստոս Յիսուս.

Նորասքանչ լուր աւետաբեր թղթոյս՝ գիտեմ որ պիտի զարմացնէ զՀրամանքդ. այլ և կյուսանք թէ նաեւ զխնդութիւն մեծ և զուրախութիւն յորակայ պիտի գործէ ի ձեզ։ Քանզի թէպէտեւ քանի որ Գերյարգութեանդ յուսադրական ողջունագիրն որ մեր ձեռքերնիս հասաւ՝ ոչինչ պտղաբերեաց, և մեր աշխատալի ուրախութեան ձայներնիս ձեր ականջը չի հնչեց, կարող էք կարծիք ընելով՝ ըսել, թէ սոքա մեծամեծ պատրաստու-

1. Այդ նամակին մէջ հետեւեալ կերպով կը ծանուցուին շարժումն և դպրոցական շարժման գործակցողները. «Ծանիցէ Գերյարգութիւնդ, զի յորմէհետէ եկեալ եմ ի Պոլիս՝ Ամիրայքն մեր Պր. Մխիթարն (Ծաղիկեան) և Պր. Աթանասն բազում թախանձանօք կամեցան առնել զծառայ քո խորհրդակից վասն իւրեանց բաղձանաց՝ առ բարիս հասարակաց։ Վասն որոյ և ես եղէ խորհրդակից նոցա, իմացուցանելով Վ. Հ. Միքայէլ վարդապետին։ Ընդ սա միաբանեալ են ուխտիւ ծածուկ Տիւզ օղլուենք, Չէմպէլէկլի օղլուենք, Աւկէր օղլու Պր. Ստեփան, Աղնաւուր օղլուենք, Այարճի Պր. Մկրտիչ, Տիպաճի օղլու Թագւոր Աղան, եւն։ Եւ սոցա փափաքելին դնեմ ի Թղթիս, զորս ընթերցեալ կարէք իմանալ։ Եւ այժմ կատարեցաւ սոցա բաղձանքն՝ հրաման գալով ի Սրբազան Պապէն՝ կամակցութեամբ լատին եպիսկոպոսին քաղաքիս (Գօրեսին)։ Վասն որոյ և ես այժմ իմացուցի Գերյարգութեանդ։ Կարծեմ թէ առ այժմ զիս կամին ընտրել վասն դպրատան, և ես ոչ բացասեմ հրամանաց Ձեր»։

2. Ստորագրողներն են միայն Մխիթար Ծաղիկեան, Ստեփան Աւկերեան և Աթանաս Մազլըմեան։

թեամբ և բազում աշխատանօք սկսան առնել, և ոչ կարացին կատարել՝ ի խայտառակութիւն այլոց։ Բայց սակայն գիտասջիք, այն ձեր հայրախնամ և յուսալի և օրհնաբանելի թղթովը ապաւինեալ ի Տէր, վիշտս ի ներքուստ, վիշտս յարտաքուստ կրելով, յառաջ տարինք մեր Լուսաւորչի Եղբայրութիւնը՝ հանդերձ իւր դպրատունովը. բանալով ի մեծ պարտեզին ծիգվիթ ժամուն՝ ի յառաջացումն մանկանց Հայոց ազգին։

Արդ՝ Ձեր հայրական խոստմանը կէօրէ կը խնդրենք ամենայն խոնարհութեամբ զարգացի քահանայ մի վասն դպրատան՝ ի կրթութիւն մանկանցս, ընդ հովանեաւ պաշտպանութեան Հայրութեան Ձերոյ. անպակաս ընելով ի դպրատանէս զդաստատու մի՝ իբր դաստիարակ յաւիտեան՝ ըստ ողորմութեան Աստուծոյ։ Սաստիկ կ'աղաչենք զհայրութիւն ձեր, որ մեր խնդրածը սահաթ մը յառաջ պէեան ընէք մեզ ծառայիցդ, ձեր խոստմանը կէօրէ՝ ի հանգստութիւն սրտի մերոյ՝ ձեր օրհնութեամբ։

Կարօտիմք օրհնութեանդ.

ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ...

Կ. Պօլիս 1803 *Նոյ.* 10

Վերջապէս 1804, *Ապրիլ* 10*ին Հ. Միքայէլ Ջամչեանի առ Աբբահայրը գրած նամակին համաձայն՝ Պոլսոյ Մխիթարեանք խորհուրդի գումարուած՝ խնդիրը աչալրջօրէն քննելէ վերջ, կը կարգէին Հ. Պօղոս Թընկըռեան վարդապետը կարգադիր և վարիչ յիշեալ դպրոցին։ Այսոր մասին կ'ըսէ Հ. Ջամչեան. «Զի ոչ միայն է յարմար, այլ և մօտ տեղեաւ. և զայս արարաք լռութեամբ, առանց վարձուց։ Ուսուցիչն երիցս կամ չորիցս յեօթնեկի պարտի գնալ ի դպրատունն, և կալ անդ ժամս երկուս կամ երիս՝ ի կառավարել զդաստիարակսն, և նոքօք զմանկունսն»։*

Իսկ Հ. Պօղոս Թընկըռեան յաջորդ տարւոյ Յունիս 25*ին գրելով Հ. Կարապետ Եսայեանի, կ'ըսէ. «Նուաստս պարապիմ ի գործ դպրատուն, և ոտն առ ոտն խնամօք Տեառն յառաջանամք. թէպէտեւ յամր՝ այլ շատ է այն՝ զի ոչ զկայ առնումք վաստակեալ, և կամ յետս ընդ կրունկն դառնամք։ Յիրաւի՝*

զի իբրեւ զծնունդ փղի բազմամեայ ժամանակաւ ի լոյս ընծայի խումբ մի մանկանց, բայց ի ծնանելն՝ ոչ լու, այլ փիղ ծնանի։ Սակայն յառաջ քան զամենայն օժանդակութեան աղօթից կարօտիմք. զի ձեռն Տեառն է որ գործէ զամենայն։ Ի միւս անգամ գլութեան նամակի, եթէ ի դէպ կամ պատշաճ երեւեսցի, գրեցից ինչ ինչ տեղեկութիւն»։

Եւ ստուգիւ Հ. Պօղոս Յունուար 9 թուակիր նամակով կը հաղորդէ հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները։ «Իբրեւ ամ մի է ողջոյն՝ զի ընտրութեամբ և դատողութեամբ մերայնոց, ըստ անտի ակնարկութեան կարգեցայ իբր վերատեսուչ մանկանց դպրատան Լուսաւորչեան Եղբայրութեան. այլ թէ զի՞արդ և ո՞րպէս, մի՛թէ մա՞րթ իցէ ակն ունել պտղոյ. ասեմ թէ այո՛. որպէս և այժմ իսկ ի խնամոց Տեառն թէեւ չերեւիցին պտուղք, գոնէ ցուցին տերեւք. յուսամք ըստ ժամանակին քաղել և պտուղ առատ։ Զի թէպէտեւ են ըստ բաւականին ձեռնտուութիւնն՝ ի յառաջացուցանել, բայց բազում են և առաւել եւս բազում խոչք և խութք ընթացից յառաջադիմութեան մերոյ։ Իղձ և յօժարութիւն գլխաւորաց այսր Միաբանութեան յայս նիւթ առաւել է քան զչափն. այլ զայսպիսի չափազանց չափ ըղձից նոցա զաստուածպաշտութիւն և զմարդավարութիւն տարրացուցանել ի սիրտս մանկանց։ Երկրորդ՝ կրթել ի համարձակ հասկացողութիւն գրոց լեզուի։ Երրորդ՝ վարժել ի թուաբանականն և յաշխարհագրականն և ի սոցին նման ուսմունս։ Թիւ մանկանց ըստ իմիք առաւելուն քան զ40, և ըստ իմիք քան զ60։ Երեք վարժապետք կարգեալ են ի վերայ սոցա, և երկու հոգաբարձուք աշխարհական՝ ի հոգալ զամենայն արտաքին պէտս դպրատան. թո՛ղ զերկոտասան իշխանսն, և զերիս իշխանապետսն», եւն։

Գիտելու ենք, որ դպրոցիս կանոնադրութիւնն և ուսման ծրագիրն իսկ Ագոնց Աբբահօր պէս բանիբուն անձի ձեռքով յօրինուած էր։ Այս բանս որոշակի կը շեշտէ Հ. Պօղոս ինքնին՝ նոյն նամակին մէջ, ըսելով. «կանոնադրութիւնք սահմանեալք ի Գերապատուութենէդ՝ հաւանութեամբ Առաջակայից՝ հաճելի ընծայեցան մեզ յոյժ յոյժ և ի բազում տառապանաց կացուցին զմեզ զերծ»։

Հ. Միք. Չամչեան՝ 25 Ապրիլ 1805ին գրած նամակով կը հաղորդէ Ա. դասի աշակերտներուն աւարտումը, և բարձրագոյն ուսմանց պարապելու գեղեցիկ մտածումը, այսպէս. «Յառաջիկայ աշնան խնամօք Տեառն ակն ունիմք ի գլուխ հանել զառաջին դասն (այսինքն է խումբ մանկանց), այլ ընտրելով ի նոցանէ իբրեւ զմանկունս չորս, որք առաւելեալ իցեն ուշիմութեամբ և բարի վարուք քան զայլս՝ առ ի լաւ եւս կրթիլ յուսման, և լինել ձեռնտու յաջորդ դասուց»: Իսկ Սեպտեմբեր 10ին գրածին մէջ կ'ըսէ, թէ «Ի դպրատան Լուսաւորչեան կամին առնուլ և զմանկունս ի Հայոց անտի. մեք ինչ ո՛չ խօսեցաք... զի սոսկ վերակացուք (վերատեսուչք եմք) կարգի ուսման և աստուածպաշտութեան»:

Աթանաս Մազլըմեան՝ 24 Ապրիլ 1806ին առ Աբբահայրն ուղղած ջերմ նամակովը՝ դպրոցի աշակերտներու տուած փայլուն քննութիւններն և բոլոր յաջողութիւնը ընծայելով Մխիթարեան վաստակաւէր Միաբանութեան, ընկերութեան կողմանէ անկեղծ շնորհակալութիւն կը յայտնէ իրեն, մեծապէս դրուատելով Հ. Պօղոսը: Ահա անոր պարունակութիւնը. «Յանկալի է մեր նուաստութեան մերձիլ ի գահ Սրբութեանդ՝ մեծապէս շնորհակալելով զհովանաւորական խնամակալութենէն, զոր ցուցանէք իբրեւ հայր գորովագութ՝ առ որդի հպատակ: Արդարեւ՝ խնդամտեալ եմ ի կեանս իմ առ այս միայն. և զամենայն յօժարութիւնս տեսանեմ ի սէր ձեր վաստակել, ընդ սէր ձեր խնդալ, և զսէր ձեր յար զովել՝ ի բերանի ունելով. այլ և իբր պարտ վարկանիմ ունկնամատոյց գտանել ձայնի սրբութեանդ՝ զայս ինձ պարծանս համարելով. մանաւանդ տեսանէ ազգս մեր համայն աստուածային զմասնաւոր ձիրն ի վերայ այսր Միաբանութեան հանգուցեալ գերագոյն եղանակօք. և օր քան զօր ողջամիտ վարդապետութեամբ աճեալ և գիտութեամբ ծաղկեալ: Զփորձ սորա ահա տեսանեմք ակներեւ ի միջի մերում, զոր ընկալաք ի յարգոյապատուութենէ ձերմէ զՀ. Պօղոսն Թընկըռեան՝ իբր ընծայ անակնունելի. յորմէ մեծապէս խոստովանի Եղբայրութիւնս մեր զպարտ անձին յամենայնի՝ ընդ քաղցրալուր և ընդ հեզահամբոյր յօժարամտութիւն սիրոյ ձերոյ՝ առ

մերս նուաստութիւն չարարեալ անտես, այլ շնորհեալ գորովութեամբ։ Ուստի և նա ինքն իւրովի գգօնութեամբ շուրջ զամս երկու և կէս՝ զառաջին դաս մանկանց ի գլուխ հանեալ վճարեաց, ըստ նոցայն կարեաց՝ գիրեանց երախայրիսն ցուցեալ ի համտես առաջի բազմութեան ի զնին եղելոց՝ գեղեցիկ իմն հարցաքննութեամբ[1] ի քերականութենէ, ի թուաբանութենէ, յաշխարհագրութենէ և յերկրաչափութենէ ինչ ինչ. որով գրեթէ ազգիս պանծալի և զուարճալի իմն երեւեալ։ Այլ այսուհետեւ յուսամք ձերոյին սրբանուէր աղօթիւք և օրհնութեամբ և եւս յառաջանալ դպրոցիս միանգամայն սատարութեամբ որդւոյդ սիրելւոյ, և տեառն մերոյ Հ. Պօղոսի»։

Հ. Պօղոս Ապրիլ 10ին Վենետիկ ուղղած նամակով կը հաղորդէր, թէ իր դպրատունը փոխադրուած է Ս. Գէորգայ Վանքը, և թէ աշակերտաց թիւն է 60։ Ապա կը տեղեկագրէ վերակացուներու, վարժապետներու, խնամակալաց, եւն. մէջ եղած անհամաձայնութիւնները և դժուարութիւնները, որոնք բոլորն ալ իր վրայ կը ծանրանային իբրեւ վերատեսչի. սակայն կը յաւելու, թէ այդ ամէնը փոխանակ զինքը վհատեցնելու, աւելի եւս կը զօրացնէին իր ոյժն և կորովը՝ յառաջ վարելու ամէն զոհողութիւններով սահմանուած կրթական գործը, իբրեւ գործ Միաբանութեան և ազգին։ Աշակերտներու Ս. Գէորգ փոխադրելու միջադէպը ցոյց կու տայ մեզի, թէ անոր ջանքերով դպրոցական գործը կրկին ընդարձակուած էր այդ ժամանակ, այնպէս որ Լուսաւորչի դպրոցը անձուկ կը դառնար. և թէ այդ պատճառով կը հարկադրուէր Ս. Գէորգ փախադրուիլ 60 աշակերտներով. ուսկից երթեւեկութեամբ կը կառավարէր նաեւ Լուսաւորչեանը։ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իսկ 10 Յուն. 1807ին կաթողիկէ հասարակութեան մէջ նոր բացուած ուրիշ դպրոցի[2] մը մասին խօսելով, տակաւին կը հաստատէ Լուսա-

1. Որուն ներկայ էին, ըստ վկայութեան Հ. Պօղոսի 200 անձինք, մէկ մասն ազգային երեւելիներ և միւսն օտարներ։

2. Այսինքն է Աւգերեանը, զոր բանալ կու տար Գերպ. Անտոն Աւգերեան. և որուն համար կ'ըսէ Ինճիճեան. «Նոր դպրատուն Աւգերեան որ ըստ օրէ յառաջէ և բազմանայ ընտրելագոյն մանկամբք քաղաքիս՝ ըստ մեծի մասին»։ Սակայն այդ

ւորչի դպրոցին ոչ միայն գոյութիւնը, այլ և փառաւորութիւնը՝ Մխիթարեանց ջանքերով՝ հանդէպ միւսին, ըսելով. «Իսկ փառաւորեալ դպրատունն Լուսաւորչեան Եղբայրութեան (անինչ և անտուրք վասն մեր), աշխատութիւնն առ ի մէնջ իսկ վերջին պարծանքն Լուսաւորչեան եղբարց»։ Ցամենայն դէպս՝ Հ. Պօղոս այն անընկճելի նկարագիրներէն էր, որ դժուարութեանց հանդէպ իր ճկունութեամբ հանդերձ՝ անխորտակելի կը մնար։ Եւ ստուգիւ՝ 1807 Սեպտ. 24ին Աբբահօր ուղղած նամակին մէջ համեստութեամբ իր դպրոցին յառաջադէմ զարգացումը հետեւեալ հակիրճ բառերով կ'աւետէ. «Խնամօք Տեառն ողջ և առողջ եմ յանդորրու, պարապելով միայն անխոնջ ջանիւ ըստ իմում տկար զօրութեան գործոյ դպրատանս. թիւ ուսանողաց ժամանէ գրեթէ ցհարիւր, ի չորս դասս բաժանեալ... օրէ յօր յառաջադէմ լինին ի լաւ անդր օրհնութեամբ Հոգեւոր Տեառնդ։ Ներքին կամ թէ ասացից տեսական կառավարութիւն դպրատանս աստուածային խնամօք ըստ կարի ի կարգի եդաւ. այլ արտաքին կամ նիւթական կառավարութիւնն որ պատկանի իշխանաց, դեռ կայ յիւրում անհաստատ կայի... յուսամ դարման մատուցանել և այնմ, յօգուտ ոչ միայն դպրատանս, այլ և վանացս»։ Հ. Մինաս Բժշկեանի Յունվ. 25ին առ Աբբահայրն գրած նամակին համաձայն, 1810ին Ս. Գէորգայ դպրոցն ալ դարձեալ երկուքի կը բաժնուէր. այսինքն է՝ Հ. Պօղոս մէկ մասին հետ կը փոխադրուէր Բերա, ուր իր ձեռքին տակ կը կրթուէին «80 մանկունք աղքատորդիք՝ ընդ այլոց»։ Նոյն տարւոյ 10 Ապրիլին հանդիպած հրդեհը — որուն զոհ եղան 10,000 տուներ — Լուսաւորչի դպրոցն ալ կը լափէր։ Սակայն Հ. Պօղոս Յունիս 10ին գրած նամակին մէջ կ'ըսէ իր անվհատ հոգւովը, թէ «Նշմարեմ ի հեռուստ, թէ ի մօտոյ ունի յարուցանել Տէր ի մոխրոյ դըպրատունն առաւել չքնաղ քան զառաջինն. և թէ առ ժամս ուսանին ընդ դաստիարակութեամբ 6 վարժապետաց շուրջ 125 մանկունք», հաւանօրէն երկու դպրոցները միասին առնելով։

Հ. Պօղոս Թընկըրեան ունեցած էր գեղեցիկ գաղափարն ալ

դպրոցը նոր երեւցող գիսաւորի մը պէս չկարենալով մրցիլ Մխիթարեան դպրոցներուն հետ, քիչ վերջ մոռացութեան մէջ կ'իյնար և կ'անհետանար։

հաստատելու իր դպրոցին մէջ գրատուն և ընթերցարան ուր պիտի հաւաքուէին մինչեւ այն ժամանակ լոյս տեսած բոլոր գրքերը, և արդէն հրահանգ ղրկած էր Վենետիկ։ Երկրորդ՝ տալ թատերական ներկայացումներ, որ մինչեւ այն ժամանակ դեռ անսովոր էր գէթ պոլսեցիներուն։ Ստուգիւ՝ 1811 Յունիս 10ին Հ. Կարապետ Եսայեանի յղած նամակին մէջ այս երկու ձեռնարկներն իսկ արտայայտուած են, այսպէս. «Յայտ լիցի երկրորդ՝ զի դպրատուն ազգիս օր ըստ օրէ յառաջանայ. բազում իրաց պէտս ունին. ինչ ինչ ի գործ, և ինչ ինչ ի հարկ... մին ի գլխաւոր զարդուց համարեալ լինի ունել դպրատան մերում և գրատունն մի պատշաճաւոր իւրում մարմնոյ. ապա սկիզբն արարեալ ի գրոց վանացս՝ յանձնեմ քոյին աշխատասիրութեանդ զամենայն տալ կազմել մեծծարելայիւ[1], և մի ինչ արտաքոյ թողուլ՝ եթէ մեծ և եթէ փոքր, եթէ պիտանին և եթէ անպէտ...։ Խնդրեմ երրորդ՝ ինչ ինչ թատրոնական խաղուց վանացս՝ ընտրանօք ուղարկելով»։

Սակայն՝ աւա՜ղ, ինքը պիտի չտեսնէր այդ և նման մեծագործութեանց կատարումը. վասն զի 1811 Սեպտ. 26ին կը կնքէր իր մահկանացուն Ղանտիլլիի մէջ, թողլով իր վարած դպրոցները՝ – 140 աշակերտներով – որբ և սգաւոր։ Հ. Միքայէլ Չամչեան 10 Հոկտեմբերին գուժելով այդ անակնկալ լուրը ի Վենետիկ, կը գրէր. «Ո՛չ կարեմ զցաւ սրտիս ի գիր արձանացուցանել, և ոչ բերանով պատմել. որով եհաս տկարութիւն ի վերայ իմ և ցնդումն խելաց։ Ելաց և քաղաքս, և ունի լալ և եւս։ Գոհար էր գոհարաց ի քաղաքիս, և առաւել քան զգոհար. և զմէ՞ ոչ ողբայցէ»։ Յուղարկաւորութիւնը կը կատարուէր անսովոր փառաւորութեամբ. 30 շուրջառակիր քահանաներ, դպրոցի բոլոր աշակերտները, իշխաններն և ժողովուրդը արտասուագին կ'ընկերէին, իսկ մարմինը կը թաղուէր Պէյօղլուի գերեզմանոցը։ Հ. Պօղոս՝ Հայոց Տօնացոյցն պիտի ըլլար, եթէ 20–30 տարի դեռ ապրած ըլլար։ Իրեն կը յաջորդէր Հ. Թովմաս Մաքսեթեանը դպրոցի վերատեսչութեան մէջ։

1. Այսինքն՝ իտ. mezzatela = կիսալար։

5

ԲՈՒՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ ԲԵՐԱՅԻ, ՂԱԼԱԹԻՈՅ ԵՒ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1808ին Կ. Պոլսի Մխիթարեանները գեղեցիկ խորհրդով երկու փոքրիկ դպրոցներ կը բանային իրենց յատուկ ծախքով, մէկը Ղալաթիոյ և միւսը Բերայի մէջ՝ Հ. Սուքիաս Սոմալեանի և Հ. Մինաս Բժշկեանի վերատեսչութեան ներքեւ: Այս դպրոցները՝ ուսմանց ծրագրին նայելով՝ թէեւ քիչ տարբերութիւն ունէին Հ. Պօղոսի վարած ազգային դպրոցներէն, սակայն անոնց նպատակն և դաստիարակութեան եղանակը հոգեւորական եղած կ'երեւի. այսինքն է՝ անոնց դաստիարակները մտադիր էին այդ դպրոցները յաճախող աշակերտներու արտաքին ուսմանց և լեզուներու հետ՝ տալ նաեւ կղերական կրթութիւն, որպէս զի անոնցմէ ազատաբար Վենետիկ Ս. Ղազար վանքն երթալ ուզողները՝ նախապատրաստուած ըլլան՝ և այդ ասպարէզին յարմար կրթութիւն ալ ստացած:

Այս բանս ակներեւ կը տեսնուի թէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի նոյն տարւոյ Դեկտ. 10ին Աբրահօր ուղղած նամակէն, և թէ Հ. Մինասի 1810 Յունվ. 25ին գրածէն: Առաջինը կը գրէ. «Այլ յայսմ միջոցի միաբան խորհրդով բուռն հարաք ի փորձ մի. երկուս դպրատունս որոշեցաք ի Խալաթիա և ի Բերա, ուր հաւաքեցաք մանկունս ընտրանաւ, զի վարժեսցին յուսումն մեր՝ իբր վանական կրթութեամբ. և եթէ Տէր կոչեսցէ՝ ի նոցանէ լինիցին ըստ ժամանակին յղելի ի վանս, եթէ միջահասակ, և եթէ փոքր կամ մեծ. միոյն վարժապետ Հ. Սուքիաս, և միւսոյն Հ. Մինաս. յայժմուս ուրուականն ձեւացաւ. աղօթք ձեր և օրհնութիւն տացեն տեսանել պտուղ»: Իսկ վերջինը կ'ըսէ. «Իսկ մեր մանկունք ըստ վանական կրթութեան յառաջադէմ լինին յուսման և ի հնազանդութեան. յորս յառաջեալքն պարապին ի շարագրութեան և ի թուաբանութեան. մինչեւ Տիւզեանք յանձնեցին յիս զՊօղոս Չէլէպին, զոր կրթեմ ընդ այլոց, յամենայն եօթնեկի լսելով զխոստովանութիւն նոցա: Եւ Վրթա-

Մխիթարեան Դպրոց ի Բերա – Կ. Պոլիս (1808)

նէն աւարտեալ զճարտասանութիւնն մինչեւ ի տրամաբանութիւն և յերկրաչափութիւն, որով մնամք ամենեքեան օժանդակութեան օրհնութեան ձերոյ»։

Հ. Մինասի դպրոցը երկու տարւոյ ընթացքին մէջ այնքան յառաջադիմած էր, որ աշակերտները թատերական ներկայացումներ ալ կու տային՝ զարմացնելով ազգային երեւելիները։ Թատերախաղերու յօրինողն և պատրաստողն էր ինքն Հ. Բժշկեան, որ 1810, Մարտ 10 թուականին այսպէս կը գրէ Աբրահօր. «Մանկունք դպրատանս յառաջանան յուսմունս. որոց ետու նկարել (այսինքն է՝ ներկայացնել) ի բարեկենդանի զվարս Արտաշրի արքայի. այս է՝ զերջանկութիւն իւր և զթշուառութիւն, ցուցանելով զօգուտ հնազանդութեան, և զվնաս անհնազանդութեան. որոց ականատեսք հիացան զարմացան, մինչեւ երիցս ետուն առնել ի մեր դպրատան, և մի անգամ ի տան Աթանաս Աղայի՝ յառաջիկայութեան մեծամեծաց. և մի անգամ ի տան Տիւզեանց. ուրախացան ամենայն ծանօթք և անծանօթք՝ սքանչացեալ ի վերայ մանկանց, թէ ի սակաւ միջոցի քանի՞ յառաջադէմ լեալ են, անվթար արտասանելով և զամենայն կիրս յանձին բերելով. եկն ինքն և Պայծառն Աւգեր, յոյժ հաճեցաւ՝ բազմիցս ծափելով», և այլն։ Գէորգ Օղուլուխեան, որ ականատեսներէն մէկն էր, 8 Մարտին գրած նամակով կը հաղորդէր իր ուրախութիւնը Գերպ. Ստ. Ագոնց Աբրահօր, հաստատելով նախորդին ըսածը. «Բարեկենդանին վ. Հ. Մինաս վարդապետը իւր դպրատանը մէջ տղոցը Արտաշէսի պատմութիւնը խաղցուց. որչափ մարդ կար՝ ամէնքը զարմացան, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան կ'ըլլայ մի եղեր. և ճշմարիտ, նոր բան մը տեսանք»։

1810 Ապրիլ 21ին պատահած մեծ հրդեհով մոխիր կը դառնար նաեւ Հ. Մինասի դպրոցը, որով մանուկներու մէկ մասը կը ցրուէր։ Մայիս 25ին գրած իր նամակին համաձայն Գերպ. Փինդօն որ անոր գործին համակիրներէն մէկն էր և անկեղծ բարեկամ, առժամանակեայ կերպով իր տունը կը դնէր Հ. Մինասի տրամադրութեան ներքեւ։ Սակայն Երուսաղեմայ վանատունն աւելի յարմար ըլլալով այս բանին՝ շուտով երկու խուց կը վարձէր Հ. Բժշկեան և մնացած տղաքը հոն կը փոխադրէր։

Ձնայելով այդ աղիտաբեր պատահարին՝ Հ. Մինաս կը շարունակէր առաջ տանիլ և ընդարձակել կրթական գործը։ 1811 Մարտ 10ին գրելով Վենետիկ առ Հ. Մկր. Աւգերեան, կ'ըսէ. «Դպրատուն իմ հաստատեալ ի վանս Երուսաղէմայ՝ յառաջ գնայ, և ամենեցուն ցանկալի հանդիսանայ Տեառն. փափաքողք բազում՝ դնել մանկունս ի նմին, զորս չկամիմ բազմացուցանել. Թէպէտեւ եղեն իբր 20... բաց յաղքատորդւոց՝ են Պօղոս Տիւզեան, Վիչէն Թընկըռ, Պօղոս Փուլճեան, որդիք Սամանճեան Գէորգին, Մկրտիչ Ղազէզ Անտոնեան, Եղիազար Սօֆիալեան, Մովսէս (որդի՞) Պր. Թովմային, Փեթրաք Յուլահեան, Յովհաննէս Փոքնիկ», և այլն։

Հ. Միքայէլ Ջամչեան 1812 Մայիս 25ին կը հաղորդէ, թէ «Զդպրատան մանկունսն որ ի Ս. Գէորգ՝ յերկուս տրոհեցաք՝ բստ առաչնոյն, զկէսն ի Պէյօղլու զետեղելով», առանց պատճառ մը նշանակելու։ Յաջորդ տարւոյ Փետրուար 2ին գրած նամակով նոյնը կը կրկնէ աւելցնելով նոր պարագայ մը, այն է. «Յաւուրս յայսոսիկ էառ Դեսպանն Գաղղիոյ ի ձեռաց մերոց զդպրատունն Ս. Գէորգայ. որոյ վասն զամենայն մանկունս դպրոցաց մերոց ունիմք փոխադրել ի Պէյօղլու»։ Արդ՝ Ջամչեանի այս վկայութիւնը եթէ Մխիթարեան դպրոցին համար ըսուած համարինք, կը հակասէ Հ. Մինասի Ապրիլ 21ին տուած տեղեկութեան, որ 1810 թուականին արդէն փոխադրուած կը նկատէ Երուսաղէմայ վանատան մէջ։ Իսկ եթէ Հ. Պօղոսի կամ ազգային դպրոցին մասին առնենք, այն ատեն Ջամչեանէն շեշտուած «դպրոցաց մերոց» բառերը կը մնան անհասկնալի. հետեւաբար կամ այն է, թէ 1810ին Ս. Գէորգայ ազգային դպրոցը կրակէն բոլորովին փճացած չէր, այլ Հ. Մինասի կամ Մխիթարեան դպրատնիկը միայն. և կամ ըսել է թէ Հ. Միքայէլի դպրոցաց մերոց բառերով պէտք է հասկնալ, թէ՛ ազգային դպրոցն՝ և թէ՛ Հ. Մինասինը կամ Մխիթարեանը որ էր ի Ս. Գէորգն[1] որ ի Պէյօղլու։ Յամենայն դէպս Հ. Բժշկեան ինը

1. Այսպէս կը հասկնար 1810ին Գերպ. Ագոնց. վասն զի Մարտ 22ին Հ. Մինասի պատասխանած ժամանակ՝ կը գրէր. «Զգրեալդ վասն դպրոցի Ս. Գէորգայ, զոր ասեսդ յերկուս բաժանեալ, Քերես երկրորդին զքոյդ դպրոց իմանաս»։

տարի վարելով Մխիթարեան դպրոցի տեսչութիւնը միշտ յառաջադէմ ընթացուց, կրկնակի օգտակար ըլլալով ազգին և Միաբանութեան։ 1817ին Տրապիզոն հրաւիրուած ըլլալով՝ կը թողուր կրթական գործը ուրիշներուն որ յառաջ վարեն։ Իսկ Հ. Սուքիաս Սոմալեանի դպրոցի և շարունակութեան մասին ուրիշ տեղեկութիւններ չկրցանք գտնել։ Հաւանօրէն յիշեալ թուականէն վերջ ինչպէս Հ. Մինասի, այսպէս և Սոմալեանի դպրոցը՝ ժամանակի պարագաներու և հակառակութեանց պատճառաւ, խափանուած ըլլալու է. վասն զի մինչեւ 1825 թուականը լռութիւն կը տիրէ անոր մասին։ Իսկ ազգայինը կը շարունակուէր Հ. Սրապիոն Պուրխեանի վերատեսչութեան ներքեւ։

Այս թուականիս կը վերսկսի Մխիթարեան դպրոցը Ենի Մահալլէի պատկերի կոչուած փողոցին վրայ։ Եւ Հ. Կարապետ Եսայեան 1825. Դեկտ. 25ին հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ անոր մասին, աւետեաց լուրին հետ. «Զի տեսեալ մեր զկարեւորութիւն փոքրիկ ինչ դպրոցի ընդ ձեռամբ մերոց Հարց եւեթ, բայց զդպրատունն ի Բերա՝ ի թաղն Ենի մահալլէ՝ ի պատկերի սօխախն, և հաւաքեցան մանկունք ընտրելագոյնք աւելի քան զերկոտասան ի սուղ ժամանակի։ Ոմանք ի նոցանէ որոշեալ են առ ժամս ի պէտս Նորընծայարանի։ Յառաջնորդութիւն և ի դաստիարակութիւն մանկանց դպրոցիս յօժարակամ ընծայեցին զանձինս երկուք ի մերոց՝ Վ. Հ. Եփրեմ (Սեթեան) և Վ. Հ. Տիմոթէոս (Փիւսկիւլճեան), որք փոխանակաւ և միաձայնութեամբ իւրեանց, եւս առաւել անսացողութեամբ Վ. Հ. Պուրխեանին և մեզ՝ աշխատին, առանց աղաղակի և առանց վիճելոյ և անլուր բարբառով ի հրապարակի»։

Յաջորդ տարւոյ Ապրիլ 25ին գրած նամակով կ'ըսէ Հ. Եփրեմ. «Այժմ յիս բովանդակ ապաստան է խնամ դպրատանն՝ ընդ երեսնից մանկանց զովանալ ի տապ ամարայնոյ, և զառաքելիան յուսամ թէ հնարեսցուք հանել ի ճանապարհ»։ Երեք տարի վարելով Հ. Եփրեմ այդ պաշտօնը՝ հետզհետէ աճեցուց աշակերտաց թիւին հետ՝ նաեւ դպրոցական բարեկարգութիւնը. վասն զի գիտութեամբ զարգացած իր բարձր տաղանդին հետ՝ միացուցած էր նաեւ բազմահնար գործունէութիւն մը։ Սակայն

1828ի մեծ հալածանքը կու գար վերստին ընդհատել նաեւ այդ կրթական գործը։

1831ին, երբ ըղձացեալ խաղաղութեան հետ Մխիթարեաններն ալ կը դառնային իրենց գործունէութեան ասպարէզը, ամենուն յոյսն և ակնկալութիւնը կը կեդրոնանային անոնց վրայ, վասն զի ազգային դպրոցներն ընդհանրապէս փակուած էին, և իրենք ալ ի վիճակի չէին բանալու զանոնք, թող թէ վարել պատշաճօրէն։ Հ. Անանիա Ջէլալեանի[1] ձեռքով – անձ մը՝ զոր կարծէք աստուածային Նախախնամութիւնը հայ մանկութեան կըրթութեան համար պատրաստած էր և առատաձեռնած իրեն այնքան սիրալի յարմարութիւններ – Մխիթարեան միաբանութիւնը կը բանար երեք տարիէ ի վեր փակուած գիտութեան և կրթութեան տաճարը. և կը բանար աւելի մատչելի և ընդարձակ ծրագրով՝ ցրուած և ծարաւի պատանեկութեան ծարաւը յագեցնելու և ամենուն գոհացում տալու համար։

Մխիթարեան դպրոցը նոյն իսկ բացման առաջին տարին կ՚ունենար 150 աշակերտներ, ինչպէս Հ. Սրապիոն Պուրխեան Մայիս 25ին Աբբահօր գրած նամակին մէջ կ՚ըսէ թէ՝ «Ունի այժմ ընդ ձեռամբ իւր 150 մանկունս, և աշխատի ամենայն սիրով»։ Իսկ երեք տարի վերջ դպրոցներու թիւին հետ՝ աշակերտներու թիւն ալ զգալի կերպով բազմացած կը տեսնենք. ինքն Հ. Անանիա՝ 1833 Օգոստ. 10ին Աբբահօր ուղղած նամակին մէջ կ՚ըսէ. «Այժմ ունիմ ի Ղալաթիա աշակերտս 56. իսկ ի Պէյօղլու 118, որ արդէն յանուն իմ յառաջանայ»։ Ու-

1. Ծնած է 1790ին ի Կ. Պոլիս, և 1801ին վանք մտած. ուխտած է 1808 Թուականին և 1814ին քահանայ ձեռնադրուած. վարդապետ եղած է 1829ին, և 1867ին վախճանած ի Վենետիկ։ Միջահասակ էր և քաջակազմ. կերպարանքով վայելուչ և պատկառելի։ Բնութեամբ բուռն էր, եռանդուն և կորովի. բարքով ընտիր, զուարթ, կենցաղասէր և համակրելի։ Շատ հասարակական էր և աշխատասէր. մշակուած միտք մ՚էր գիտութեամբ մանաւանդ փորձառութեամբ։ Անոր գլխաւոր յարմարութիւնն և մասնագիտութիւնն էր մանկավարժութիւնը, որուն նուիրեց 20–22 տարիներ, և որով այնքան արդիւնք ունեցաւ։ Նա Պաշպալըմ և ի Ս. Ղազար իսկ այլեւայլ բարձր պաշտօններ վարած է, և բարի համբաւ թողած։ Հ. Անանիա ժամանակ չունեցաւ թողուլ գրաւոր երկասիրութիւններ, բայց թողուց հազարաւոր աշակերտներ կամ կենդանի մատեաններ։ Ահաւասիկ անոր փառքը։

ըեմն ընդ ամէնն 174 աշակերտ։ Ազգը ուրիշ դպրոց մըն ալ կ'ուզէր բանալ Ս. Փրկիչ նորակառոյց եկեղեցւոյն քով, Հ. Անանիայի վերատեսչութեան ներքեւ։ Բայց սա ինչ ինչ պատճառներով դժուարին համարելով այդ բանը՝ կը գրէր յիշեալ նամակին մէջ. «Բռնադատեցայց (յայնժամ) թողուլ զՂալաթիա, և փոխադրիլ ի դպրոցն Պէյօղլուի», և այլն։ Իր ուրիշ մէկ նամակէն ալ կ'իմանանք, որ ստուգիւ Բերայի դպրոցն աւելի հսկողութեան պէտք ունէր, վասն զի հոն ուսանող աշակերտները՝ որոնք մինչեւ «ց20 ամ հասակին» կը շարունակէին հետեւիլ զուտ աշխարհիկ ուսմանց ծրագրին, դիւրաւ կրնային ապականիլ շրջակայ միջավայրէն։ Ուստի ազգին բանաւոր ծաղիկներու այդ անձնուէր մշակը և զուարթուն հրեշտակը ստիպուած էր՝ գրեթէ ամէն օր՝ հետիոտն երթալ մերթ Բերա և մերթ Ղալաթիա, հսկելու և հրահանգելու զանոնք։ Եւ ամէնքը հիացումով կը տեսնէին զինքը՝ այդքան անձնանուէր կերպով գործին լծուած, և անոր համար ամէնքը կը յարգէին զինքը. չկար ոչ ոք որ լսած չըլլար Հ. Անանիայի անունը։ Այսպէս սիրայօժար երկար տարիներ նուիրուեցաւ այդ տաժանելի գործին։ Հապա ժանտամախը, հապա լափլիզող հրդեհնե՞րը, որ միշտ իր նորակազմ հաստատութիւնները մոխիր կը դարձնէին, իր ձեռասուն աշակերտները յաճախ ցիրուցան կ'ընէին, զրկելով իրենց մտաւոր հացէն և իրենց լուսաւոր ընթացքէն։ Հապա հակառակորդներու լարած որոգայթնե՞րը, և նախանձընդդէմ մըրցութիւննե՞րը։

Հ. Անանիայի դպրոցները, բայց մանաւանդ Ղալաթիայինը, բաց ի հազարաւոր մանուկներու նախնական կրթութիւն տալէ և զանոնք գործի դնելէ, ուրիշ մեծագոյն դեր մըն ալ կատարելու սահմանուած էին, այսինքն է՝ մօտ ատենէն բացուելիք Մուրատեան և Ռափայէլեան բարձրագոյն դպրոցներու յարմար աշակերտներ պատրաստել։ Ասիկա յայտնապէս կը տեսնուի 1833էն սկսեալ Գեր. Սուքիաս Սոմալեանի և Հ. Անանիայի մէջ եղած թղթակցութիւններէն։ Վերջինս Ապրիլ 10ին Աբբահօր ուղղած ընդարձակ մէկ նամակին մէջ — չնայելով ազգային հակառակորդներու կողմէն եղած բիւրապատիկ խոչընդոտնե-

րուն – կը յուսացնէր զինքը, տալով օժանդակ դպրոցի տարեկան ծախքերուն հաշիւը (16,700 ղուռուշ) և ուսմանց և վարժապետներու մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները։ Իսկ Գերպ. Սոմալեան նոյն ամսոյն 27ին Հ. Անանիայի և Հ. Սրապիոնի գրած նամակներով կը հաղորդէ նախ ի Վենետիկ խմբագրուած ինչ ինչ կարգաւորութիւններ և ծրագիր մը Մուրատեան Վարժարան յղելու աշակերտներու ընտրութեան և ուսուցման մասին։ Բ. Այդ ընտրութիւնը կատարելու համար կը սահմանէ Յանձնաժողով մը՝ բաղկացած երեք անձերէ, որ են՝ Հ. Անանիա՝ իբրև վերատեսուչ, Հ. Սրապիոն և Հ. Կարապետ։ Գ. Կը յանձնէ անոնց որ Ղալաթիոյ այդ օժանդակող դպրոցին մատակարարուած գրքերու հաշիւը յղեն Վենետիկ, որպէս զի «առ լիցի հատուցումն մայր դպրատանս արկեղէն»։ Եւ Դեկտեմբեր 28ին գրած նամակով կը յորդորէ զՀ. Անանիա փոյթ տանիլ մանկանց կրթութեան, ըսելով. «Եւ այժմէն իսկ քաջալերեաց դու, և միտ դիր միայն յառաջադէմ վարելոյ զգործ դպրոցիդ և զդաստիարակութիւն մանկտւոյդ. և որչափ ինչ արծաթոյ պէտս ունիցիս վասն ելից դպրոցիդ և պիտոյից՝ ծանո ինձ, և ես հոգացայց»։

Իսկ 1834 թուականին Մուրատեան դպրոցը պատրաստելէն վերջ, ուրիշ ծրագիր[1] մ'ևս այս օժանդակ դպրոցիս համար կը յօրինուէր, որ է հետեւեալը.

1. Այսպիսի ծրագիր մը դժուար կը թուի որ ամբողջապէս կարենար իրագործուիլ Կ. Պոլսոյ Մխիթարեան դպրոցներուն մէջ, որոնք ռահվիրաներն էին Մուրատեան բարձրագոյն վարժարանին։ Իսկ եթէ գործադրուած են, հարկ է ըսել՝ թէ Մխիթարեանց այդ դպրոցներու մէջ աւանդուած ուսումներն բարձրագոյն էին 1840ին Իւսկիւտարի մէջ ազգայիններու կողմէն բացուած Ճեմարանէն. վասն զի 1840 թուականին առր հրատարակած Յայտարարութեան մէջ դրուած ուսմանց ցուցակին մէջ կը պակսին Իտալ. լեզու, Բնական պատմութիւն, Ճարտասանութիւն, Մեքենականութիւն, Գրականութիւն ամենայն ազգաց, Պատմ. մատենագրաց, Բժշկականութիւն, Վաճառականութիւն և Ճարտարապետութիւն

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՈՒՍՄԱՆՑ Ի ՎԵՑ ԱՄՍ

Ա	Բ
Առաջին մասն հայ. քերակ.	Երկրորդ մասն քերակ. և շարադր
Նոյնն իտալերէն	Նոյնն իտալերէն
Աշխարհագրութիւն ուսումնական	Պատմութիւն
Թուաբանութիւն	Ուրուագրութիւն
Գեղեցկագրութիւն	Գեղեցկագրութիւն
Քաղաքավարութիւն	Աշխարհագր. քաղաքական

Գ	Դ
Ճարտասանութիւն	Ճարտաս. և բանաստեղծութիւն
Գաղղ. լեզու	Գաղղ. լեզու
Պատմութիւն	Պատմութիւն
Սկզբունք ալճէպրայի	Երկրաչափութիւն
Ընդօրինակութիւն	Նկարչութիւն
Բնակ. պատմութիւն	Բնակ. պատմութիւն

Ե	Զ
Տրամաբ. բարոյակ. և բնագ.	Բնաբանութիւն
Իտալ. և գաղղիարէն	Ուսումն լեզուաց
Գրական. ամենայն ազգաց	Պատմ. Մատենագրաց
Մեքենականութիւն	Մեքենականութիւն
Նկարչ., վճռկնթ. և ճարտարապ.	Նկարչութիւն եւն.
Սկզբունք բժշկականութեան	Բժշկականութիւն.

Առաջացեալքն ի վարժս իտալականին և գաղղիականին կարեն զայլ լեզուս ուսանել. իսկ վարժութիւն Նկարչութեան, Վաճառականութեան, և Ճարտարապետութեան ոչ ամենեցուն է, այլ որոց է ընդունակութիւն. եւն։

Խորհրդով Առաջակայից առ այժմ այսպէս որոշեցաւ. 23 Օգոստոս 1834։

Այս հրահանգներուն համաձայն և այս նպատակաւ 1834ին Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ միայն 70–72 տղաք կ'ուսանէին։ Բայց որովհետեւ Պէյօղլուի դպրոցին պէս այս դպրոցն ալ ցերեկօթիկ ըլլալով, աշակերտները գրեթէ տարուան կէսը գիւղագնացու-

թեամբ ժամանակնին կը վառնէին, ուստի այդ ժամանակին հետ՝ աշակերտաց կրթութիւնն ևս շահելու համար՝ Հ. Անանիա գիշերօթիկներու դաս մըն ալ կը հաստատէր։ Մուրատեան դըպրոցի անունը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն այլ այս նշանաւոր բարեփոխութիւնս մեծապէս կը շահագրգռէին տղոց ծնողները. և անոր համար է որ Յունիս 17ին գրած նամակին մէջ կ'ըսէր նա. «Համբաւ Մուրատեան դպրոցին յօժարեցուցանէ զբազումս՝ տալ զորդիս ի դպրոցս, վասն որոյ և թիւ աշակերտացս (ի խալաթիա) եհաս յ70»։ Գործը կատարելապէս զարգացման ճամբու վրայ դրուած էր։

1836ին դպրոցներու Մեկենաս Աբրահօր և Հ. Անանիայի ձեռքով Սագըզ-Աղաճի աւերակն ալ կը գնուէր 40,000 դահեկանի, և 1843ին կը սկսէր Բերայեան ազնուակերտ դպրոցի շինութիւնը՝ 400 քառակուսի կանգուն տարածութեան վրայ, հանդերձ պարտէզով. եւ այս ամէնը — համաձայն Հ. Անանիայի Սեպտ. 28ին գրածին — կ'արժէր Միաբանութեան համար 90–95,000 ֆրանք։ Այս դպրոցին շինութիւնը[1] միացած Մխիթարեանց միւս վարժարաններուն, կը շարժէին ազգայիններու նախանձը։ Նոյն առեն է որ Էջմիածնական ազգայինք կը բանային Իսկիւտարի մեծ դպրոցը, Վիեննացիք և կաթողիկէ հայերն ալ Բերայի մէջ ուրիշ դպրոցներ։ Մեզի հետ

1. Նորաշէն դպրոցի ազգայիններու վրայ ազդած ուրախութիւնը խանդելով՝ իր արտասուախառն խնդութեան հետ՝ այսպէս կը նկարագրէ Հ. Անանիա 1844 Օգոստ. 14ին առ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի գրած նամակին մէջ. «Հիւանդագին անձամբ և սրտիւ բեկելով մաշիմ ի սակաւաւորս, փոխանակ զուարթ բանից և ցնծալից աւետեաց փոխադրելոյ իմ ի Նորս և հրաշակերտ վարժարան. ուր խայտան մանկունք խնդութեամբ զերծեալք ի տառապանաց առաջնոյ արգելանի իւրեանց. ուր խուռն ճեպեն ժողովուրդք արք և կանայք ի գնին մեծահամբաւ տանս. ուր դիմեն աղաչաւորք բազումք՝ տալ զորդիս իւրեանց ի դաստիարակութիւն և ի հրահանգս գիտութեանց. ուր վասն պարծին լիաբերան համօրէն բարեկամք, և ստիպեն գալ ի Նաւակատիս սորա խառն ընդ դամնազգեցից. յամենուստ օրհնութիւնք երկնաւորք և աղօթք ջերմեռանդք՝ անսասան յաւերժանալոյ Միաբանութեանս և տանս, և ակնկալեալ յառաջադիմութեան և պարծանաց ազգիս. Յայս ամենայն ցնծութիւնաբերս՝ ես միայն մնացեալ տառապիմ. ես միայն անքուն առաւօտեմ զգիշերս բազումս. ես միայն խընդամ յաչս հանուրց՝ և տառապիմ ի խորհուրդս իմ»...

մրցելու համար, — կը գրէ Հ. Անանիա առ Աբբահայրն — ամէնքն ալ տունէ տուն կը շրջին՝ իրենց քաշելու համար ընտանիքներու զաւակները, և մինչև անգամ Մխիթարեան դպրոցներու և ուսման մէջ յառաջացած աշակերտները՝ պէսպէս խոստումներով և հնարքներով։

Իսկ Հ. Անանիա բնաւ չէր լքաներ ամենուն հետ մրցելէ. այլ կը մտածէր կեդրոնացնել Ղալաթիոյ և Բերայի հին դպրոցներու աշակերտները Սագըզ-Աղաճի նորակառոյց շէնքին մէջ։ Այս շէնքը՝ զոր հակառակորդներու նախանձը չբորբոքելու համար՝ սկիզբէն ծածկաբար վարձու առած էր, այժմ կեղծելով իբրև օտարի ստացուածք՝ ինքը կը վարձէր զայն 4000 դահեկանով, եւ դարձնելով նախկին վարձակալին եռամսեայ վարձը՝ 750 դահեկանը։ Յետ ամէն ինչ յարմար կերպով յարդարելու՝ Ապրիլ 20ին, հոն կը փոխադրէր նախ Բերայեան նախկին դըպրոցի աշակերտները՝ թուով 62. իսկ Յուլիսի արձակուրդին ալ Ղալաթիոյ դպրոցին 70 աշակերտներէն 32ը. որով Սագըզ-Աղաճի նոր դպրոցին մէջ կ'ունենար 94 յառաջացած աշակերտներու ընտիր մը, գրեթէ ամէնքն ալ աղքատ և որբ։ Իսկ Ղալաթիա մնացած 40 աշակերտներու հոգը կը թողուր դաստիարակ վարժապետներէն մէկուն։ Ինքն երեք օր մէկ անգամ վար իջնելով և վեր ելլելով տղոց վարքն և ուսումնական ընթացքը կը քննէր և կը կարգադրէր։ Իր անվհատ և անխոնջ անձին դէմ ելած բոլոր այս լեռնացեալ դժուարութիւնները և միաժամանակ անարդար մրցութեան դառն և տաժանելի արգիլքները նկատի առնելով է, որ կը ծանուցանէ 1837 Մայիս 24ին առ Գերպ. Սուքիաս Սոմալեան իրերու վիճակը, ուր իբրև փոքրիկ շրջանակի մէջ կը տեսնուին Հ. Անանիայի հսկայական ճիգերը կրթական գործին մէջ. «Զի՞նչ արդեօք (խորհիք անշուշտ) առնէ Հ. Անանիա վարժապետելով հարիւրաւորաց՝ փոքունց և մեծաց, անմտաց և ծուլից, աղքատաց և պղծոց, յամենայն ամիս նորոգ եկելոց, անկիրթ և անբան ծնողաց որդւոց. և այս՝ առանց ուրուք օգնականութեան, ի պարս հանուրց թշնամեաց և չարախօսաց. մանաւանդ այժմ անհնարին տառապանօք զօր ամենայն վազելով ընդ զառիվարս

ի գագաթունս լերանց, և անտի՝ ի խոնարհ՝ ի Ղալաթիա. և բազում անգամ չժամանել ճաշել ինչ, կամ ամիսս բազումս կենակցիլ ընդ բարեկամս և ընդ ազգականս. և բաց յայսմ ամենայնէ ծախելով անխնայ դրամս՝ առանց եկամտի, և ոչ լքանելով երբեք ի յոգունց թշնամեաց և ի խափանարար արկածից քաղաքին. միանգամայն և վարժելով և առաքելով մանկունս ի վարժոցդ։ Այս ամենայն ոչ ի փառս իմ ինչ, այլ Տեառն, Կրօնից և Ազգիս, որ հաւասար է և առ Նոսա»։

Պարզ և զօրաւոր է Հ. Անանիայի լեզուն. բայց անոնք միայն իրապէս կը զգան և կ՚ըմբռնեն իր սրտին դառնութիւնը որոնք փորձով գիտեն՝ թէ ինչ ըսել է այնպիսի էակներէ բարեկիրթ մարդիկ կազմել և ընծայել ընկերութեան։

Պոլսոյ Մխիթարեաններու և ազգայնոց փափաքն էր գիշերօթիկ ընել այս դպրոցը և Մուրատեան կտակին օժանդակութեամբ ձրի աղքատ մանուկներ կրթել անոր մէջ. բայց Աբբահայրը դէմ կը կենար այդ գաղափարին։ Հ. Անանիա բերանացի պարզելու համար իր և իրեններուն միտքը, 1838 Օգոստոս 16ին իր երկու դպրոցներու և 130 աշակերտաց հոգը Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեանին յանձնելով՝ երկու ամսուան համար կը մեկնէր Վենետիկ։ Սակայն փոխանակ Աբբահայրը համոզելու՝ ինքն աւելի համոզուեցաւ անոր բանաւոր պատճառներուն. մանաւանդ թէ բռնաւորուած վերստին Մուրատ և Ռափայէլեան դպրոցներու մասնական գործակատարութեան պաշտօնով, կը վերադառնար Կ. Պոլիս՝ նոր եռանդով առաջ մղելու կրթական գործը։ Պէտք է ըսել թէ սոյն անյաջողութիւնը վերնախնամ տեսչութեան առանձին պարգեւ մ՚եղաւ Հ. Անանիայի համար. որովհետեւ 1839 տարւոյն ահաւոր հրդեհը, որ Տողրու-եօլէն սկսեալ լափեց Ազա – Ճամիի կամ Սագըզ-Աղաճի աջակողմեան փողոցները՝ մինչեւ Տէօրթ-Եօլ ազգը, Վիեննացւոց և ուրիշ հաստատութեանց հետ Մխիթարեան Նորակառոյց դպրոցն ալ մոխիր դարձաւ, չքացնելով աղքատ մանկանց գեղեցիկ յոյսերը։ Իսկ Հ. Անանիա՝ զոր դժնեայ բախտը միշտ հալածելու ելած էր՝ Ենէասի պէս 25 աշակերտ հետն առած դարձեալ կը փոխադրուէր օտար յարկի ներքեւ։ Որքան աւելի մեծ պիտի ըլլար անոր վիշտը, եթէ գիշերօթիկ բրած ըլլար այն դպրոցը։

Սակայն ոչ կրթասէր Միաբանութիւնը և ոչ ալ անոր տօկուն վաստակաւորը ընկճուած մնացին այդ աղէտէն, այլ երկրորդ անգամ մըն ալ ոգեւորուած՝ կը յաջողէին կանգնել այդ մոխրակոյտին վրայ Մխիթարեան վարժարանը, հայ մանուկներուն ապաստանարանը, որ շուտով կը սկսէր փայլիլ։ Պոլսէն 1847 թուականին գրուած նամակներուն և 1850ին Պոլսոյ Մխիթարեանց Մեծաւորին՝ Հ. Սրապիոն Պուրիսեանին՝ Առաք. Այցելու Վինկ. Ֆէռիէրիի տուած տեղեկագրին համաձայն Պոլսոյ Մխիթարեան վարժարաններու աշակերտաց թիւը 200 նշանակուած է։ Հ. Աբրահամ Ճարեան բանիբուն վարդապետը, որ յետոյ այնքան փայլեցաւ դաստիարակութեան մէջ, 1847 թուականէն ի վեր գործակցելով Հ. Անանիայի՝ որ այլ եւս յոգնած էր, մեծապէս կը սատարէր Սագըզ–Աղաճի Մխիթարեան դպրոցի զարգացման գործին։ Սա Յուլ. 21 թուականով առ Աբբահայրն ուղղած նամակին մէջ — համեստաբար մեղմացնելով հանդերձ իրեն տրուած գրուատիքը — կը հաղորդէ թէ ինքը յիշեալ 200 աշակերտներէն 50 քաջագոյնները վերին դասիկոնի մէջ ամփոփած՝ բարձրագոյն ուսումներ կ՚աւանդէր անոնց, այնպէս որ միւսները տեսնելով զայս՝ իրենք ալ կը նախանձէին և ջանքով կ՚աշխատէին անոնց հասնելու։ Հ. Անանիա ալ նոյն օրը գրած նամակին մէջ Հ. Ճարեանի ըսածը կը հաստատէ հիացումով։ 1850 թուականին արտաքին հակառակութեան բուռն փոթորկէն մղուած, յանուն աւետարանական հեզութեան, Հ. Անանիայի հետ Հ. Ճարեան ալ ստիպուած Վենետիկ կ՚երթար, թողլով կրթական գործն և Մխիթարեան դպրոցի ապագան Հ. Մանուէլ Քաջունեանց, որ դեռ 27 տարեկան էր։ Սա՝ որ Իզմիրէն անցած և Վիեննական Հայրց և Մեսրոպեան վարժարանները այցելած և քննած էր՝ հետեւեալը կը գրէ՝ զանոնք բաղդատելով Մխիթարեան վարժարաններու հետ. «Տեսի զհռչակաւոր վարժարանն Մեսրոպեան ի Զմիւռնիա, որ ստուեր իմն է առ վարժարանաւ մերով որ ի Վենետիկ, և ստորեւ յոյժ քան զդպրոցն մեր՝ որ ի Բերա։ Տեսի և զվարժարանն Վիեննականաց զգեղեցկաշէն, որ թափուր ամենևին մնացեալ էր ի Հայրց և յաշակերտաց. և ի խօսելն իմ սատ ընդ Վիեննական Հօր ումեմն,

եթէ երբ դառնալոց իցեն միւսանգամ, ասէ, եթէ և ես ոչ գիտեմ. քանզի վարժոցն այն մեզ անարգասաբեր է յոյժ, և վաստակք մեր ոչինչ համարեալ ի քաղաքին»։

Հ. Բաջունին ինչպէս իր պաշտօնին մէջ հաստատուելէն առաջ, այսպէս և անկէ վերջ այլևայլ ընդդիմադրութիւններ կը կրէր նախանձորդներէն. սակայն և այնպէս գործակցութեամբ Հ. Տիմոթէոս Թրնկրեանի և Հ. Մելքոն Մհէրեանի՝ առաջ կը տանէր զայն անխոնջ և անվեհեր։ Իր Սեպտեմբեր 25ին և յաջորդաբար գրած նամակներով կը ծանուցանէր, թէ ինքը այլևայլ բարեփոխութիւններ ներմուծած էր, որոնց մին էր Բերայեան դպրոցին մէջ աղջկանց ընակութիւնը մանչերէն բոլորովին զատելը։ 1853 Մարտ 21ին գրած նամակին համաձայն՝ դպրոցին մէջ 125 մանուկներ կային, առանց հաշուելու այն 30 յառաջադէմ աշակերտները, զոր քանի մ'ամիս առաջ Եւրոպա յղած էր Մ. և Ռափ. վարժարաններու մէջ ուսումնքնին կատարելագործելու համար։ 1855 Մարտ 12ին Աբբահօր ի Բարիզ ուղղած նամակին մէջ ուրիշ ուրախալի տեղեկութիւններ ալ կու տար, այսպէս. «Յուրախութիւն սրտի Վեհիդ ասեմ, զի համբաւ դպրոցիս որ ըստ օրէ առաւելու քան նուազէ. մինչև յորդորել և ազնուականաց յղել զորդիս իւրեանց այսր. որպէս Տամաթ Մկրտիչ Աղա՝ զերկու որդիս իւր, Պետրոս Պէյ Ալլավէրտի՝ զերիս որդիս, և Թօխաթցի Փիլիպպոսեան՝ զերկու որդիս սկսան յղել ի դպրոց մեր. ամենեքեան և սոքա ի տան ունէին վարժապետս։ Եթէ կամիցիմ առաւելուլ զթիւ մանկտւոյն՝ հասանէ ցերկերիւր և անցանէ ևս. քանզի բազումք աղաչաւորք են. սակայն զընտիրսն ընտրանաւ առնում»։

1856ին Մխիթարեան Միաբանութիւնը իր դպրոցական ազդեցութիւնը միշտ աւելի ծաւալելու համար, ազգին այդ կեդրոնին մէջ Մուրատեանի նման բարձրագոյն վարժարան մըն ալ բանալու միջոցներ կը հայթայթէր։ Այս խնդիրը Յուլիս 25 թուակիր նամակով կը ծանուցուէր Ալի փաշային և անկէ ընդունելութիւն կը գտնէր. որովհետև Ալի փաշան Օգոստ. 25ին Աբբահօր գրած նամակով մեծապէս շահագրգռուած, կ'ուզէր որ մանրամասն տեղեկութիւններով ներկայացուի իրեն բացուելիք

դպրոցին ծրագիրը, որպէս զի ինքն անոր համեմատ գործէ։ Կարելի չեղաւ մեզի նմանօրինակ տեղեկագրի մը հանդիպիլ այդ թուականներուն Աբբահօրէն գրուած նամակներուն մէջ։ Հաւանօրէն պատճառ այսպիսի լռութեան կարելի է հետեւեալ միջադէպն եղած համարիլ։ 20 Օգոստ. 1853ին «Compertum omnibus» վճռով նոր որոշողութիւն մը կը կատարուէր Հաւատափիւռ Ս. Ժողովի կողմէն կրօնաւորներուն կեդրոնանալ վանատանց մէջ. հետեւաբար Միաբանութիւնս ալ հետամուտ էր Պոլսոյ մէջ ընդարձակ վանատեղի մը ձեռք բերել, որ կարող ըլլար ծառայել նաեւ այդպիսի կրթական գործի մը, առանց շշնկոցի։ Իրաւ է որ 1858ին գնուեցաւ Բերայի ընդարձակ Ձիարձակարանը, սակայն հոս ալ նախանձի արգելք մը կը դատապարտէր զայն յաւէտ մնալու Ձիարձակարան։

Հ. Մելգոն Մհէրեան և Հ. Բարսեղ Մարտիրոսեան՝ որ 1857 թուականին յաջորդեցին Հ. Փաջունիին, Հ. Վարդան Շիշմանեան որ յաջորդեց 1859ին և Հ. Եւգինէոս Ոսկանեան, ջանացին կարելի եղածին չափ բարձրացնել Մխիթարեան դպրոցներու վարկը ազգին առջեւ։ 1869ին բարեկամական միջոցներով Օսմ. Պետութենէն արտօնութիւն կ'ընդունուէր Մխիթարեան դպրոցներէն շրջանաւարտ 20 աշակերտներու համար, որպէս զի կարենան ձրիաբար յաճախել Ղալաթա–Սարայի համալսարանական վարժարանն ու բժշկութիւն և այլ մասնագիտութիւններ ուսանիլ։ Ասով լաւագոյն ծառայութիւնը կը մատուցանէր Միաբանութիւնը մանաւանդ այն ծնողաց՝ որոնք կամ միջոց չունէին, և կամ չէին ուզեր որ իրենց որդիքը երկայն տարիներ Եւրոպայի համալսարանները ղրկէին։ Բայց թէ քանինե՞ր օգտուեցան այս բանէն, և թէ ո՞րքան ժամանակ շարունակուեցաւ՝ որոշ բան մը չենք կարող ըսել։

1870ին Բերայի մեծ հրդեհով երրորդ անգամ մոխիր կը դառնար[1] Մխիթարեան դպրոցը, և վաստակաւէր Հայերուն

1. Այս դպրոցիս այրելուն պատճառ կ'ըլլար անոր քով բարձրացած կուսանաց և օրիորդներու հսկայ դպրոցը, որ նախ բռնկելով՝ բարձրէն կը տեղար իր կիզանող բոցը Մխիթարեան դպրոցին վրայ. և ինչպէս կանգնած՝ այնպէս և կործանած ժամանակ այնքան աղետաբեր կ'ըլլար Մխիթարեանց։

հետ՝ հարիւրաւոր մանուկներ ալ մէջտեղ մնալու կը դատա-պարտուէին։ Սակայն Մխիթարեան Հարց հետ անոնք ալ ասով միայն բախտաւոր եղան, որ այդ ժամանակ արդէն պատրաստ ըլլալով և բաց Մօտա Պուռնուի զուարճագեղ ափունքին վրայ Քաղկեդոնի Մխիթարեան վարժարանը, սա անմիջապէս իր յար-կին ներքեւ կը հիւրընկալէր ոչ միայն Բերայեան վարժարանի ա-շակերտներու մէկ մասը, այլ նոյն իսկ իբրեւ օժանդակող դպրոց Մ. Ռափ. վարժարաններուն՝ կը պահէր անոնց հաշուին 12–15 աղքատ և որբ տղաք, ընդունելով յիշեալ վարժարաններէն տա-րեկան նպաստ մը՝ այդ ձրիավարժներուն պահպանութեան համար։

Քաղկեդոնեան վարժարանի բացումով Մխիթարեան Միա-բանութիւնը կրկնակի կը շահէր. նախ որ Լոնտրայի անգղիական դրամատունէն հանուած դրամը, Հ. Քաջունիոյ ճարտարութեամբը առաւելագոյն տոկոս կը հասցնէր։ Բ. Այդ գիշերօթիկ դպրոցին բացումով մասամբ մը կ՚իրագործուէր Ազգին և Միաբանու-թեանս այնքան ըղձացուած գաղափարը՝ բարձրագոյն դպրոց մը բանալ Կ. Պոլսոյ մէջ. վասն զի անով թոշակաւորներու հետ բնիկ և գաւառացի չքաւոր մանուկներ ալ ուսումնական աւելի կատարեալ ընթացք մը կը կատարէին։ Վարժարանս առաջին տարիներուն մէջ չորս դասարան ունէր։

Հ. Վարդան Շիշմանեանի տեսչութեան միջոց շուտով սկսած էր արդէն զարգանալ, թէ թուով և թէ ներքին բարեկարգու-թեամբ։ 1879 թուականին պարգեւաբաշխութեան առթիւ տը-պուած աշակերտներու վիճակագրական տետրէն իսկ այս բանս ակներեւ կը տեսնուի, ուր ոսկեայ և արծաթի մետալներու արժանացողները շատ են։ Աշակերտներու թիւն էր 71, որոնց 26ը միայն թոշակաւորներ էին. իսկ մնացածները ձրիավարժ-ներ՝ Մուրատեան դպրոցի հաշուին։

Հասունեան և հակահասունեան վէճերու շրջանին Քաղկե-դոնեան վարժարանն ալ անցուց տագնապալից շրջաններ ազ-գապատկան և եկեղեցական կալուածներու գրաւման ընթացքին, մինչեւ որ Հ. Մանուէլ Վ. Քաջունի 1873 Օգոստոս 28ին Կ. Պոլիս ղրկուած իբրեւ լիազօր պատուիրակ փոխանորդ Ընդհ. Աբբայի, և Գործակալ Միաբանութեանս ու վերատեսուչ Քաղ-

Մխիթարեան Վարժարան ի Քաղկեդոն – Կ. Պոլիս

կեդրոնեան վարժարանին, ան իր հաշտարար և խոհական ընթացքով արթուն գործունէութեամբ և կորովի հաստատամտութեամբ յաջողեցաւ ամէն ինչ կարգադրել յօգուտ Միաբանութեան։

Հ. Աբրահամ Ճարեանի մեծաւորութեան և վերատեսչութեան ժամանակ՝ այն է 1878-1888 թուականին, ամէն ինչ կանոնաւոր կը դառնար։ Ուստի այնուհետեւ մինչեւ 1894 թուականը Քաղկեդոնեանն իբրեւ կեդրոնական դպրոց միշտ յառաջադէմ զարգացման մէջ էր։ Այնտեղ կ՚ուսանէին 80–100 գաւառացի և պոլսեցի պատանիներ, որոնց մեծամասնութիւնը գիշերօթիկներ էին՝ 20 ի չափ ձրիավարժներով։ Ուսմանց տեսակէն հետ վարժապետներու և դաստիարակներու թիւն ալ հետզհետէ կ՚աճէր Հ. Մեսրոպ Վ. Սահակեանի օրինակելի աշխատասիրութեամբը։ Այդ դպրոցը ոչ միայն ուսումով, բարեկենդանին մէջ տրուած թատերական ընտիր ներկայացումներով, այլ ամենէն աւելի բարոյական բարեզարդութեամբը ամենուն համակրութիւնը վաստկած էր։

Ասոր երիցագոյն քոյր դպրոցը՝ Բերայի մէջ՝ Հ. Քաջունւոյ ձեռքով վերաշինուելով (1874–1875), անծերանալի փիւնիկի նման վեր կը կանգնէր նորէն իր աճիւնէն, և իր գթոտ և խնամածու թեւերը կը տարածէր աջ և ձախ։ 100–120 ցերեկօթիկ մանուկներ հոն կ՚ուսանէին այնուհետեւ։ Սա իբրեւ բարձր նախակրթարան՝ ուրիշ կրթարաններու և լսարաններու ընդունակ աշակերտներ պատրաստելէն զատ՝ չափաւոր գիտութեամբ օժտուած աւարտավարժներ ալ ընծայած է ազգին։

Մինչեւ հիմա ըսածներէս ընթերցողներն ակներեւ կը տեսնեն թէ որքան զոհերով և աշխատութեամբ բացին Մխիթարեանք Կ. Պոլսոյ դպրոցները, և ինչպիսի խոչընդոտներով և բուռն ճիգով շարունակեցին և զարգացուցին զանոնք, առանց խնայելու դրամի, անձի և ինչ բանի որ հարկաւոր է կրթական գործին յառաջացման։ Մխիթարեանները իրենց ինչքը, հանգիստը, ժամանակն և կեանքն անգամ զոհեցին՝ ըլլալու համար միշտ ճշմարիտ Հայր, Դաստիարակ և Խնամածու ազգին պատանիներուն։ Եթէ բիւրաւոր ընտանիքներ ծնունդ տուին

մանուկներու բազմութեան, Մխիթարեան ընտանիքն ալ վերածնաւ զանոնք գիտութեամբ և կրթութեամբ։ Յիրաւի՝ 1805–1901 շրջանին, այսինքն է՝ 96 տարիներու ընթացքին եթէ ուզենք հաշուել թիւը բոլոր աշակերտներուն՝ որոնք Պոլսոյ Մխիթարեան դպրոցներն յաճախեցին, կը գէ կ'անցնի քանի մը տասնեակ հազարներ։ Եւ քանինե՛ր այդ դպրոցներու ձեռքով մարդ եղան, քանինե՛ր անոնց շնորհիւ ընկերային դիրք մը կազմեցին և բախտաւոր կեանք ունեցան։ Այս բանին կը վկայէ ոչ միայն ազգային կրթութեան ժամանակակից պատմութիւնը, այլ նոյն իսկ իւրաքանչիւր կրթուածի սիրտը, եթէ հին սերունդին վերաբերի այն և եթէ նորին։

6

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՄԷՋ

Վանատանս վաւերական յիշատակարաններու համաձայն նախակրթարանիս սկզբնաւորութիւնն եղած է 1817 թուականին՝ Հ. Մինաս Բժշկեանի ձեռքով, որու եռանդուն գործունէութեան հետ՝ յարմարութիւններն ալ տեսանք նախ Կ. Պոլսոյ մէջ։ Նոյն տարւոյ Յուլիս 27ին Աբբահօր ուղղած նամակին մէջ հետեւեալը կը գրէ նա այդ նախակրթարանի մասին. «Դպրատունն է ի ժամատան, և մանկունքն 60, զոր սկսաք նորոգ շինել ի հիմանց։ Խորհիմ ի վերայ դպրատան կրկին սենեակս շինել՝ յանուն վանացս՝ իբր օթարան վանականաց, զոր է դիւրութեամբ ի գլուխ տանել. քանզի այս քաղաք հարկաւոր է մեզ միշտ, ուր քանի մի անձինք կարեն ապրել և օգուտ մեծ գործել հոգւոց ծարաւելոց. նաեւ անուն վանաց երթալով երթայ և փառաւորի, ուր յամենայն տեղեաց գտանի մարդ...։ Ուստի առ այժմ զայս պատշաճ գտի առնել յօգուտ ժողովրդեան և վանացս. ժամանակն առնել գիտէ և՛ բազում ինչ. այն զի, բոլոր ժողովուրդն ընդ քահանայից կախեալ կան զինէն»։

Հ. Բժշկեանի տուած այս համառօտ տեղեկութենէն կը տեսնուի, թէ Ա. Տրապիզոնի մէջ անկէ առաջ կաթողիկէ հայերը դպրոց չունէին, որով և անոնց տղաքը զուրկ էին կրթութենէ։

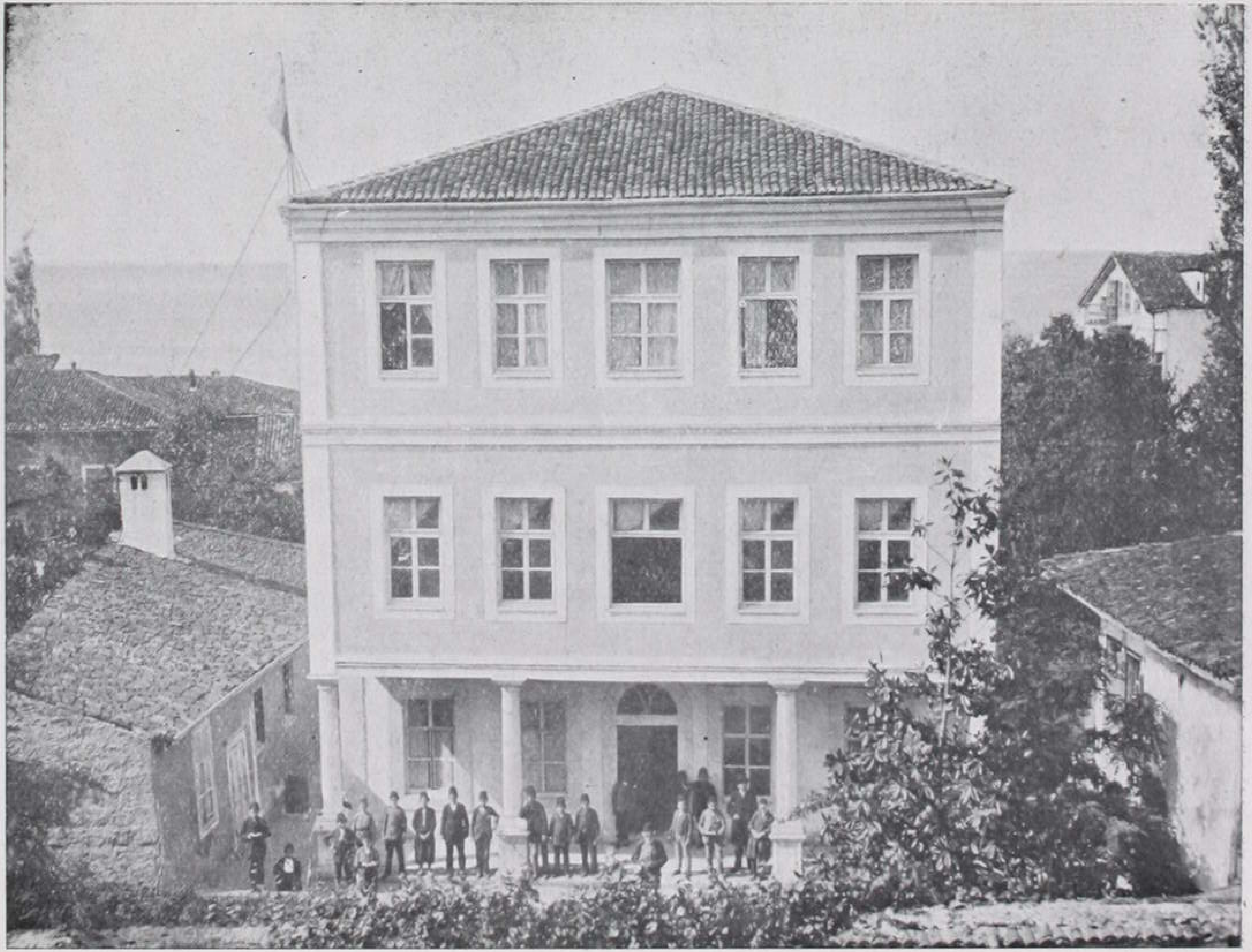

Մխիթարեան Դպրոց ի Տրապիզոն

Բ. Թէ ինքը իր ծախքով շինած էր այդ դպրոցը ժողովրդեան կողմէն ընծայուած հողի վրայ, և եղած առաջին հիմնադիր և ուսուցչապետ: Գ. Թէ դիտաւորութիւն ունէր ժամանակին յառաջելովը հետզհետէ ընդարձակել կրթական գործը, և ամէն կողմէն հոն եկող հայ մանկտւոյն պատսպարան և կեդրոնական վարժարան դարձնել:

Նոյն տարւոյ Օգոստոս ամսոյն Տրապիզոնի Աստուածամօր եկեղեցւոյ քահանայից և աշխարհականաց երեւելիներու կողմէն գրուած և յատուկ ստորագրութեամբ[1] և կնքով կնքուած յիշատակարան մը՝ ուրիշ մանրամասնութիւններ կու տայ, որոնք կարծես քիչ մը կը մթագնեն խնդիրը: Ահաւասիկ այդ յիշատակարանը. «Մենք ներքոյ գրեալ քահանայք, իշխանք և բոլոր ուղղափառ ժողովուրդ Տրապիզոնի Աստուածամօր եկեղեցւոյն, յօժար կամօք և միաբան հաւանութեամբ յանձնեցինք մեր նոր շինած դպրատունը՝ Հ. Մինաս Մխիթարեան վարդապետին Բժշկեան և իր յաջորդներուն, որ իրենց կառավարութեան տակն ըլլայ: Նա եւս կու վկայենք միայն, թէ դպրատան վրայի օտաներն և ամենայն շինուածքը իւր յատուկ ստակովը շինեց և կատարեց նոյն Հ. Մինաս վարդապետը. որ ըլլայ բնակարան մի վանուց Ս. Ղազարու և իւր վարդապետացը: Ուրեմն մարդ մը լախա չունի այս տեղէն. և մէկ քահանայ մի կարող չէ բնակելու. զի աբբայեցի վարդապետաց յատուկ բնակարանն է. և իրենց ստակով շինած է ամենուս ընդունելի է. Աստուած վկայ լիցի ամէն»:

Դիտելու է՝ որ այս գրութեան մէջ՝ դպրատան վրայի օտաները յիշելէն վերջ ըսելը թէ «և ամէն շինուածքը իւր յատուկ ստա-

1. Ստորագրողներն են՝ Տէր Պետրոս Թախտաճեան, Տէր Պօղոս Կուլեան, Պետրոս Հօբիկեան, Պօղոս Մարիմեան, Յովակիմ Ղաշղաւալեան, Պօղոս Բարեկենդանեան, Յակոբ Պապիկեան, Յարութիւն Նահապետեան, Յովհաննէս Եղիազարեան, Պետրոս Ջիւպէլեան, Կիւրեղ Սագրեան, Սիմոն Սարայարեան, Պետրոս Գասպարեան, Յակոբ Զաւուշեան, Պետրոս Մարիմեան, Յուսէփ Թիշճեան, Սարգիս Սարգիսեան, Պօղոս Խաննիեան, Մկրտիչ Օտապաշեան, Անուշ Գիրգորեան, Քերոբ Սակաւիկեան, Վիջէն Ղազարոսեան, Յարութիւն Պէտրիճեան, Ստեփան Պայեան, Սիմոն Խազիճեան, Յակոբ Շիշմանեան:

կով շինեց կատարեց» բացատրութեամբ — եթէ դպրոցը կը հասկնան՝ հակասական կ՚ըլլայ քիչ առաջ ըրած «մեր նոր շինած դպրատունը» բացատրութեանը, վասն զի ասով իրենց կը վերագրուի դպրոցի շինութիւնը։

Սակայն 1819ին Տրապիզոնի քահանաներուն և ժողովըրդեան կողմէն Հ. Մինաս Բժշկեանին տրուած վկայագրով այդ հակասութիւնը կամ թիւրիմացութիւնը բոլորովին կը վերնայ. որովհետեւ այս յիշատակարանը Հ. Բժշկեանի օգտակար գործերը թուելով կ՚ըսէ. «Նախ շինելով իւր ծախիւք զդպրատունն մեր քաղաքի, ծաղկեցոյց զուսումն, կրթելով զմանկունս ամենայն քրիստոնէից», և այլն։ Կոչմանս վերջին խօսքերը ցոյց կու տան՝ որ այդ թուականին Մխիթարեան դպրոցը մեծ հռչակ հանած էր քաղաքիս մէջ, և Հ. Բժշկեանի տեսչութեան ներքեւ սորվող աշակերտներուն թիւը հարիւրաւոր ըլլալու էր, եթէ զմանկունս ամենայն քրիստոնէից բացատրութեամբ հասկնանք թէ՛ էջմիածնականաց և թէ՛ այն տեղ բնակող եւրոպացւոց տղաքն ալ։ Այս բանիս համար է՝ որ 1818 Հոկտ. 15ին երկու հայ հասարակութեանց մէջ կնքուած դաշնագրին մէջ, — այսպէս և Մօնս. Փօրէսիի կողմէն, — Ուսուցիչ[1] վարդապետի տիտղոսը տրուած է Հ. Մինասին։ Սակայն երկուքուկէս տարուան մէջ, հազիւ թէ ազգային մանկտին ուսման նախադրունքէն ելած կը թեւակոխէր բարձրագոյն կրթութեան ասպարէզին մէջ՝ ոմանց նախանձն և լարած ծածուկ որոգայթները կը ստիպէին գործասէր վարդապետը սրտակոտոր թողուլ ամէն բան և հեռանալ։

Ինչպէս երբ արեւը մարը մտնէ՝ տխրութեամբ կը համակի բնութիւնը, նոյնը կը պատահէր Տրապիզոնի հայ հասարակութեանը՝ Մխիթարեան դպրոցի փակուելովն և մեծ Ուսուցչին հեռանալովը, որ այլ եւս պիտի չվերադառնար հոն՝ լուսաւորելու զիրենք։ Այսպէս ահա որչափ շուտով փայլեցաւ Հ. Բժշկեանի դպրոցը պոնտական ափունքին վրայ, նոյնչափ ալ վաղանցուկ եղաւ։ Դա առաջին շրջանն էր Մխիթարեանց կրթական գործունէութեան Տրապիզոնի մէջ։

1. «Եւ փոխանորդեալ պատկեր Տեառն Մինաս շնորհափայլ վարդապետ Ուսուցչին մերում», և այլն.

Քսանեւութ տարի կը հեծէր տեղւոյս կաթողիկէ հայ հասարակութիւնը առանց դպրոցի, մինչդեռ յոյներն և Հայ եղբայրները օրէ օր կը յառաջէին դպրոցներով և գիտութեամբ։

Եւ ահա 1846ին կը հասնէր Հ. Պետրոս Մինասեան, որ նոյնպէս սիրահար մ'էր դպրոցի և կրթական գաղափարներով տոգորուած։ Սա իր նախորդ Մխիթարեանի կանգնած դպրոցը օտարացած կը գտնէր, որով կը ստիպուէր առժամանակեայ կերպով տուն մը վարձել, ուր կը հաւաքէր իսկոյն 30–40ի չափ աշակերտներ։ Ժողովուրդը՝ յետ այնքան աղէտներու, ոչ մէկ կերպով չէր օգներ, որով նա կը ստիպուէր Վենետիկէն հայթհայթել տարուէ տարի 1500 դահեկան՝ այդ ցերեկօթիկ դպրոցը դարձնելու համար։

Սակայն Հ. Պետրոս այսչափով գոհ չէր, վասն զի իր նախորդին ցանած կրթական սերմերը բուսած էին, և բարձրագոյն գիշերօթիկ դպրոցի մը պահանջն օր ըստ օրէ զգալի կը դառնար Տրապիզոնի ուսումնատենչ երիտասարդութեան համար։ Ուստի Հ. Պետրոս տեսնելով մէկ կողմէն այս շարժումը, և միւս կողմէն ալ դրացի յոյն և ազգային հաստատութեանց զարգացումը, կը ցանկար իրագործել Հ. Բժշկեանի գաղափարը։ Իր նամակներուն մէջ ստէպ ստէպ կը յեղյեղէր Աբբահօր այդ հաստատութեան կառուցման պէտքը՝ իբրեւ օժանդակ Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններուն, պայմանով որ անոնցմէ մէկը կամ միւսը հայթհայթէր իրեն տարուէ տարի 14,000 դահեկան, ըսելով որ քաղաքացիք ոչ ձեռնտու կ'ուզեն ըլլալ նիւթապէս, և ոչ ալ Մխիթարեան հին դպրոցը իրեն դարձնել, թէեւ ինքը շատ ջանք ըրած էր այդ բանն յաջողցնելու համար։

Տրապիզոնի 17 երեւելիներն իսկ 1846 Յուլիս 23ին Նորընտիր Աբբահօր՝ Գերպ. Գ. Հիւրմիւզեանի գրած նամակովը յետ յայտնելու իրենց երախտագիտական շնորհակալութիւնը և գոհացուցիչ վիճակնին՝ շնորհիւ Հ. Մինասեանին, յոյսեր կը տածեն Մխիթ. Միաբանութեան ձեռքով բարեկարգ և բաւականացուցիչ դպրոց մ'եւս ունենալ, որով իրենք զիրենք երջանիկ պիտի զգային։ Կ'արտագրենք այդ նամակէն դպրոցի պատմութեան հետ սերտ կապ ունեցող հետեւեալ մասը. «Վերպ. Հ. Պետրոս

Մինասեանը՝ որ մեր բաղձանքը լեցնելու համար ղրկուած է հանգուցեալ Հրեշտակակրօն և երիցս երանեալ Գերպ. Աբբահօրը վեհափառութենէն, հիմա մեծ հոգ, մեծ ջանք ունի ազգին տղայոց յառաջադիմութեանը վրայ, մանաւանդ երբոր տեսաւ թէ մեր սա ամէն խեղճութիւնները մեր անուսումն ըլլալէն յառաջ կու գայ կոր, առանց ատեն կորսնցնելու ձեռնամուխ եղաւ ազգին բոլոր տղաքը իր հայրենի գոգը ժողվելու, ու մենք տկար ու անկարող ըլլալով՝ յարմարաւոր տեղ պատրաստելու, հիմակ ու հիմայ մէկ անզարդ ու անշուք տան մը մէջ, թէպէտեւ մեծ դժուարութեամբ բայց կը ջանայ կոր զանոնք կրթելու ու դաստիարակելու, մինչեւ որ ձեր վեհափառութեանն մէկ բարեկարգ դպրոց մ'ունենալու շնորհքը ըլլայ մեր անարժանութեանը... Եւ ինչպէս որ աշխարհքիս գրեթէ ամէն կողմը ձեր աստուածապաշտ միաբանութեան հօտին լուսաւոր ջահերուն լուսովը լոյս տուած էք, կը խնդրենք՝ որ մեր այս դպրոցն ալ նոյն լուսափիւռ ջահերու լուսովը լուսաւորելով, ձեր Ամենապատիւ վեհափառութեան անզրդուելի հովուական պաշտպանութեանը ներքեւ առնելով, անիկայ իրեն պէտք եղածներովը պսակէք... Գիտենք անշուշտ՝ որ այս դպրատան տեսուչ շնորհուած Յարգ. Վ. Հ. Պետրոս Մինասեանին անխոնջ աշխատութեամբ քիչ ատենի մէջ պիտոր տեսնենք մեզի մէկ բարեկարգ, ընտիր ու լուսաւոր ազգ մը եղած, ու ամէն գիտութեամբ զարդարուած ու լուսաւորուած», եւն., եւն.։

Հ. Պետրոս տեսնելով որ Տրապիզոնի վեղարաւորներն անգամ յոյն, հայ և այլ մանուկներ կ'ընդունէին իրենց դպրոցը, ինքն ալ այնուհետեւ չէր մերժեր իրեն դիմող ազգայիններու զաւակներուն ուսում և քրիստոնէական վարդապետութիւն ուսուցանել. Իսկ Նախանձայոյզները՝ որոնք անձամբ ազգային կրթութեան փոյթ չընելէն զատ՝ չէին կրնար հաշտ աչքով տեսնել Մխիթարեանց ժողովրդեան մէջ բրած ո՛ր և իցէ յառաջադէմ զարգացման մեծ կամ փոքր քայլը, ասիկա առիթ առնելով կը սկսէին պէս պէս գրոյցներով խոչընդոտներ հանել Հ. Պետրոսի առջեւ, և կասեցնել անոր սկսած բարերար գործը։ Կիւրեղ Սաղըեան և Մխիթարեան մեծ գործիչը, որուն միակ յանցանքն

էր կրթութիւնն և լուսաւորութիւնը տարածել ազգին մէջ, տեսնելով որ ծածուկ որոմնացանութիւնները կը ձգտին երկպառակութիւններ յառաջ բերել և կրթութեան պտուղը խեղդել՝ ինչպէս Հ. Մինաս Բժշկեանի օրով, օր մը տեղւոյն վիքարին ներկայանալով՝ կը բռնադատէին զինքը, որ կամ եղած ամբաստանութիւնները ապացուցուին. և կամ հակառակութիւնները դադրեցուին: Գերպ. Սէլվեան վիքարը նեղը մտած կը ստիպուէր յայտարարել, թէ ինքը ոչ միայն պախարակելի բան մը չէր տեսներ յիշեալ գործին մէջ, այլ և կը փափաքէր որ Մխիթարեան դպրոցով Հ. Պետրոս աւելի ևս տարածէր կրթութիւնը իր թեմին մէջ: Եւ սակայն, հակառակ իր այս յայտարարութեան ուրիշ կերպ կը վարուէր և կը գրէր նա ի Պոլիս բարձրագոյն իշխանութեան:

Հ. Պետրոս այդ երաշխաւորութիւնն առնելէն վերջ՝ իր կացութիւնը հաստատուն կը կարծէր, մանաւանդ որ քաղաքի բոլոր հասարակութիւնը իրեն նեցուկ ունէր: 1847ին եկեղեցւոյ քովի հողն առնելով՝ մեծ դպրոց մը սկսաւ կառուցանել: Այս նպատակով 25,000 դահեկանի փոխառութիւն մը կը կնքէր, կարծելով որ – ճարտարապետի ըրած մերձաւոր նախահաշուին համեմատ – այդ գումարով գործը կը կատարուէր: Սակայն շինութիւնն աւարտելուն՝ բոլորական ծախքը 40,000 ֆրանքը կ'անցնէր: Հարկ էր վճարել պարտքը շահովն հանդերձ. բայց նա չունէր, ժողովուրդն ալ չէր ուզեր այդ ծանրութիւնը վերցնել անոր վրայէն: Այսպիսի կացութեան մէջ աննկարագրելի էին այդ անմեղ և բարեսիրտ մարդուն կրած տագնապները: Այս պարագաներուն մէջ ուրեմն կը բացուէր նոր դպրոցը ծարաւի պատանեկութեան դիմաց, որոնք ժիր մեղուներու պէս ամէն կողմէն հոն կը դիմէին ի խնդիր գիտութեան: Նոյն տարւոյ Մարտ 21 թուականով գրուած Հ. Պետրոսի նամակին համաձայն՝ աշակերտաց թիւը 100ի հասած էր:

Ուսանողներու թիւը հետզհետէ կ'աճէր, և Մխիթարեան դպրոցը արդէն սկսած էր մրցիլ քաղաքին միւս մայր դպրոցներուն հետ, աջակցութեամբ Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններէն դարձող ուսումնաւարտներու և անոնց ձրի դասախօ-

ութեանց։ Ապագան մեծ էր։ Սակայն 1848ին իր գործերուն համար Հ. Պետրոս Պոլիս երթալով՝ անակնկալ կերպով կ՚արգիլուէր իրեն Տրապիզոն վերադառնալ։ Ահաւոր էր մարդկային վրէժխնդրութիւնը, որով հիմնադրին հետ՝ հոյակապ վարժարանն և հարիւրաւոր աշակերտներու կրթութիւնը վտանգի կ՚ենթարկուէին։

Յաջորդ տարին ալ Հ. Պետրոս կը կոչուէր Վենետիկ։ Մեծ էր ժողովրդեան ցաւն և անթիւ մանուկներու լացն ու կոծը, որոնց եղած էր երեք տարի ոչ միայն ուսուցիչ և դաստիարակ, այլ և հայր. և որոնք Նորակառոյց դպրոցին հետ վերստին կը մնային որբ և անխնամ։ Մկրտիչ Պալիզափիրանեան Հոկտ. 1860 16ին Աբբահօր գրած գեղեցկահիւս նամակին մէջ հիանալի կերպով դուրս ցայտեցուցեր է Մխիթ. Միաբանութեան և Հ. Պետրոսի կրթական գործունէութեան արժանիքները, արդարացնելով զինքը ամէն զրպարտութիւններէ։

Նոյեմբերի վերջերը կը ղրկուէր Վենետիկէն Հ. Մելքոն Մհէրեան՝ իր նախորդին կրթական գործը առաջ տանելու համար. բայց Պոլիս հասնելէն վերջ՝ ասոր ալ արգիլուեցաւ երթալ Տրապիզոն զանազան պատրուակներով։ Իսկ անդին Հ. Ներսէս Սարգիսեան, որ Հայաստանի իր աշխարհագրական ուղեւորութիւնը կէս թողած՝ Աբբահօր հրամանով Տրապիզոն կը դառնար՝ դպրոցին վրայ ծանրացող պարտքերը թեթեւցնելու և դպրոցը կարգի դնելու համար, կ՚ամբաստանուէր իբրեւ հակառակ Համազգային ընկերութեան. մինչդեռ նա — այդ ընկերութիւնը դեռ չհաստատուած — Մեծ Հայք կը գտնուէր, և 1850 Յուլ. 28ին անտեղեակ էր եղելութեան, վասն զի նոյն թուակրով Աբբահօրը ուղղուած նամակին մէջ կը գրէ, թէ Մուշ եղած միջոցին՝ երբ խոտրջրեցի քահանայ մը կը հարցնէ ինձ, «Թէ Համազգեաց ընկերութիւնն յառաջադէմ լինի, հարցի և ասեմ. զի՞նչ այդ ընկերութիւն իցէ. զի ես անգէտ էի տակաւին իրացն»։ Այսպէս զանազան յերիւրածոյ պատճառներով 16 տարի կ՚արգիլուէր Մխիթարեաններուն կրթական գործով զբաղիլ Տրապիզոնի մէջ, ուր Նորակառոյց դպրոցը անխնամ մնալով՝ կը սկսէր աւերիլ և քայքայիլ։ Երբեմն երբեմն գտնուեցան քաղքին մէջ Մխիթարեան վարդապետներ, որոնք փորձեցին նորոգել կրթութեան

այդ քայքայուած տաճարը, սակայն միշտ անխորտակելի ար-գելքներու հանդիպեցան: 1866ին Աբբահայրը կարծելով որ դպրոցը բնութեան հակազգեցիկ ներգործութեամբ է որ կը խարխալի, կը գրէր այնտեղ եղող Մխիթարեանի մը, որ շինուածքը ծածկելով՝ խափանէ անոր աւերումը:

Իսկ սա Մարտ 31ին գրած իր նամակով հետեւեալ տը-խուր եղելութիւնը կը հաղորդէ, թէ տեղացիներու ձեռքով է որ աւերումը կը կատարուի. «Իսկ զոր գրէ Վ.ենդ՝ ծածկել զշի-նուածն եւ նորակերտել ըստ արտաքնոյն, հարկ է գիտել նախ զպատճառս կործանմանն... զի շինուածն առաջին ոչ թէ ան-յարկ գոլոյն փլուզեալ կորեաւ, այլ ինքեանք... փլուզեալ կործա-նեցին. զի անմարթ էր այնպիսեաց գերանացն ի սակաւ ամին փտեալ անկանել. այլ վերոյասացեալ գերանօքն զտունս իւրեանց շինեցին, եւ զբեկորսն տարան յայրել. զարտաքին դրունսն հա-նեալ ի տեղւոջէն, որպէս եւ զներքին սենեկացն եւ զառհասարակ զրասեղանս եւ զպատուհանսն Աղաքելեանն արկեալ է ի կիր՝ վասն դպրոցի մանկանց. եւ զի մի ծանիցի զողօնն՝ զընկուզենի զգեղանի դրունսն ի դեղին ներկեալ է: Տէր Սահակ քարինս մեծամեծս յայտնապէս ի պէտս տան իւրոյ արկեալ ի կիր եւ զի՞ մի մի թուեցեմ, այսպէս կերտուածն առաջին ո՛չ թէ յին-քենէ, այլ ի սոցանէ կործանեցաւ»:

Այս վանդալականութիւնը գործելէն վերջ տեղացիք՝ յիշեալ թուականին խորհուրդ ընելով, կ'որոշէին Մխիթարեան դպրոցի հիմերուն վրայ օրիորդներու դպրոց մը կանգնել: Իսկ Կիւրեղեան Ստեփան Էֆէնտին իր մէկ քանի համախոհներով դէմ կը կենար այդ ծրագրին, ինքզինքը պատրաստ ցոյց տալով իր քսակով ուրիշ տեղ կանգնել աղջիկներու դպրոցը, պայմանաւ որ եպիս-կոպոսը թոյլատրէ Մխիթարեաններուն՝ վերականգնել իրենց աւերուած դպրոցը, քաղաքին տղոց ուսում եւ կրթութիւն տալու համար: Ժողովուրդը – բաց ի եկեղեցականներէն – կը համոզ-ուէր Կիւրեղեան Էֆէնտիի առաջարկութեանը եւ ասով առ ժամս[1]

1. Առ ժամս կ'ըսենք, վասն զի քիչ տարիներ վերջ դարձեալ Մխիթարեանի աչքին առջեւ վար կ'առնուէին – եպիսկոպոսին հրամանով – կիսաւեր պատերն եւ անոր հիմերուն վրայ կը դնէին նոր կառուցանելիք եկեղեցւոյ հիմը. Սակայն կը թուի թէ Աստուծոյ

կ'ազատէր Մխիթարեանց սեփականութիւնը մօտալուտ օտարացումէ։ Այդ նպատակաւ կը գրուէին Մարտ 14ին աղերսագիր մը առ Արք. Հասունեան, Ապրիլ 19ին աղերսագիր մը Թեմական եպիսկոպոսին, աղերսագիր մը Կարդ. Բառնաբոյի և չորրորդ մ'ալ կը գրուէր Մայիս 24ին Մխիթարեան Ուխտին Գերդ. Աբբահօր։

1866 թուականին եղած օրագրութենէ մը կը տեսնուի, որ Տրապիզոնցիներու առաջին երեք աղերսագիրներուն փոխադարձ պատասխան տրուած չէր, այլ միայն տարտամ խոստումներ։ Իսկ Մխիթարեանց Ընդհանրական Աբբահայրը Օգոստոս 16ին տուած պատասխանին մէջ հայրաբար կ'ողբայ անոնց գործունը և կրթական պէտքերը, և պատրաստ կը ցուցնէ ինքզինքը բարերարելու, եթէ առիկա իրմէ կախում ունենար։ Աշուարհիկ իր խօսքերը. «Ընդունեցայ ձեր Հրամանց անցած Մայիսի ամսու 24ին հարիւր քսան և չորս ստորագրութեամբ գրած աղերսանաց գիրը, և ցաւով սրտի կարդացի զայն։ Կը ցաւիմ՝ լսելով և իմանալով՝ որ հօդ եղած ուրիշ քրիստոնեայ ազգերը կը զարգանան, յառաջ կ'երթան, և մեր ողորմելի ազգայինք ողորմութեան և անկրթութեան մէջ թողուած են, կ'ըսէք, իրենց ապացմով։ Կը ցաւիմ լսելով նաև մեր Միթարութեան հօդ ըրած այժմ՝ իր դպրոցի աւերման և կործանման վրայ ըլլալով, ինչպէս որ կը ստորագրէք։ Կը ցաւիմ զարմանալ՝ որ որչափ որ կ'ուզէ ու կը փափաքի մեր Միաբանութիւնը Ձեր յառաջադիմութեանը բարին և օգուտը, սրտին ապացոյցն ալ եղել եկեղօք առեր է իր ձեռօք. սակայն աւա՜ղ որ հիմակուց հիմա բան մը չկրնար ընել, որովհետև այդ ուզածնիդ ընելն իր ձեռքը չէ», ևն., ևն.։ Երկու աղերսագիրներ ալ կը հասնէին ի Վիեննա 1870ին, մէկը գրուած Մարտ 16ին Տրապիզոնցիներու կողմէն՝ 89 ստորագրութիւններով, իսկ միւսը գրուած Մարտ 1ին Սամսոնցիներու կողմէն 28 ստորագրութիւններով, որոնք յուսահատ կուչով դարձեալ Մխիթարեան քահանայ և դպրոց կը թախանձէին։ Այս անգամ ալ Միաբա-

որձութիւնը ըլլալով՝ Հ. Պետրոսի դպրոցի պարտքն ալ մեծ պարտք մը կը ծանրանար համայնքին եպիսկոպոսին վրայ, և եկեղեցին ալ կը մնար կիսկատար։

ութեանս պատասխանը նոյն էր, այսինքն թէ ինքը պատրաստ էր իրենց օգնելու՝ եթէ Կաթողիկոսին կողմէն թոյլատրուէր։ Ահա այս կերպով կ'աւարտէր Տրապիզոնի մէջ Մխիթարեան դպրոցի և կրթութեան երկրորդ շրջանը։

Տրապիզոնի Մխիթարեան դպրոցի երրորդ շրջանը կը սկսէր 1886 թուականին Հ. Մինաս Նուրիխանեանի ձեռքով, որ 1883էն ի վեր իր հայրենիքը կը գտնուէր օդափոխութեան համար։ Ան՝ իր աշխատասիրութեամբն և քահանայական պարտքերուն անթերի կատարումով եկեղեցականներու համակրութեան հետ՝ բոլոր ժողովրդեան յարգանքն ալ գրաւած էր։ Մէկ կողմէն իր ներկայութիւնը, և միւս կողմէն ալ ժամանակին և պարագաները յարմար առիթ առնելով՝ Տրապիզոնցիք վերստին խնդրանք կը ներկայացնէին Միաբանութեանս, որ յանձն առնէ դպրոց բանալ իրենց քաղաքին մէջ, և պատանիներու ուսման և կրթութեան պէտք եղած հոգը տանի։ Եպիսկոպոսն ինք՝ Գերյ. Պօղոս Վ. Մարմարեան, իբրև բարեմիտ և կրթասէր և աստուածարեալ քահանայ, բոլոր սրտով կը ցանկար և կը նպաստէր այս շարժման։ Իրաւամբ այդ ժամանակ չկային նախկին հակառակութիւնները ազգայիններու կողմէն, այլ միայն կային նիւթական միջոցի և ձեռնհաս անձերու նուազութեան դժուարութիւններ. մանաւանդ որ երեք տարի առաջ արդէն ուրիշ նոր ասպարէզներ ալ բացուած էին — անմշակ և կորդ հողերու վրայ — և որոնց համար հարկաւոր էին դրամ և գործունեայ մշակներ։ Երկրորդ՝ Հ. Պետրոսի կամ լաւ ևս Մխիթարեան հին դպրոցը կործանած ըլլալով, հարկ էր որ Միաբանութիւնը մեծ ծախքով նոր դպրոց մը գտնէր։ Սակայն ինչպէս միշտ, նաև հոս Մխիթարեան Աթոռը չնահանջեց դժուարութիւններու առջև, մանաւանդ որ ներկայ հանգամանքներու համաձայն՝ դպրոցի և դաստիարակութեան ապագան իսկ ապահով էր, ասոր Հ. Նուրիխանին հրաման և հրահանգներ կը տրուէին բանալու չորս դասարաններէ կազմուած բարձրագոյն նախակրթարան մը։

Այդ դպրոցը[1], որուն առաջին ուղղիչն և բարեզարդիչը եղաւ

1. Կառուցուած քաղաքին կեդրոնը՝ բէյ հսու Նուամադաղյէն, բարեհամբաւուած

նա ինքն Հ. Մինաս, բացման առաջին տարիէն ունեցաւ շուրջ 100 աշակերտ։ Ուսմանց և ներքին բարեկարգութեան համար շուտով հռչակուեցաւ, և սկսաւ քաղաքի ազգային և լատին մայր դըպրոցներու հետ մրցիլ. այնպէս որ ազգային շատ ընտանիքներ հանելով իրենց որդիները Ֆռէռներու դպրոցէն՝ Մխիթարեան դպրոցը կը դնէին. որով աշակերտներու թիւը 100էն աւելի էր միշտ։ Այս զգալի յաջողութիւնն և մրցումը առիթ կ'ըլլար նորագոյն նախանձի և հակառակութեան, այս անգամ յատկապէս Ֆռէռներու կողմէ։ Սակայն Հ. Նուրիխանեանի ճարտար և ճկուն վարուելակերպով, ինչպէս և հանգուցեալ վիճակաւորին բարեացակամութեամբը բոլոր հակառակութիւնները վերջացան։

1894ին Հ. Մինաս կոչուելով Վենետիկ՝ իրեն կը յաջորդէր Հ. Յակոբ Տիրոյեան. վերջինիս օրով դպրոցը ոչ միայն պահեց իր բարեզարդութիւնը, այլ աշակերտներու թիւն ալ աճեցաւ։ 106–110 աշակերտներ կ'ուսանէին հոն, վեց դասարաններու բաժնուած։ Երեսունը գիշերօթիկ էին, 15 ձրիավարժ՝ այլեւայլ գաւառներէ, մնացածն ալ կիսաթոշակ։

Դպրոցս ունէր հաստատուն եկամուտ 12–14,000 ֆրանգ։ Ուսուցիչներու թիւն էր 10, որոնցմէ վեցն արտաքին էին և վճարքով, և չորսը ներքին քահանաներ։ Դպրոցս նպատակ ունէր նաեւ Մուրատ–Ռափ. վարժարանին համար պատրաստուած աշակերտներ հասցնել։ Ուսումնական շրջանը՝ բաց ի լրացուցիչ դասերէն, կը բաղկանար վեց տարիներէ, ամփոփելով նախակըրթարանի վերջին երկու և կրթարանի (գիմնազիոն) չորս տարիները։ Ուսումներու ծրագիրը վեց տարիներու վրայ, այսինքն է ուսանողաց զարգացման համեմատ բաժնուած և կարգաւորուած է։

Կը յուսանք թէ ընթերցողները այս բոլորէն, գաղափար մը կազմեցին՝ թէ որչափ դժուարութեանց դէմ մաքառեցաւ Մխիթ. Միաբանութիւնը, և ինչպիսի զոհողութիւններ ըրաւ՝ մինչեւ որ կրթական գործը հաստատուն հիմերու վրայ դրաւ Տրապիզոնի մէջ և հանրացուց։ Թէեւ յաղթանակը միշտ յարատեւողին է, բայց

է իր գեղեցիկ և օդաւէտ դիրքովը. ունի գիշերօթիկ աշակերտաց համար նորակառոյց և ընդարձակ ճաշարան, վայելուչ ննջարան, սերտարան, և քաղաքէն դուրս ալ Թօզ գիւղի մէջ հիանալի ամարանոց։

Մխիթարեան Առաքելութիւն և Դպրոց ի Սիմֆերոպոլիս (Ղրիմ)

որչափ աւելի բազմաթիւ և չքնաղ եղած պիտի ըլլային այդ գործին պտուղները, եթէ սկիզբէն իսկ նախանձն և հակառակութիւնները չընդհատէին անոր փրկարար ազդեցութիւնը և զայն չխանգարէին։ Այսու հանդերձ Մխիթարեան դաստիարակութեան այս շարժումով էր որ կիրթ և ուսեալ անձերու թիւը միշտ աւելի բազմացաւ քաղաքի հայ համայնքին մէջ և ընկերութեան մէջ սկսաւ զարգացման վերելքը։

Դ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԷՋ

Խարասու Բազար

1820–1821ին երբ Տրապիզոնցիք՝ զրկուած կը մնային կրթական լուսաւորութեան բարերար ազդեցութենէն, անդին ի Ղրիմ՝ Խարասու Բազարի մէջ դպրոցական կեանք մը կը սկսէր ծագիլ Հ. Մինաս Բժշկեանի ձեռքով։ Սա Միաբանութեան կողմէն ղրկուած էր այդտեղ, ուր դպրոցի և դաստիարակութեան պէտքը գուցէ աւելի զգալի էր։ Ոչ ոք կը կարծէր, որ Մխիթարեան վարդապետը միայնակ՝ և հովուական անհամար զբաղումներով հանդերձ, կարենայ այնքան կարճ ժամանակի մէջ դպրոց մը բանալ և զայն վարել. սակայն Հ. Մ. Բժշկեան այն գործունեայ տիպարներէն էր, որ առանձին՝ երեք հոգւոյ գործ կը կատարեն։ Նա բնութեամբ հաղորդական ըլլալով, իր ամբարած գիտութիւնն իսկ բարձր աշտանակի վրայ կը դնէր, որպէս զի լոյս տայ ամենուն, մանաւանդ մատաղերամ տղոց՝ զոր կը սիրէր հօր պէս։ Ինչպէս ամէն մեծամեծ գործեր տեսնող մարդիկ, այսպէս և Հ. Բժշկեան սկզբէն փոքրով գոհ կ'ըլլար։ Մարտ 13ին գրած նամակին համաձայն՝ նա առաջին երկու տարիները կը բաւականանար ժամատան հանդիսարանի սրահին մէջ քաղաքին մանուկներն հաւաքելով սորվեցնել և հոն կը բնակէր ինքն ալ համեստօրէն։ Հ. Անտոնիոս Սօֆիալեան՝ որ 1824ին կ'այցելէր այդտեղ, աշակերտներու թիւը չի նշանակեր, բայց կը դրուատէ անոնց յառաջադէմ զարգացումը նոյն իսկ օտար լեզուներու և ուսմանց մէջ, զոր ինքն իր ակնկալածէն վեր կը համարի։ Նոյն

զրուատիքը կու տայ նաեւ Հ. Վրթանէս Պուտուրեան, որ 1825ին կը գործակցէր Հ. Մինաս Բժշկեանին՝ պատանիներու դաստիարակութեան մէջ։ Իսկ Հ. Մինաս սոյն թուականին Արբաշօր ուղղած նամակին մէջ կը գրէր, թէ «Աւելի քան զ60 մանկունք մարզին ի դպրոցի աստ»։ Յամին 1826 Խարասուի Մխիթարեան դպրոցի մէջ ուսանող աշակերտներու թիւը 80ի բարձրացած էր, համաձայն Հ. Վրթանէսի Յունիս 23ին Արբաշօր գրած նամակին։

Զորս տարուան ընթացքին այնքան յառաջադիմած էին անոնք Հ. Բժշկեանի և Հ. Պուտուրեանի տուած ուղղութեան շնորհիւ, որ հանդիսաւոր կերպով դժուարին թատերախաղեր կը ներկայացնէին՝ մեծ ուրախութիւն և զարմանք պատճառելով հայ և ռուս հասարակութեանց։ Եւ ստուգիւ՝ Հ. Մինաս Մարտ 5ին գրած նամակով կ՚ըսէ. «Մանկունք մեր ձեւացուցին վայելչապէս զտեսարան Միքայէլի կայսեր Յունաց՝ առաջի բազմաթիւ ժողովրդեան և քաղաքացւոց՝ ի շինութիւն ամենեցուն»։ Փետր. 19ի գրութեամբ ալ Թէոդորոս Ստրատելատի խաղը կը յիշէ, զոր քաղաքի երեւելիներու դիմացը ներկայացնելու համար կը պատրաստէ Հ. Վրթանէս։

Դպրոցիս ուսմանց ամբողջ ծրագրի մը հանդիպած չենք, սակայն նամակներու մէջ այլեւայլ պարագաներով յիշուած ուսումներն և լեզուները ցոյց կու տան, թէ ոչ միայն նախակրթարանի, այլ և կրթարանի մը ծրագրին չափ կատարեալ էր այն։ Յիրաւի՝ յիշեալ թուականին այդ դպրոցին մէջ ուսանող աշակերտներէն երեքը[1] ընտրանօք Վենետիկ ղրկած ժամանակ, հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տար – Յունիս 28ին գրած նամակով – անոնց կրթական վիճակի մասին. «Առաջինն՝ յերեւելի տանէ կաֆայեցւոց 20ամեայ... միօրինակ մնացեալ առ իս ի նոյն կրթութեան, ուսաւ հայերէն և ռուսերէն քերականութիւն, ծանօթ լինելով և գաղղիականին՝ ըստ տանելոյ ժամանակին...։ Երկրորդն՝ է 15ամեայ պատանի կորովամիտ, ուսումնասէր...

1. Այսինքն են՝ Ստեփան Մըրզայեան, Աղեքսանդր Այվազեան, Գաբրիէլ Խարամուրզայեան։

արկի խնամով ի բովս կրթութեանց և ուսմանց. յամենայնի ընտիր գտաւ: Քաջ է ի հայկաբանութեան, և ի Թուաբանութեան. ուսաւ թարգմանել ի գաղղիականն, աւարտեալ զճարտասանութիւն ռուսերէն, ուսաւ զքերականութիւն գերմաներէն ըստ մասին. գիտէ վերծանել հայերէն, արաբերէն, յունարէն և լատիներէն»: Նոյնը կ'ըսուի Նահե եղբօրդին համար: Գիտելու է՛ որ Հ. Մինաս այս տողերս կը գրէր Աբրահօր, որ քիչ ատենէն անձամբ պիտի տեսնէր և դատէր իրականութիւնը. հետեւաբար նա չէր կարող չափազանցել: Իսկ Հ. Սիմոն Ճուլարեան Օգոստոս 20ին գրած նամակի մը մէջ՝ բաց ի լեզուներէն կը յիշէ նաև հետեւեալ գիտութիւնները. այսինքն են՝ քրիստոնէական վարդապետութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, ուրուագծութիւն և երգեցողութիւն:

Կրթասէր կայսրն Աղեքսանդր Ա., որ Վենետիկ գտնուած ժամանակ Ս. Ղազարու վանքն և տպարանն այցելելով ճանչցած էր Մխիթարեանները և մեծ համակրութիւն ցոյց տուած անոնց գրական և կրթական գործունէութեան, 1825ին Ղրիմ այցելելով և տեսակցելով Հ. Բժշկեանի հետ, մանաւանդ թէ ամենքէն գոհութեան խօսքեր լսելով անոր դպրոցի մասին, ոչ միայն խօսքով, այլ և Նոյ. 9ին կուսակալին նամակ մը գրել տալով յայտնած էր իր բարձր հաճութիւնը, և միաժամանակ կը խոստանար դպրոցին պէտք եղած նպաստներն և դիւրութիւններն ընելու պատրաստակամութիւն: Հ. Բժշկեան ուզելով օգտուիլ Օգոստափառ կայսեր այդ բարեացակամ տրամադրութենէն, նոյն ամսու 15ին ներկայացուցած աղերսագրով՝ կը խնդրէր դիւրութիւններ՝ Խարասու Բազարի Մխիթարեան վանատան հետ՝ աւելի մեծ դպրոցի մը շինութեան համար, որ պիտի ծառայէր իբր լսարան բարձրագոյն ուսմանց և լեզուներու, որոնց պէտքը այնքան զգալի էր այն ատեն Ռուսաց մէջ: Սակայն խնդրագիրը կայսեր ձեռքը չհասած՝ սա կը վախճանէր: Նիկողոս Ա. կայսեր բարեհաճութեամբ 1833ին կանգնելով վանատունը՝ դպրոցն ալ անով աւելի յարմարութիւններ կ'ունենար զարգանալու. այնպէս որ Վօրօնցով նոյն տարին հոն Հ. Մինասին այցելած ժամանակ՝ մեծապէս գոհ կը մնար, և իր տպաւորութիւնները կը հաղորդէր ի Պետերբուրգ:

1850ին Հ. Վրթանէս Պուտուրեանի վերատեսչութեան շնորհիւ Մխիթարեան դպրոցը նիւթականին հետ՝ ուսումնական բարեփոխութիւններ կը կրէր. Նոր-Նախիջեւանէն կոչուած նոր վարժապետին՝ Մկրտիչ Էկինեանի գործակցութեամբ աշակերտներու թիւը 85–90ի կը հասնէր։ Ուստի կրնանք ըսել, թէ 1826–1850 թուականներն եղան Խարասուի դպրոցին ամենափայլուն ժամանակամիջոցը։ 1850էն վերջ ժողովրդեան հետզհետէ Սիմֆերոպոլ գաղթելուն և նուազելուն պատճառաւ՝ Մխիթարեան դպրոցն ալ կորսնցուց առաջին փայլը։ Թէեւ Խարասուէն դուրս Սիմֆերոպոլի և Թէոդոսիոյ մէջ ալ բացուեցան Մխիթարեանց հսկողութեան ներքեւ փոքրիկ դպրոցներ, որոնց մէջ աշակերտները կ՚ուսանէին բաց ի քրիստոնէական վարդապետութենէն նաեւ գիտութեանց նախատարերքը, սակայն անձերու սակաւութեան պատճառաւ, այդ դպրոցներու աշակերտները ոչ աւարտավարժներ կրնան ըսուիլ, և ոչ ալ կրթարանի դասընթացքներու հետեւելու ընդունակ։ Յամենայն դէպս՝ 1820–1901 և յաջորդ թուականներուն, այսինքն է՝ 80է աւելի տարիներու ընթացքին մէջ կրնանք ըսել, թէ հազարաւոր աշակերտներ հանելէն զատ – ի մխիթարութիւն իրենց ծնողաց – կրկին ծառայութիւն եւս մատուցեր է Խարասուի դպրոցը Հայ Հասարակութեան և Միաբանութեանս՝ ընծայելով վանքիս այլեւայլ առաքինի և ուսեալ անձեր։

Ախըլցխայի Մխիթարեան բարձր նախակրթարանը

Սոյն դպրոցը կը բացուէր 1831ին մեծանուն Հ. Եփրեմ Սեթեանի ձեռքով, Մխիթարեանց ծախքով կառուցուած վանատան մէջ։ Հոն կ՚ուսանէին 50–60 պատանիներ, բարձր նախակրթարանի մը ուսմանց ծրագրով և երեք վարդապետներու դաստիարակութեամբ՝ մեծ ապագայ կը խոստանար Կովկասի հայոց մէջ կրթութիւնը տարածելու. վասն զի ոչ միայն Հ. Եփրեմ՝ այլ նոյն իսկ տէրութիւնը մտադիր էր – Կուսակալ Կուզինցի և արքունական դպրոցներու և կրթութեան վերատեսուչ Կուզերի տուած տեղեկութեանց համեմատ – Լսարանի (Licée) վերածել, ուր կարենային ուսանիլ – Հ. Եփրեմի

վերատեսչութեան ներքեւ և Մխիթարեանց ուսուցիչներու ձեռքով — Կովկասի այլեւայլ կողմերէն դիմող ուսումնատենչ պատանիները։ Սակայն մէկ կողմէն Հ. Սեթեանի վաղաժամ մահուան, և միւս կողմէն ալ Ախալցխայի հին և նոր գաղթականներու երկպառակութեանց և անուսումնասէր անձերու խոչընդոտներու պատճառով՝ այդ գեղեցիկ գաղափարը անիրագործելի կը մնար։ Իսկ Մխիթարեան դպրոցը շարունակուեցաւ մինչեւ 1844։ Այս թուականին Շահզուլեանի կողմէն եղած փառասիրական ոտնձգութիւններու, և Հ. Սիմոն Ծուլարտեանի ալ անհամբեր կերպով անկէ մեկնելուն պատճառաւ դպրոցն ալ կը փակուէր 13 տարի գոյութիւն ունենալէ վերջ։ Որչափ որ կարճ եղաւ այդ դպրոցի կեանքը, սակայն այնքան ալ մեծ եղան — բաղդատմամբ ժամանակին և պարագաներուն — անոր գործունէութիւնն և արտադրած արդիւնքները։ Այդ դպրոցով է որ Մխիթարեանք կը փրկէին Կարնոյ գաղթականութեան դեռ անյարկ և անգործ երիտասարդութիւնը և կը տարածէին կրթութեան և ուսմանց գաղափարն և սէրը Կովկասի հայ ազգաբնակչութեան մէջ։ Ասոր ազդեցութեամբ է՝ որ մինչեւ անգամ Շիրակայ գիւղերը կը շարժէին՝ բանալ դպրոցներ։

Տփղիսու մէջ թէպէտեւ Մխիթարեանք ունեցած չեն սեփական դպրոց, սակայն 1845 թուականէն սկսեալ մինչեւ այսօր՝ գրեթէ միշտ աշխատած են տեղւոյն հայ կաթողիկէ հասարակութեան մանուկներու կրթութեան և քրիստոնէական դաստիարակութեան համար։ Եթէ վրացախօս և լատինածէս հայերու կողմէն քիչ մ'ազգային ինքնագիտակցութիւն ցոյց տրուած ըլլար, կամ գէթ ընդդիմութիւններ չըլլային, սեփական դպրոց ալ հոն բացուած կ'ըլլար, և կրթական գործը մեծապէս յառաջացած։

Դպրոցական գործը Բաֆրառուրի մէջ.

1838ին իսկ Հ. Եփրեմ Սեթեան հրաւիրուած էր Շիրակի կաթողիկէ հայերէն հոն դպրոց բանալու համար։ Սակայն իր անակնկալ մահը ամէն յոյս կը չքացնէր։ Աւելի ուշ Պօղոս Վ. Նահապետեան կը խնդրէր Մխիթարեան Միաբանութենէն ղրկել անձեր որ վարեն իր բացած դպրոցն և սորվեցնեն աշակերտու-

թեան, ինքը ստանձնելով պահպանման հոգը աշխատող վարդապետներուն և դպրոցին մատակարարութիւնը։ 1880ին Միաբանութիւնը կ'առաքէր Հ. Ներսէս Վ. Ճնտոյեանը, տեղացի և երբեմնի ձեռասունը Պօղոս Վարդապետին։ Հ. Ներսէսի ժամանումով դպրոցը կը սկզբնաւորէր իր կեանքը նախակրթարանի ծրագրով և շուտով իր սաղմնային վիճակէն կը բարձրանար ու կ'ըլլար կատարեալ նախակրթարան մը։ Երկու տարի վերջ կը ղրկուէր նաեւ Հ. Գաբրիէլ Վ. Նահապետեան, եղբօրորդի Պօղոս Վարդապետին, ի տեսութիւն հիւանդ հօրեղբօր և միաժամանակ օժանդակելու Հ. Ներսէսի՝ դպրոցական գործին մէջ, եթէ Պօղոս Վարդապետ իր խոստումներուն համաձայն՝ անբաւական շէնքին տեղ նոր դպրոց մը կառուցանէր և իր խոստացածները կատարէր։ Սակայն այս ամէնը մեռեալ տառ մնաց, որով երկու Մխիթարեան վարդապետներն ալ մեկնեցան քիչ ատենէն, այն է 1883ին։ 1895ին Հ. Գաբրիէլ Վ. կրկին կ'երթար Քաֆթառլու ու երբ Պօղոս Վարդապետ կը փոխադրուէր Աղեքսանդրապոլ իբր հոգաբարձու, ինքն ալ տեսնելով դպրոցին լքեալ վիճակը վերջնականապէս կը մեկնէր Թիֆլիս։

8

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԵՒ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐԸ
ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՐԹԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մխիթարեան Միաբանութիւնը հաստատելով ժողովրդապետութիւն մը Պարտիզակի մէջ, 1883 թուականէն բացած էր երկսեռ նախակրթարան մըն ալ փայտակերտ առաջնորդարանին մէջ, զոր իրեն սեպհականելու համար գնած էր։ Այդ նախակրթարանին մէջ կ'ուսանէին 120ի չափ աշակերտներ, կէսը արական և միւս կէսն ալ իգական սեռէ բաղկացած՝ Անարատ Յղութեան Քոյրերու հսկողութեան ներքեւ։ Կրթութիւնը լաւագոյն կերպով տարածելու և զարգացնելու համար՝ 1889–1891 թուականներուն եկեղեցիէն դուրս՝ մանչերու վայելուչ դպրոց

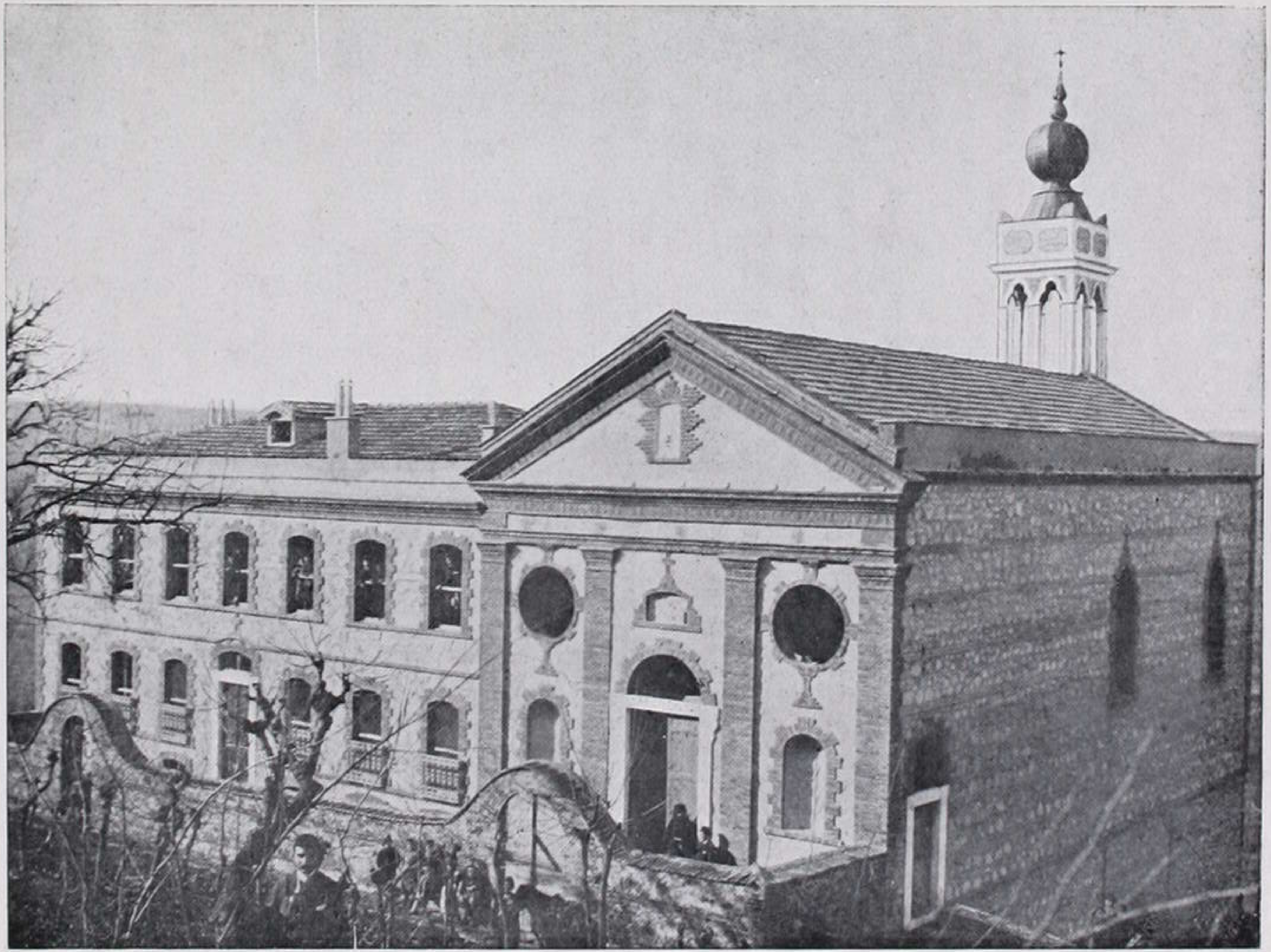

Մխիթարեան Առաքելութիւն և Դպրոց ի Պարտիզակ

մը կը կառուցուէր նոր գնուած հողի վրայ, մեծ գումարներ ծախսելով։ Երկու – երեք տարի վերջ ալ աղջիկներու համար ուրիշ դպրոց մը կը շինուէր աւելի ընդարձակ և գեղեցիկ։

Նիկոմիդիոյ դպրոցն ալ, որ 1887 թուականին բացուած էր Հ. Վրթանէս Պալեանի ձեռքով, Պարտիզակի մէջ եղածին նման ունեցաւ բարուոքումներ Հ. Աւետիք Գազէզեանի գովելի աշխատասիրութեամբ։ Ուստի բնական էր որ այս դպրոցներու նիւթապէս ընդարձակուելուն և միջոցներու աճելուն համեմատ՝ աճէր նոյնպէս աշակերտներու թիւը ինչպէս նաեւ ուսումներն և ուսուցիչները։ Եւ ստուգիւ 1891 թուականէն ի վեր ամէն տարի Պարտիզակի երկու դպրոցներու մանչ և աղջիկ աշակերտներու թիւը 140էն պակաս չէ եղած, ինչպէս Նիկոմիդիոյ դպրոցին ուսանողներու թիւն ալ 30-35. ընդամէնը 170-175.

Այս դպրոցներու ուսուցիչներու թիւն է 5-6. երեքը արտաքին իսկ միւսները ներքին։ Ուսման ընթացքը չորս տարուան մէջ կ'աւարտի. իսկ ուսումները փոքր տարբերութեամբ նոյն են Բաղկեղոնեան վարժարանի ծրագրի առաջին չորս տարիներուն հետ։

Իսկ աղջիկներու դպրոցին մէջ մասնաւոր խնամք կը տարուի նաեւ ձեռագործի և ուրիշ տնային կարեւոր գիտելիքներու և բարեպաշտական գործերու։

Պարտիզակի և Նիկոմիդիոյ մէջ Մխիթարեանց դպրոցները (մանչերու համար) թէ աշակերտներու թուով և թէ ուսումով չկրցան այնքան բարձրագոյն դիրք մը գրաւել զանազան պատճառներով, որ ծանօթ են ամենուն, սակայն անոնց ներքին կարգապահական և բարոյական կրօնական վարկը միշտ գերազանց եղած է։ Իսկ աղջիկներու դպրոցին նկատմամբ՝ սխալած չենք ըլլար ըսելով թէ նմանակարգ դպրոցներէն աւելի բարձր դիրք մ'ունեցած է շնորհիւ ուսումով զարգացած բարեպաշտ Քոյրերու խնամքով աւանդուած սրտի և մտքի կրթութեան, զոր դիւրին չէ գտնել Պարտիզակի նման տեղ մը կառուցուած աղջիկներու յատուկ ուրիշ դպրոցի մը մէջ։ Ուստի այս տեսակէտով Մխիթարեան այդ դպրոցին սուղ տարիներու ընթացքին առաջ բերած արդիւնքը մեծ եղած է, ընծայելով Պարտիզակի փոքրիկ հասարակութեան

հարիւրաւոր բարեկիրթ օրիորդներ և ապագայ մայրեր, ընտանեկան կեանքին հետ՝ ամբողջ հասարակութիւնն ալ երջանիկ ընելու համար։

Երբ դեռ Մխիթարեան դպրոցները Պարտիզակի մէջ գոյութիւն չունէին, ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր — խօսքերնիս սահմանափակելով կաթողիկէ հասարակութեան — Վենետիկ կամ Պոլիս երթալ՝ կատարեալ կրթութիւն և բարձրագոյն վիճակ մը ձեռք բերելու համար։ Իսկ դպրոցներու հաստատութենէն ի վեր բազմաթիւ երկոտասանեակներու ժպտած է բախտը՝ հետեւելու լսարանական ուսումներու, չհաշուելով Ս. Ղազարու վանքին մէջ իրենց ուսումն առածները՝ Վարդապետներ և կամ աշխարհիկ վիճակին նուիրուողներ, որոնք եւս պատուաբեր դիրք մը կրցած են գրաւել հայ եկեղեցականութեան ու մտաւորականութեան մէջ։

9

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ Ի ՍԱՒՈՒՐԱ (ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ)

1884–1885ին Մխիթարեան Միաբանութիւնը կը յաջողէր իր ծախքով և բազմարդիւն գործիչ Հ. Սրապիոն Պարոնեանի ձեռքով բանալ գեղեցիկ դպրոց մը Սաւուրա, ուր կ'ուսանէին — մինչև 1900 թուականը — 30ի չափ մանուկներ։ Սաւուրացի ազգայինները, որոնք Ասորիներու մէջ կորսուելու դատապարտուած էին մոռցած ըլլալով արդէն իրենց մայրենի լեզուն, շնորհիւ Մխիթարեան այդ դպրոցին և առաքելութեան, ոչ միայն կ'ազատէին ոչնչացման վերահաս վտանգէն, այլ կրթութեան հետ ազգային հոգի և կեանք կը ստանային։ Այդ աշակերտներէն ոմանք, մեծ յարմարութիւն և տաղանդ ցոյց տալով նկարչութեան մէջ, ձրիաբար Վենետիկ կը ղրկուէին, Մ.-Ռափ. վարժարանի մէջ կատարելագործելու իրենց բնածին ընդունակութիւնները։

10

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ ՄՇՈՅ ՄԷՋ

1891ին Մշոյ բոլոր հայ կաթողիկէ հասարակութիւնը միաբան համրագրութեամբ կ՚ընտրէր և կը ներկայացնէր եկեղեցական Սիւնհոդոսին իբր վերընտրելի թեմական եպիսկոպոս Տարօնոյ և Վասպուրականի՝ Հ. Ներսէս Վ. Ճնտոյեանը: Դա այն Մխիթա-րեան եռանդուն և տոկուն վարդապետն էր, որ ութ տարուան մէջ երկսեռ դպրոցներով, եկեղեցիով և ամէն կարեւոր իրերով բարեփոխեր էր Պարտիզակի ուղղափառ համայնքին վիճակն և կրթական դրութիւնը, ապերջանիկն՝ երջանիկ ընելով:

Մշեցիք սխալած չէին իրենց ակնկալութեանց մէջ. վասն զի Հ. Ներսէս 1892 Յուլիս 24ին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով՝ կ՚երթար իր աղքատիկ թեմը, ուր խեղճութիւնն և տգիտու-թիւնը տիրապետած էին, և մխիթարական ուրիշ բան չէր գտներ բայց եթէ մեծահաւատ և տիրասէր ժողովուրդ մը:

Գերպ. Ներսէսէն առաջ ուրիշ երկու գործունեայ եպիսկո-պոսներ ալ եղած էին Մուշ, այսինքն են՝ Գերպ. Ճամճեան և Գերպ. Յովհաննէսեան, և ըստ կարի աշխատած. բայց երկու տարին դեռ չլրացած, երկուքն ալ ընկճուած դժուարութիւննե-րէն՝ իրենց հօտը թշուառութեան գիրկը լքած հեռացած էին: Գերապայծառ Ներսէս Ճնտոյեանին պահուած էր կարծես համ-բերութեան մուրճով բախել և փշրել այդ դժուարութեան լեռ-ները և իր հովուական գաւազանով հոգեւոր մշակութեան հետ տարածել և զարգացնել նաեւ կրթութիւնը: Եւ իրաւամբ՝ նա ինը տարիներու ընթացքին ոչ միայն նորոգեց Մշոյ, Առընջոյ, Նորշէնի, Օղունքի, և ուրիշ վայրերու կիսախարխուլ եկեղեցի-ները, այլ այդ տեղերը դպրոցներ ալ հաստատեց: Սակայն պէտք է խոստովանիլ, թէ ինքն ալ իբրեւ լոկ վիճակաւոր եպիսկոպոս՝ ոչ միայն ամենեւին պիտի չկարենար այդ գործը կատարել տեղացի անուս քահանաներու ձեռքով, այլ գուցէ ընկճուէր անոր ծանրութեան տակ, եթէ չունենար իրեն նեցուկ իր ուխտակից-

ները Մխիթարեան Միաբանութիւնը, որու անդամ էր ինքն
ալ։ Միաբանութիւնը առաջին տարիէն սկսեալ ձեռնտու եղաւ թէ՛
դրամով և թէ անձերով, որոնք քահանայական պաշտօնէն զատ
տղոց ուսուցչութեան և դաստիարակութեան գործին ալ կը մաս-
նակցէին։ Իսկ 1898 թուականին դպրոցական գործին նոր զարկ
մը տալու համար, Մշոյ վիճակաւորը գրով կը խնդրէր Մխիթ.
Միաբանութենէն, որ այնուհետև ինքն ստանձնէ Մշոյ և գիւ-
ղերու դպրոցներու վարչութիւնն և մատակարարութիւնը իբր
իր յատուկ գործը։ Միաբանութիւնը Դեկտ. 27ին քննութեան
առնելով եպիսկոպոսին առաջարկութիւնը, սիրով կ'ընդունէր
եղած խնդրանքն առ ի փորձ, յատկացնելով այդ դպրոցներու
յառաջացման համար երկու հազարին վրայ, զոր սկզբէն սահմա-
նած էր, 1000 ֆրանք ալ՝ Մուրատեան վարժարանի գործակալու-
թենէն, պայմանաւ որ՝ գլխաւոր դպրոցը, որ քիչ ատենէն պիտի
կառուցուէր՝ կոչուի Մխիթար–Մուրատեան դպրոց։ Հ. Անանիա
Վ. Գոնտաքճեան կը կարգուէր մեծաւոր և մատակարար և Հ.
Սարգիս Յովսէփեան ալ տեսուչ և ուսուցիչ գիւղերու դպրոց-
ներուն։ Ասոնք միաժամանակ պէտք էին աջակցիլ վիճակաւո-
րին — իբրև օգնական քահանայ — ժողովրդեան հոգևոր պէտ-
քերուն և պաշտամունքին մէջ, և վիճակաւորը պիտի հայթհայ-
թէր անոնց ապրուստը։

Արհ. Ներսէս Եպիսկոպոս՝ զօրացած այս և ուրիշ նպաստնե-
րով՝ կը դառնար իր թեմը, և 1899 թուականին կ'ընդարձակէր
նախ Մշոյ մայր վարժարանը, ապա Առինջու, Նորշէնի և Օղուն-
քի դպրոցները, բոլորն ալ Մխիթար–Մուրատեան անուանակոչու-
թեամբ. այդ թուականէն կը սկսէր կրթական մեծ շարժումը։

1901 թուականին Մշոյ աթոռանիստ քաղաքի բարձր նա-
խակրթարանը ունէր 160–200ի չափ աշակերտներ և 10 ներքին
և արտաքին ուսուցիչներ[1]։ Աշակերտները կ'ուսանէին՝ բաց ի

1. Արտաքին ուսուցիչներու խումբը կը կազմեն Գալուստ Էֆ. Անդրէասեան, Հլպաթ Կարապետեան, Գեղամ Տ. Կարապետեան և ընդհանուր հսկող Պ. Նիկողայոս Բ. Պէրպէրեան, Պ. Վահան Փօլթօյեան, Պ. Յակոբ Կարնեցի և Բարսեղ Գասպարեան. իսկ տեսուչն է Հ. Անանիա Վ. Գոնտաքճեան. (Տես Ճէրիտէի Շարգիյէ, թիւ 4916, 10 Օգոստ. 1901)։

կրօնագիտութենէ և նախնական գիտութիւններէ՝ հայերէն, տաճկերէն, գաղղիերէն և իտալերէն լեզուները։ Նորշէնի դպրոցին մէջ կ'ուսանէին 100ի չափ աշակերտներ՝ արթուն հսկողութեամբ Ջուհարեան Սահի. Վարդապետի, իբր դասատու ունենալով Վահան Աբրահամեան. աւանդուած լեզուներն էին հայերէն, տաճկերէն և գաղղիերէն։ Առինջու նախակրթարանին մէջ կ'ուսանէին 50–60ի չափ աշակերտներ, հայերէն, գաղղիերէն և տաճկերէն. ուսուցիչն էր Պ. Պետրոս Մանասեան, ընթացաւարտ աշակերտ Մխիթարեանց։ Օղունք գիւղի դպրատան մէջ ալ կ'ուսանէին 20–30ի չափ մանուկներ, որոնց կը դասախօսէր Գասպար Միլլէթպաշեան։ Ուրեմն Տարօնի Մխիթար–Մուրատեան դըպրոցներուն մէջ կ'ուսանէին ընդ ամէնը 370–390 աշակերտներ[1]։ Սուղ ժամանակի մէջ այսքան յաջողութիւն մեծ գնահատանքի արժանի է։

Մշոյ Եպիսկոպոսի աթոռանիստ քաղաքի մայր դպրոցը, որ երկու տարի առաջ սկսած էր մրցիլ քաղաքին ազգային դըպրոցներուն հետ, 1901 թուականին գերակշիռ կը հանդիսանար անոնց վրայ. այնպէս որ նոյն տարւոյ Մուշէն ազգային թերթի[2] մը մէջ հրատարակուած թղթակցութեան մը համաձայն՝ բազմաթիւ ծնողքներ տեսնելով այդ դպրոցին ուսումնական և բարոյական յառաջադիմութիւնը, իրենց զաւակները միւս դպրոցներէն հանելով՝ հոն կը դնէին։ Անտարակոյս դպրոցական կրթութեան այս հսկայաքայլ տարածումով Տարօնի ազգաբնակչութեան վիճակը նիւթապէս ալ պիտի բարւոքէր։

1. «Մեճմուայի Ախպար» Թ. 3825 11/24 Ապր. 1901։
2. Մշակ, 1901։

ԳԼՈՒԽ Գ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԲԱՏՈՒԱՅԻ ՄԷՋ ԻԲՐ ՆԱԽԱԿԱՐԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

Մարդկային անհատական ինչպէս նաեւ ընկերային կեանքին մէջ ոեւէ երջանիկ գաղափար կամ նոր ձեռնարկ պէտք է ազդակ մ'ունենայ՝ որ իրագործուելու մղէ զանոնք. այս ազդակը, այս շարժառիթը ընդհանրապէս կը յայտնուի մրցումի մը երեւոյթին տակ, որով մարդս անգործ միակերպութենէ կ'ելլէ՝ նոր ծրագիրներու և նոր գաղափարներու իրականացումը ամէն միջոցներով ապահովելու համար։

1801*էն սկսեալ Կ. Պոլսոյ մէջ շարժում մը սկսած էր բարձրագոյն վարժարաններ բանալու Եւրոպայի մէջ, ուր կարենային ուսմունքնին շարունակել և կատարելագործել Պոլսոյ ազգային դպրոցներն աւարտողները։ Այս գաղափարին լծուած էին նաեւ Վենետիկի Մայր Վանքէն* 1773*ին անջատուած այն վարդապետները՝ որ Թրիեստ հաստատուած էին և նոյն ատենուան նամակներուն մէջ Թրիեստեան յորջորջուած։ Այդ գաղափարը յինքեան նոր չէր Մխիթարեաններուն համար, սակայն ժամանակի պարագաներն և հանգամանքները թոյլ չէին տուած աւելի հասունցնելու և մանաւանդ իրագործելու։*

Նոր եռանդով ծայր տուած այս շարժումը վերստին կ'արծարծէր Մխիթարեանց մէջ իրենց սիրելի հին տեսլականը։ Պոլսէն Հ. Ղուկաս Օղուլլուխեան, Հ. Իգնատիոս Փափազեան, Հ. Գէորգ Այտուլլահեան և Հ. Միքայէլ Ջամչեան առանձին նամակներով կը գրէին Գերպ. Աբբահօր՝ տեղեկագրելով ազգային շրջանակներու մէջ տիրող ընդհանուր գաղափարին նկատմամբ, և շեշտելով թէ այլեւս ծրագիրները գործադրելու ժամանակը հասած է, ապա թէ ոչ գաղափարին յղացումը մեռը կ'ըլլայ, իսկ գործադրութեան առաջնութիւնը ուրիշներ կը կորզեն,

որոնք այդ գիտումով տուներ կը շրջէին տղայ հաւաքելու՝ խոստանալով տանիլ Եւրոպա և հոն իրենց բարձրագոյն և նոյն իսկ համալսարանական ուսում աւանդել։ Սոյն նամակներէն յատկանշական է Հ. Մ. Ջամչեանինը՝ հռետորական և թելադրական ոճով գրուած։ Ցետ ակնարկելու Պոլիս սկսած այդ նոր գործունէութեան՝ կը յաւելու.

«Ո՛չ է ունայնաբանութիւն զոր ասեմս, և ոչ մարգարէութիւն. զի որ յայտնի տեսանի՝ գուշակութեան ոչ կարօտի։ Եթէ թշուառութիւն ժամանակիս ներէր, պիտոյ էր մեզ, մանաւանդ թէ հարկ էր ձեռն ի գործ արկանել ի կանգնումն տպարանի՝ ո՛չ ի Ցիկսոս, զի գիւղ է, ո՛չ ի Վենետիկ՝ զի բանկորիւն է, այլ ի Պաւտովա՝ ի փարձու կալեալ ջանեցին։ Եթէ կանգնեմք, ի վեր ելանեմք, եթէ զանց առնեմք՝ նոքա վերանան, և մեք իջանեմք իջումն անբարձրանալի։ Ցապաղել՝ ոչ է խորհելի. զի նոքա փութով փայլին. յետոյ խլրտել մեր՝ չարժէ ինչ. զուցէ առակեսցեն զմէնջ քիւրհան կօյիւնի չարմաք չաքայօրլարի։ Մարթ է ի մի շունչ ցրուել՝ զորս ասացի. ի դէպ է յաւելուլ ես. տեսի ես հարուոյ, տեսի ես պարտոյ. արժան եւս է վճարել. առ անկարելին ոչ է ձեռնարկելի։ Այս անկարելեաց ժողով է պիտոյ. այլ այս եւս չօգտէ ինչ. արժան է մանաւանդ ուխտիւք դիմել առ մի միայն պաշտպանն մեր. և խոնարհ ոգւով խորհուրդ արարեալ... զօտարիկ, և արքունական հրովարտակաւ տպարանին կանգնել։ Ապա թէ ոչ՝ օր քան զօր աղօտանամք. և յարփիանալ այլոց՝ մեք ճրագանամք լուսով գրեանց. և այն չէ բաւական մեզ»։

Պոլսոյ Մխիթարեան վարդապետներու մեծամասնութեան այս միախոհ թելադրութիւնները իրենց ազդեցութիւնն ըրած են Վենետիկոյ վրայ, որ կը զգուշէր արդէն նման ծրագիր մը և կը սպասէր միայն յարմար առթի։ Գէորգ Աբբահայրը իրաւամբ կը պատասխանէր Հ. Գէորգ Ապատուլահեանի նամակին.

«Ընկալայ ի 27 Հոկտեմբերի զգիր քո գրեալ ի 25 Սեպտեմբերի, զոր նովին հոգւով և սրտիւ ընթերցաք և իմացաք, որով գրեցաւ. քանզի որպէս դուք, նոյնպէս և մեք զմի ինչ զիտեմք յաւենայն փափագս մեր, և զնոյն խնդրեմք յարաժամ

ի Տեառնէ հաստատել ծաղկեցուցանել և ընդարձակել զփոքրիկ զայս միաբանութիւն՝ ի գովեստ և ի փառաւորութիւն անուան իւրոյ, և յօգուտ տառապեալ ազգիս… Խորհեցաք և հաստատեցաք ընդ ձեզ ի միասին բանալ առաջնորդութեամբ Տեառն ՁԱՌ Ի ՎԱՂՈՒՑ ՀԵՏԷ ցանկացեալ դպրոցն, զորոյ զեղանակն և զպայմանս առաքեցաք, զի և դուք ընթերցեալ, եթէ գտանիցէք ինչ հարկաւոր յաւելուլ կամ բառնալ՝ ծանուսջիք մեզ։ Այսուհետեւ ձեզ միայ հրատարակել զայս ի քաղաքիդ, և պատրաստել մանկունս»։

Աչաւասիկ այդ Յայտարարութիւնը, որ կը թուի թէ Պոլսոյ Մխիթարեաններու կողմէն քննուած և սրբագրուածն ըլլայ համաձայն թուականին՝ երբ գրուած է, և Հ. Միք. Չամչեանի 1802, Յունուար 10ին գրած նամակին։

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Յաղագս նոր դպրատան հայ մանկանց՝ հիմնելոյ ի հռչակաւոր քաղաքին Պատվա՝ ընդ կառավարութեամբ միաբանից վանաց Սրբոյն Ղազարու որ ի Վենետիկ

Ըստ մեր մեծ փափաքանացը [զոր ունէինք յաւանդութենէ լուսահոգի Մխիթարայ Աբբահօր] շատոնց կ'ուզէինք դպրատուն մը բանալու, [այսինքն պաշխաճայ] թէ լեզուի կողմանէ, և թէ գիտութեանց. բայց զանազան անյաջողութիւններ, և մանաւանդ ատենիս դառնութիւնը խափանեց։ Եւ սակայն փառք Բարերարին, հիմա որ հանգստացաւ աշխարհքս, մանաւանդ Եւրոպիա, կարողութեամբն Աստուծոյ ձեռք զարկինք [և սկսանք] դպրատուն բանալու Պատվայ քաղաքի մէջ, որ ամէն դիւէ աղէկ ու հանգիստ է, և իմաստութեան տեղ, և մօտ Վենետիկու։

Այս դպրատանս մէջ չորս գլխաւոր բան կսորվեցնենք. Նախ աստուածպաշտութիւն և քաղաքավարութիւն. Երկրորդ՝ հայու գրաբառ լեզու՝ քերականութեամբ և ճարտասանութեամբ. Երրորդ՝ փռէնկի լեզու [իտալերէն և ֆռանսըզերէն]. Չորրորդ՝ զանազան գիտնալու բաներ. այսինքն՝ աշխարհագրութիւն, ժամանակագրութիւն, թուաբանութիւն [որ է ռախամ], հաշուէգրութիւն [որ է տէֆտէրի արուեստ]։ Աստնցմէ զատ երկրաչափական և փիլիսոփայական գիտութիւններ, իւրաքանչիւր տղայոց՝ ըստ իւրեանց կարողութեանը։

Հիմա կծանուցանենք ամենեցուն, ով որ կուզէ զիւր որդին խրկելու յայս դպրատունս, սիրով կ'ընդունինք. իբրեւ հայր կպահենք. ձեռվընիս եկածը լիապէս կընենք. և ինչ որ սորվեցնելու է՝ կսորվեցնենք։

Եւ որովհետեւ առանց ծախքի [այսինքն առանց խարճի] դպրատան մէջ ապրիլ չըլլար, ով որ կուզէ տղայ խրկելու յայս դպրատունս, պէտք է՝ որ ծախքի համար էն քիչ՝ տարին երեքհարիւր ղուռուշ խրկէ կանխիկ [եանի փէշինտէն] բաց ի ճամբու խարճէն՝ թէ երթալու և թէ դառնալու։ Թէ որ առջի տարվան ծախքը խրկէ ու երկրորդ տարվանը չխրկէ, տղան յետ կճամբենք՝ իրենց խարճովը։

Թէ որ մէկը ուզէ որ իւր որդին ուրիշ բան ալ սորվի, այսինքն վաճառականութիւն, բժշկութիւն, վիրահատութիւն, ճարտարապետութիւն, պատկերհանութիւն, ոսկերչութիւն կամ ճէվահիրճութիւն, եւն., զայն եւս սորվեցնել կուտանք՝ ուրիշի քով մեր հոգաբարձութեամբը։ Սակայն այս արհեստներս սորվելու համար մասնաւոր ծախք ալ պէտք է։

Զայս ամենայն ծանուցանելով մեր բոլոր ազգին, զյաջողութիւն գործոյն՝ Աստուծոյ կյանձնենք՝ ընդ պաշտպանութեամբ սուրբ Աստուածածնին։

Ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու. յամի Տեառն 1802. և ի թուականութեանս Հայոց ՌՄԾԱ. յԱպրիլի 8։

Այս Յայտարարութիւնս — չնայելով արտաքին համեստ ձեւին — իր ներքին պարունակութեամբ կամ ուսումնական ծրագրովը յոյժ գրաւիչ և գոհացուցիչ ըլլալու էր ժամանակին համար. մանաւանդ վերջին մասը, ուր ըսուած է, թէ վաճառականութիւն, բժշկութիւն, և այլ մասնագիտութիւններ ուսանիլ փափաքողները՝ Մխիթարեանց հոգաբարձութեամբը կարող են ուրիշ մասնագիտական դպրոցներ կամ համալսարաններ յաճախել։ Սակայն Թրեստեանց տուգանիլը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն այլ ծնողաց 300 ղուռուշէն աւելի չուզել վճարելը՝ տարեկան թոշակի և ծախուց համար, երկիւղ կ'ազդէին Միաբանութեանս՝ տպագրութեամբ հրատարակել զայն։

Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ Գերպ. Աբբահօր իրենց հաղորդած այս աւետիսին վրայ, հրճուանքնին յայտնելով հանդերձ, անհրաժեշտ կը նկատէ նախ ունենալ կարեւոր գումարը՝ որ պիտի ծառայէր իբր դրամագլուխ վարժարանին ծախքերուն գոնէ մէկ

մասին համար. վասն զի աշակերտներէն տարեկան չորս հարիւր ղուռուշէն աւելի կարելի չէր պահանջել իբր տարեկան թոշակ, թողունք որ այս գումարն ալ շատեր չէին կրնար վճարել. մանաւանդ թէ կը գրէ Հ. Իգն. Փափազեան թէ մինչեւ երեք հարիւր ղուռուշ կը յօժարամտին տալ ծնողք, բայց ոչ աւելի: Ընդհականակն ըլլալիք ծախքերը վարժարանին համար, հեռու Վենետիկէն առանձին շէնքի մը վարձումով կամ կառուցմամբ, յայտնի է աւելի շատ պէտք էին ըլլալ: Հետեւաբար Գերպ. Ագոնց կը վարանէր հրատարակութեան տալու այդ յայտարարութիւնը: Մինչ այդ, Հ. Միքայէլ Ջամչեան կը գրէր 1802 Օգոստոս 25ին.

«Եթէ ձայն լուիցի աստի վասն չորից կամ հնգից տղայոց գալ ի դպրատուն՝ հնա՞ր է արդեօք գոնէ ի Ֆիէսսոյ[1] ձեւաւորել զայն առ ժամանակ մի: Երեքհարիւր ղուռուշ վասն տարեկան ծախուց, և այլ եւս վասն այլոց ծախուց: Ի լսելի լինել աստ՝ կարէք յայնժամ տպել» (այսինքն է Յայտարարութիւնը): Հ. Ջամչեանի ընդգծուած «և այլ եւս» խօսքերը թէպէտեւ դպրոցի բացումը դիւրացնելու համար աւելցուած են հոս, վասն զի վերոյիշեալ ծանուցման մէջ կը պակսին, սակայն խիստ անորոշ են: Յամենայն դէպս ամենեւին չի յիշուիր թէ մանուկներու խումբ մը եկած ըլլայ Վենետիկ այդ նպատակով: Տակաւին մինչեւ 1833 Ս. Ղազարն է որ իր բարձրագոյն հիմնարկութեամբը կը լեցնէ ըղձացեալ դպրոցին պակասը, և հոն է որ կը ղրկուին արեւելքէն հաւաքուած մանուկներն աւելի կամ պակաս թուով: Եւ այս պատճառաւ է՝ որ ունեւոր ծնողաց զաւակներուն — քանի որ դեռ ուսանող էին և ազատ աշխարհիկ վիճակ և արուեստ ընտրելու — տարեկան թոշակ մ'եւս նշանակուած էր: Թողունք որ Ս. Ղազարու մէջ աւանդուած ուսումներն և լեզուները, ինչպէս և քրիստոնէական և բարոյական կրթութիւնը ժամանակի ազգային ո՛ր և է կրթարանի մէջ տրուած կրթութենէն և ուսումներէն աւելի բարձր էին. ո՛ւր թողունք հայագիտութիւնը՝ որուն այնքան կարեւորութիւն կը տրուէր:

1. Այս տեղը Ս. Ղազարու միաբաններուն ամարանոցն էր 20–25 հազարամեդր հեռու Վենետիկէն՝ նոյնչափ եւս Բատուայէն:

Ինչ է արդեօք պատճառը, որ Բատուայի մէջ բացուելիք բարձրագոյն վարժարանի մը այնքան լրջօրէն մշակուած ծրագիրը մնաց անիրագործելի։ Մեր դիւանին մէջ եղած խուզարկութեամբը մենք ուրիշ պատճառ չկարողացանք գտնել, բաց ի Նափոլէոնեան պատերազմներէն, որոնք 11 տարի Եւրոպայի հետ Արեւելքն ալ վերիվար ըրին փակելով ծովային և ցամաքային հաղորդակցութիւնները, սնանկացնելով ժողովուրդներն և ընկերութիւնները, և խափանելով ամէն կարեւոր և օգտակար ձեռնարկ։ Մխիթարեան Միաբանութիւնն ալ ենթարկուելով դէպքերուն հետեւանք տնտեսական դժուարութեանց, իրեն իբր գլխաւոր հասոյթ կ՚ունենար գրքերու վաճառումէն գոյացած եկամուտը. 1806–1808 տարիներուն՝ այդ աղբիւրն ալ նուազած տեսնելով, կը հարկադրուէր երկու տարի Տպարանի մամուլներն ալ դադրեցնել։ Հետեւաբար այդպիսի անձուկ կացութեան մէջ Միաբանութիւնը չէր կարող իր Նախաձեռնութեամբ նման մեծածախս դպրոց մըն ալ մատակարարել՝ առանց իր գոյութիւնը վտանգի ենթարկելու. մանաւանդ եթէ խորհինք, որ երջանկայիշատակ Մուրատեաններու պէս ազգային կրթութեան նպաստող բարերարներ դեռ ասպարէզ եկած չէին։ Պէտք չէ մոռնալ նաեւ հետեւեալ պարագան ալ, այսինքն է՝ Մայր վանքէն բաժնուած վարդապետներու Թրիեստի մէջ բացած դպրոցը այդ միջոցին գաղղիացի ընչաքաղց Տիւվալի ձեռքով կործանած էր. որով միշտ վախ մը կը տատամսեցնէր նոր ձեռնարկներ ընելու և կը սպասէին՝ բաւականանալով առժամս Պոլսոյ և Վենետկոյ մէջ բացուած կրթարաններով։

Թէպէտեւ բարձրագոյն դպրոցի յիշեալ ծրագիրը 1802–1821 թուականներուն ուղղակի կերպով չիրագործուեցաւ Բատուայի մէջ, սակայն տեսակէտով մը գործադրուեցաւ. այսինքն Մխիթարեանց հոգաբարձութեան ներքեւ Վենետիկ, Բատուա, Պոլոնիա և Նաբոլի համալսարան յաճախեցին մասնագիտութիւն մը սորվելու համար ազգային ուսանողներ։ Ասոնցմէ նշանաւոր հանդիսացան բժշկութեան մէջ Պօղոս[1] որդի Մանուէլ Աղայի

1. Ա՛ 15 տարի վերջ, այն է՝ 1830ին բժշկութեան վկայական ստացած կը դառնար ի Պոլիս։

Շաշեան, և ուրիշ Պօղոս մը՝ քեռորդի Շաշեանի, զորս Հ. Սուքիաս Սոմալեան 1815ին բերաւ Վենետիկ՝ ուրիշ ինը տղոց հետ. — Յարութիւն Թիրեաքեան՝ որ 1821ին աւարտելով իր ընթացքը Հռոմայ և Պոլոնիայ մէջ՝ կը դառնար հայրենիք. — Յարութիւն Մեհրապեան[1], որ նոյն տարւոյ Դեկտեմբեր 4ին պսակաւորեալ կը դառնար Կ. Պոլիս. — Պր. Աստուածատուր Փափազեան, որ 1821ին կ'ուսանէր ի Հռոմ[2], Հ. Իգն. Փափազեանի հոգաբարձութեամբ. այսպէս և ուրիշ շատեր, որոնք կամ գեղարուեստի և կամ մասնագիտութեան մը մէջ զարգացած կը դառնային իրենց հայրենիքը՝ օգտակար ըլլալու ծնողաց և ազգին։

1. Աս զատ նշանակուած է վանքիս ժամանակագրութեան մէջ. թէև անունը նոյն է վերինին հետ, բայց ազգանունը կը թուի տարբեր առաջինէն։

2. S.to Stefano կոչուած բարձրագոյն վարժարանին (Collegio) մէջ. աս յետոյ եղաւ ասպետ և դաստիարակ արքայորդւոյն Սարտենիոյ։ Այս դպրոցը շատ նշանաւոր էր. տպուած Յայտարարութեան մը մէջ կ'ըսուի թէ. «S'educano i giovanetti alla religione, alla morale, alla civiltà, alle lettere, alle scienze, alle arti belle e cavalleresche» այսինքն թէ՝ Տղաք կը կրթուին կրօնքի, բարոյականի, քաղաքակրթութեան, գրականութեան, գիտութեան, գեղարուեստի և ասպետական արուեստին մէջ։ Այս դպրոցս յառաջ S.ta Giustina կոչուած բենեդիկտեան վանքին մէջ էր, և 1821ին փոխադրուած Ս. Ստեփանոս, գեղեցիկ ապարանքի մը մէջ, և ունէր 200ի չափ գիշերօթիկ աշակերտներ, որոնց կը տրուէր աշխարհիկ կրթութիւն ազնուականներուն յատուկ։ Դպրոցիս ուղղիչն էր Աբբայն Անտոնիոս Մակկօնզինի։

Նկ. Աստուլֆոնի — Թանգարան Ս. Ղազարու

Սամուէլ Մ. Մուրատեան
Բարերար Մուրատեան Վարժարանին

ԳԼՈՒԽ Դ

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԿՏԱԿԸ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Նման մարդուս՝ մարդկային ո՛ր և իցէ մեծ գործ միշտ յամրընթաց կը յառաջէ և կը հասնի իր կատարելութեան։ Տեսանք նախապէս Մխիթարեան միաբանութեան դպրոցական գործին մէջ կատարած աշխատանքն և քայլ առ քայլ յառաջացումը անոր զարգացման. այժմ տեսնենք այդ զարգացման համար ի գործ դրուած հսկայական ջանքերն և յաջողութիւնը։

1785*ին Հ. Պօղոս Մհէրեան և Հ. Նիկողայոս Բուզայեան Հնդկաստան երթալով՝ իրենց բազմամեայ ծառայութիւններով և կրած անլուր նեղութիւններով՝ պատճառ կ՚ըլլային ինչպէս Եդուարդ Ռափ. Ղարամեանի ազգօգուտ կտակին, — զոր յետոյ պիտի տեսնենք — այսպէս և Պր. Սամուէլ Մուրատի մեծ կտակին։ Հ. Պօղոս, որ հինգ տարի Մատրաս մնաց՝ իբրեւ ուսուցիչ և հոգաբարձու Պր. Եդուարդ Ռափ. Ղարամեանցի տանը՝ այնքան վշտեր կրեց ասոր խիստ բարքէն՝ մինչեւ կարօտ եղաւ Պր. Սամուէլ Մուրատի ձեռնտուութեան և մխիթարութեան, որ մէկ քանի տարի առաջ հօրը հետ Մատրաս հաստատուած էր, և ծնողին մահուընէն վերջ՝ իր գործունէութեամբ մեծ յաջողութեան և բախտի հասած։ Սա՝ իր քաղցր մխիթարութեան համեստ ձեռքը վշտակիր Մխիթարեանին կարկառած ժամանակ, հետեւեալ խոստումն ալ ըրած էր. «Զի եթէ յաջողեսցէ ինձ Տէր ի գործս իմ, նպաստ եւս եղէց ազգին իմում, և այն այնչափ՝ որչափ ոչ իցէ ուրուք երբեք արարեալ նմա յաւուրս իմ*[1]։

Սակայն պէտք չէ մոռնալ, թէ Պր. Սամուէլ Մուրատ ինչպէս իր երախտագիտական զգացումը՝ այսպէս և ազգին աղքատ և

1. Տես Հ. Սարգիս Թէոդորեան, Պատմութիւն Մուրատեան վարժարանի. հտ. Ա. էջ 42. տպ. Բարիզ, 1866.

որբ մանուկներու կրթութեան համար մեծագոյն գումար մը կտակելու վեհ գաղափարն ունեցած էր՝ աւելի կանուխ՝ Մխիթարեան ուրիշ վարդապետի մը ազդեցութեան շնորհիւ։

Եւ յիրաւի, գիտելու ենք՝ որ Մուրատեան ազգատոհմի նախահայրը՝ Մուրատ Աղամալեան՝ բնիկ Շոռոթեցի էր ծննդեամբ, և 1606ին Շահաբասի հրամանով հին Ջուղայէն Սպահան տարուած հայ գաղթականութեան վերակացու կարգուած և Մելիք պատուանունով մեծարուած էր։ Իսկ անոր որդին՝ Աղա Սարում Մկրտիչ Մուրատեանց՝ որ Եւդոկիացի Միքայէլ Լազեանցի դստեր Բէկզատէի հետ ամուսնացած էր, 1760ին կը ծնանէր ազգիս որբերու բարեացապարտ հայրը՝ Սամուէլ Մուրատ։ Սա Եւդոկիոյ մէջ իր հասակն առնելէն վերջ՝ հօրը՝ Աղա Մկրտչին հետ նախ Պոլիս կ՚երթար վաճառականական գործերու համար, և անկէց ալ Պետրովարատին (Թրանսիլուանիա), ուր կը ծաղկէր Հ. Կարապետ Մարտիրոսեանի ջանքով բացուած Մխիթարեան վարժարանը։ Հոս է որ ուշիմ պատանին, Սամուէլ Մուրատ կ՚առնէր իր առաջին դաստիարակութիւնը Մխիթարեան վարդապետին հոգաբարձութեան ներքև, ուր տարիներ առաջ դաստիարակուած էր ուրիշ ազնուազգի Շոռոթեցի մըն ալ, այսինքն է Հ. Սուքիաս Աղամալեան։ Աղա Սարում Մկրտիչ Մուրատեան 1775ին սերտ բարեկամութիւն հաստատած ըլլալով Հ. Կարապետի հետ, անոր յանձնարարական գրով իր Սամուէլ որդին հետն առած կ՚երթար Վենետիկ, ուր իր ազգականը Աղամալեան արդէն սկսած էր փայլիլ իբր Մխիթարեան վարդապետ։ Ս. Ղազարու վանքին մէջ եղած սիրալիր ընդունելութիւնը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն ալ օրինակելի կարգ ու սարքը մեծ տպաւորութիւն կը գործէին ոչ միայն Աղա Մկրտչի՝ այլ նաև անոր 15ամեայ որդւոյն՝ փոքրիկ Սամուէլի վրայ, որ մեծ սիրտ մը կը կրէր իր կուրծքին մէջ։

Քանի մը օր վերջ կը մեկնէր Սամուէլ՝ իր հօր Աղա Մկրտչի հետ Հնդկաստան, թողլով կարծես իր սրտին կէսն և սէրը բովանդակ Ս. Ղազարու մէջ։ Սուրաթ հասնելէն վերջ Սամուէլ կը կորսնցնէր իր սիրելի հայրը. բայց իր առած չափաւոր կրթութեամբ և բնածին գործունէութեամբ չէր ընկճուեր դժնէ

բախտէն, այլ կը դիմագրաւէր բոլոր արգելքները՝ յաջողելու հաստատամտութեամբ։ Իր ազգականը Գրիգոր Աղա Շէհրիման ընդունելով որբացեալ պատանին իր տունը՝ առեւտրական գործերու կը վարժեցնէր զինքը։ Պր. Եդուարդ Ղարամեան տեսնելով Սամուէլ Մուրատի յաջողակութիւնները, կը խորհէր փեսայացնել զինքը իր դստեր՝ Աննայի, ըստ թելադրութեան Հ. Պօղոս Մհէրեանի, որ լաւ ճանչած էր անոր բարեմասնութիւնները։ Սամուէլ Մուրատ այդ ժամանակ Չինաստան գացած էր իբրեւ աննշան վաճառական, և մտքէն իսկ չէր անցներ Պր. Եդուարդին փեսայանալ. բայց Չինաստանի մէջ ըրած մարգարտի վաճառականութեամբ 25,000 ռուփի վաստըկած ըլլալով աւելի եւս գրաւած էր Եդուարդ Ղարամեանցի ուշադրութիւնը։ Այս բանս մէկ կողմէն. և միւս կողմէն ալ Պր. Եդուարդ ուզելով Լոնտոն երթալ՝ իր սիրելի զաւակները տեսնելու մաշող կարօտէն մղուած, նամակով Սամուէլ Մուրատը Մատրաս կը կանչէր, կը պսակէր իր յիշեալ աղջկան հետ, գործակալ կը կարգէր զինքը իր տան և միանգամայն կտակակատար։

Այս ուղեւորութեան ընթացքին — ինչպէս յայտնի է ամենուն — կը մեռնէր Պր. Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեանց, և իր մարմինն ալ անգղիացի նաւապետին հրամանով արեւմտեան Ովկիանոսին մէջ կը ձգուէր։ Պր. Սամուէլ Մուրատ լսելով այս տխուր եղելութիւնը՝ իսկոյն կը գրէր Լոնտրա Հ. Նիկողայոս Բուզայեանին, այսպէս և հանգուցեալ բարերարին երկու որդւոցը՝ Աղեքսանդրին և Յովհաննէսին, որ շուտով Մատրաս դառնան՝ խորհելու Պր. Եդուարդէն կտակուած 65,000 ֆրանքնոց հրիտակին[1] և ազգին որբերու համար սահմանուած դպրոցի գործադրութեան մասին։

Թէ Հ. Նիկողայոս և թէ Ղարամեան եղբարք տարիներ

1. Պր. Եդուարդ այն պայմանով կտակած էր այդ դրամագլուխը՝ որպէս զի անոր եկամուտով Մխիթարեան Միաբանութիւնը թարգմանէ և տպէ Ռոլէնի Հռովմէական պատմութեան 16 հատորները. իսկ տպագրութիւնն աւարտելէն վերջ՝ շահը դրամագլխին վրայ բարդելով՝ բացուի որբերու դպրոցը Եւրոպայի մէջ, և անոր եկամուտին համեմատ աղքատ և որբ մանուկներ կրթուին հոն։

ամբողջ հարկ կ՚ըլլար որ Ճնային Լոնտրայի մէջ. որով Պր. Սամուէլ Մուրատ առիթ կ՚ունենար ոչ միայն հաւատարմութեամբ գանձելու այդ գումարը անգլիական ընկերութեան մը դրամատան մէջ լաւագոյն շահով, այլ և Ղարամեանց տան բոլոր գործերն ալ ինքը կը վարէր մինչև անոնց վերադարձը։

Պր. Սամուէլ Մուրատ 1815ի ատենները իր շահած հարըստութեամբը գերազանցած իսկ էր Պ. Եդուարդ Ռափ. Ղարամեանցը։ Այդ թուականին կնքելով իր մահկանացուն՝ մինչև այն ժամանակ դեռ չտեսնուած գործով կ՚անմահացնէր իր յիշատակը, թողլով ուրիշ կտակով մը հայ որբերու և աղքատաց կրթութեան համար 1,700,000 ֆրանգ[1]։ Կտակին համաձայն՝ դըրամագլխուն մատակարարութիւնը, ինչպէս և դպրոցի զեկավարութիւնն և մանկանց կրթութիւնը Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան հոգաբարձութեանը կը յանձնուէին ամենաբացայայտ կերպով։

Մխիթարեան միաբանութիւնն ինչպէս որ թելադիր և սկզբնապատճառ եղաւ Պր. Եդուարդ Ռափ. Ղարամեանցի և Աղա Սամուէլ Մուրատեանի՝ որբերու և աղքատներու կրթութեան համար մեծագումար դրամներ կտակելուն, նոյնպէս իր քրտնաջան վաստակաւորներու ձեռքով յաջողեցաւ ոչ միայն ձեռք բերել զանոնք, այլ և անոնցմով իրագործել ամենուն փափաքելի և բարենպատակ գործը. այնպէս որ եթէ նա իր անդադրում հետապնդումներովը առանց ետ ընկրկելու անհամար խոչընդոտներու առջև չապահովցնէր զանոնք, որ և աղքատ տղոց ձգուած կտակներու դրամագլխուն հետ անոնց երջանիկ ապագան ալ ոչնչացած կ՚ըլլար։ Այս մեծ և կարևոր կէտը՝ զոր ուրիշներ լռած են և կամ բոլորովին մոռացութեան դատապարտած, նոյնքան արդիւնաւոր կ՚ընէ Մխիթ. Միաբանութիւնը որքան Մուրատ և Ռափայէլ բարերարները։ Տեսնենք իրողութիւնները։

Աղա Սամուէլ Մուրատ իր կտակն ընելէն քիչ յետոյ, այսինքն է՝ 1816 Ապրիլ 20ին կը մեռնէր, թողլով իբրև կտա-

1. Իսկ իր որդւոց իրաւունքներէն կը թողուր 4,000,000 (չորս միլիոն). տես Պատմ. Մուրատ. վարժ. հտ. Ա. էջ 203։

կտակատար իր երկու որդիքը՝ ՊՊ. Եդուարդ և Յովհաննէս։ Թէպէտեւ ասոնք 1816, Սեպտեմբեր 25ին Մատրասէն առ Գերպ. Աղոնց Աբբահայր գրած նամակով՝ յետ ծանուցանելու իրենց երջանկայիշատակ հօր մահը՝ կ՚առաջարկէին, որ փութով Վենետիկէն վարդապետ մը ղրկէ գործակալի հանգամանքով 200,000 փակոտի հրիտակի մասին իրենց հետ խորհրդակցելու. բայց որովհետեւ այդ հրաւիրագիրը փոխանակ Մխիթարեանց Աբբահօր՝ Պր. Աղեքսանդր Ռափ. Ղարամեանցի հասցէին ուղղուած էր, որ այդ միջոցին Վենետիկ կը գտնուէր, անոր համար մեծ արգելքներու կը հանդիպէր։ Սա՛ երեք օր յիշեալ հրաւիրագիրը իր քով պահելէն վերջ՝ ապա հարկադրուած ներկայացնելու Մխիթարեանց Վարչութեան՝ անձամբ կը կարդար Մուրատեան եղբարց թուղթը ի լուր ժողովական Հայրերուն, առանց յանձնելու զայն Գերպ. Աբբահօր. ու միաժամանակ կը յաւելուր. «Սակայն ցաւ է ինձ՝ զի կտակարումն այսր հրիտակի խափանեալ է յօրինացն Անգղիացւոց՝ մինչեւ իցէ ի գործ եղեալ հրիտակ հօրն իմոյ Եդուարդայ Ռաֆայէլի»։ Անիկա սակայն իր վիրաւորուած սրտի ձայնն էր, և ոչ թէ ճշմարտութեան. ինքն էր որ կ՚ուզէր արգելք ըլլալ որբերու ուրախալէտ գործին շուտով կատարման, և ոչ թէ անգղիական պետութիւնը. միով բանիւ՝ դա պատրուակ մ՚էր իր քմահաճոյքն յառաջ տանելու՝ ի վնաս հասարակութեան։ Միաբանութիւնը ի փորձոյ տեղեակ ըլլալով Պր. Աղեքսանդրի ոգւոյն՝ կ՚որոշէր շուտով Մատրաս ղրկել իր գործակալը՝ Հ. Սարգիս Վ. Թէոդորեան[1], տալով իրեն

1. Ծնած է Բաղէշ 1783 թուականին՝ աղքատ ծնողքէ. և 1805ին վանք մտած, 22 տարեկան. 1807ին ուխտած է և անդամակցած միաբանութեանս. 1810ին քահանայ ձեռնադրուած է, և 1816ին քննուած աստուածաբանութեան մէջ և վարդապետական գաւազան ընդունած։ 1855 թուականին Մխիթարեան միաբանութենէն կորուած է՝ 71 տարեկան հասակին։ Ֆիզիքապէս քաջակազմ և վայելչադէմ էր, ծանրաբարոյ, արդարակորով, նրբին, խորատես և փորձառու։ Մտաւորական մեծ կարողութեան տէր էր, որով կրցաւ տարաժամ հասակին մէջ իսկ քաջ հանդիսանալ ոչ միայն ուսմանց՝ այլ և գաղղիերէն, իտալերէն, լատիներէն և հայերէն լեզուներու մէջ։ Վարչական և տնտեսական գործերու մէջ ունեցած մեծ ընդունակութիւններով ազդեցութիւն և համարում ձեռք բերած էր միաբանութեան մէջ. բայց լի էր նաեւ ինքնավստահութեամբ որով խիստ յարած էր և յամառ իր տեսութիւններուն վրայ։ Հ. Սարգիս՝ առաջի-

օգնական Հ. Սուքիաս Վ. Սոմալեանը, նկատի առնելով ի հարկէ մէկուն կամ միւսին մասնակցութեան պատասխանատուութիւնը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն այլ գործին ծանրութիւնը։

Գործակատարները 1817 Յունուար 16ին կը մեկնէին Հնդկաստան, ձեռքերնին ունենալով 1817 Յուն. 10 թուականով յօրինուած և Ս. Ղազար եղող բոլոր վարդապետներու ստորագրութեամբ վաւերացուած Յայտարարութիւնը, այսպէս և Մուրատեան եղբայրներուն ուղղած ընծայական մըն ալ և առանձինն իրենց տրուած գրաւոր հրահանգները։ Ամէն ինչ կանոնաւոր կերպով լրջօրէն կարգադրուած էր. ամէն ինչ յաջող ելք մը կը խոստանար, բաց ի Պր. Աղեքսանդրէն, որ նախօրօք և տհաճութեամբ մեկնած էր Լոնտրա, և անկից նամակագրութեամբ խանգարած էր կտակակատարներու մտքերը. այնպէս որ Մխիթարեան վարդապետները Մատրաս հասած ժամանակ, Պր. Յովհաննէս Մուրատեան անկից դիտմամբ մեկնած էր Եւրոպա. մինչդեռ առաջ գրագրութիւններու պատճառաւ Եւրոպա չկարենալ երթալուն համար՝ Հնդկաստան կոչած էր Մխիթարեան գործակալը։ Իսկ Պր. Եդուարդ՝ կտակի գործադրութիւնն ի դերեւ հանելու համար, կ'առարկէր թէ ինքը մէկ վարդապետ ուզած էր, և թէ ինքը միայն կարող չէր կատարել հրիտակի խնդիրը, առանց իր եղբօրը, և թէ իր մօրեղբայրն իսկ Պր. Աղեքսանդր գրած էր իրեն Լոնտոնէն՝ բան մը չխորհիլ և չխօսիլ այն մասին՝

կայութեան, աթոռակալութեան և Մուրատեան վարժարանի մէջ բարձր պաշտօններ վարելով արդիւնաւոր եղած էր. բայց անոր ամենամեծ արդիւնքն եղաւ Սամուէլ Մուրատի որդոց հրիտակը այնքան ճարտարութեամբ ձեռք բերելն և հաւատարմութեամբ Հնդկաստանէն Վենետիկ փոխադրելը, առանց դանգ մ'իսկ այն դրամին վրայ ծանրանալու, և ամէն կերպ սրտմաշուք և նեղութիւն կրելով։ Հ. Սարգսին գրաւոր գործն է Մուրատեան և Հայկազեան դպրոցի չորս հատոր Պատմութիւնը, տպագրուած Բարիզ. այս գիրքը սակայն իրերու ճշմարիտ վիճակէն աւելի, հեղինակին ալէծուփ հոգւոյն և կրքերու պատկերը կը ներկայացնէ։ Առաջին հատորին համար միայն կարելի է ըսել, թէ հաւաստի վաւերաթուղթեր կը պարունակէ։ Ցաւալի է որ ազգայինք այդ չափազանցուած տեղեկութեան ընթերցումով սխալ գաղափար կազմած են Մուրատեան վարժարանի վարչութեան և մատակարարութեան մասին. սակայն վերջին հատորով Հ. Սարգիս բոլոր իր նախընթաց գրածներուն հետ՝ իր ընթերցողներու գաղափարն ես առանց ուզելու հերքած է արդէն։

մինչեւ որ ինքը գայ։ Ինչ որ չարագոյն է՝ զիրենք հեռացնելու համար ամարդի կերպով կը վարուէր հետերնին, տալով անոնց խոնաւ և պիծակով լի խցիկներ, ուր գիշեր ցորեկ կը տանջուէին։ Ամիսներ կ՚անցնէին, բայց, ոչ Աղեքսանդր Ռափ. Ղարամեանց կը տեսնուէր և ոչ Պր. Յովհ. Մուրատեան։ Շատերը — Աբրահամ աղա Աղանուրեանի հետ — կ՚ըսէին Մխիթարեան գործակալներուն, թէ ի զուր կը սպասեն և կը նեղուին, վասն զի Մուրատեան եղբարք իրենց կծծութեամբ բան մ՚ընելիք չունին. Թէ անոնք զղջացեր են Մխիթարեան Աբրահօր ուղղած հրաւիրագրին վրայ, և եթէ մէկը ծածուկ կերպով գայ իրենց վերադարձնել կարենար, սիրով հարիւր հազար Ռուփի վարձ պիտի տային, ևն.։ Մխիթարեան վարդապետները այս ամարդի վարմունքէն ճարահատ՝ հազիւ կը յաջողէին՝ Աննա տիկնոջ միջնորդութեամբ կորզել Պր. Եղուարդէն ճանապարհի ծախքը, և ձեռնունայն կը մեկնէին։ Այս տեղ — և չորս ամիս ալ Լոնտրա տանող շոգենաւին մէջ — կրած անտանելի նեղութիւններէն Հ. Սուքիաս Սոմալեան մահացու կերպով կը հիւանդանար։ Թէեւ Լոնտրա հասնելով քիչ մը կը կազդուրուէր, սակայն Սամուէլ Մուրատի հրիտակին տեղ ժառանգած այդ հիւանդութիւնը չարաչար խանգարելով առողջութիւնը, բոլոր կեանքին մէջ կը տանջէր զինքը։ Այսպէս ահա անյաջող կ՚ելլէր որբերու հրիտակը ձեռք բերելու Մխիթարեան Միաբանութեան առաջին փորձը։

Պր. Աղեքսանդր Ռափայէլ ասով հասած կը համարէր ինքզինքը իր փառատենչիկ ըղձանքին, վասն զի Լոնտրայի մէջ Մխիթ. Գործակալներուն հանդիպած ժամանակ, հեգնելով կը յիշեցնէր անոնց ընդունայն աշխատանքը՝ իբրեւ սին պտուղ գործակալութիւնն իրեն չյանձնելուն։ Իսկ Պր. Յովհաննէս Մուրատ՝ իբր պատասխան իր այրի մօրը՝ Աննա տիկնոջ՝ իրեն գրած ցաւագին և յանդիմանական նամակին, 1820 Սեպ. 13ին Հռովմէն գրած նամակին[1] մէջ — եթէ հարազատ է — յայտնապէս ցոյց կու տայ իր դժկամակութիւնն և Աղա Սամուէլ

1. Տես Պատմութիւն Մուր. վարժարանի. հտ. Ա. էջ 91.

Մուրատի որբերու ձգած ժառանգութիւնը իրեն սեփականելու տխուր դիտաւորութիւնը՝ զանազան պատրուակներով քօղարկուած։ Բայց Մխիթարեան միաբանութիւնը զօրութեամբ հանգուցեալ բարերարի կտակին, պիտի չդադրէր նորոգել իր պընդումները՝ մինչեւ որ յաջողէր ձեռք բերել այդ կտակը։

1820 Յուլ. 6ին Հ. Սարգիս և Հ. Սուքիաս դեռ Վենետիկ չժամանած՝ կ'ուղարկուէր Հ. Յարութիւն Աւգերեան Լոնտոն՝ Պր. Յովհաննէս Մուրատի հետ գործը յաջողցնելու, և կամ զինքը Վենետիկ բերելու. բայց անոր Լոնտրա հասած միջոց Պր. Յովհաննէս մեկնած էր դէպ ի Միլան։ Հ. Յարութիւն ձեռքն ունեցած յանձնարարական նամակին զօրութեամբ և բարեկամներու միջնորդութեամբ կը յաջողէր գործակալութեան հետ գործի յաջողութիւնն ալ յանձնել Պր. Իննիս արդարասէր անգլիացիին. սա ալ կը հաղորդէր զայն իր փեսային՝ Պարոն Մինչըն փաստաբանին ի Մադրաս։ Միւս կողմէն ալ Գերպ. Ագոնց 22ին առ Պր. Յովհաննէս Մուրատ գրած թղթով կը ջանար շահիլ անոր սիրտը։ Վերջապէս յաջորդ տարին կու գար սա Վենետիկ, բայց աւելի իր վշտացած մօր յանձնարարութիւնը քան թէ հանգուցեալ հօր կտակը կատարելու կեղծիքով. վասն զի նա 1821 Փետր. 24ին Տոժերու քաղաքէն Մխիթ. Միաբանութեան ընդհանուր Աբբահօր գրած նամակին մէջ զանազան քմահաճոյ պայմաններով և պահանջներով՝ գործը աւելի կը դժուարացնէր, և այնպէս կը մեկնէր Հնդկաստան։

Այդ ժամանակէն մինչեւ 1824 թուականը այլեւայլ թըղթակցութիւններ տեղի ունեցած են Հ. Սարգիս Թէոդորեանի և Պր. Յովհաննէս Մուրատի մէջ, ոչ միայն հօրը՝ Սամուէլի կտակին, այլ և Աննա մօրը տաներիցութեան վերաբերեալ։ 1822 Նոյ. 23ին գրած թղթով կը կանչէր դարձեալ Հ. Սարգիսը — իր մօր հոգաբարձութեանը համար — միասին երթալ Մադրաս. իսկ սա պայման կը դնէր իր հանգուցեալ հօր վերջին կտակին կատարումը։ Այս պատասխանին վրայ զայրացած Պր. Յովհաննէս Մուրատ՝ կը խզէր վանքիս հետ ունեցած իր յարաբերութիւնները. սակայն Մխիթ. միաբանութիւնը չէր լռեր, այլ կը ջանար Պր. Իննիս Գործակալի և Մինչըն փաստաբանի

ձեռքով նախ ապահովել ազգին աղքատներու համար իրեն թողուած կտակը՝ տէրութեան գանձարանին մէջ, և ապա իրաւախոհ ըլլալ կտակակատարներուն հետ՝ զայն ի գործ դնելու համար։

Միաբանութեանս կամքը իմանալով Պր. Եդուարդ Մուրատեան Մինչըն փաստաբանէն, մանաւանդ թէ նեղը մտած՝ կը պատասխանէր, թէ կտակակատարները պատրաստ են կտակն ի գործ դնել, բայց կ'ուզեն որ կալուածները Լոնտոնի մէջ հաստատուին. իսկ Պր. Իննիս կը ծանուցանէր, թէ կտակակատարներու պահանջը սնոտի է, որովհետեւ անգղիական օրէնքները չեն թոյլատրեր իրենց երկրին մէջ ողորմութեան գործերու համար սահմանուած կալուածներու գնումը։ Պր. Յովհաննէս Մուրատ՝ որ այդ ժամանակ Եւրոպա կը դեգերէր ընտանիքով, և հօրմէն ժառանգած դրամը շռայլօրէն կը մսխէր, լսելով իր եղբօրմէն Պր. Ճէյմս Իննիսի պատասխանը, և վախնալով անգղիական օրէնքէն՝ վերստին կը դիմէր գրով[1] Մխիթ. միաբանութեան Գերպ. Աբբահօր, և կը խնդրէր իրմէ՝ տանիլ Հնդկաստան Հ. Սարգ. Թէոդորեանը, կարծելով այնու խափանել Մխիթարեանց գործակալին՝ Պր. Իննիսի և Մինչըն փաստաբանի ձեռնարկութիւնը։

Միաբանութիւնը մանր կշռելով Պր. Յովհաննէս Մուրատի նամակին պարագաները՝ մանաւանդ անոր այրի մօր Աննա տիկնոջ փափագը, կը զիջանէր յղել երկրորդ անգամ Հ. Թէոդորեանը Մատրաս, ոչ միայն իբրեւ տան երէց անմխիթար այրւոյն, այլ և լռելեայն գործակատար։ Եւ ահա կը վախճանէր Գերպ. Ագոնց Աբբահայրը. իսկ Հ. Սարգիս Թէոդորեան՝ տխուր յուղարկաւորութիւնը կատարուելէն վերջ՝ հանգուցելոյն Տեղապահ Հ. Գաբր. Աւետիքեանի և Վարչական ժողովի Հայրց հաճութեամբ 1824 Մարտ 23ին շարադրուած և ստորագրուած գործակալութեան վաւերական Յայտարարութեամբը կը մեկնէր Լոնտոնի վրայով Մատրաս։

Հ. Սարգսի Մատրաս հասնելէն վերջ՝ Պր. Յովհաննէս Մու-

1. Այսինքն է 1823 Դեկտ. 1ին Լոնտոնէն գրած նամակով։

րատ եւս քանի մը ամիսէն հոն կը ժամանէր. բայց Մուրատեանց բարեպաշտ մօր ուրախութեանը շուտով կը յաջորդէին տխուր եղելութիւններ։ Յովհաննէս Մուրատ գժտելով իր եղբօր Պր. Եդուարդի հետ՝ անկէ կը բաժնուէր, և մեծարժէք բնակարան մը գնելով՝ հոն կը փոխադրուէր մօրը մեծ վիշտ պատճառելով։ Այս առթիւ երկու հարազատները կ'ուզեն տեսնել իրենց ըրած ելեւմուտից հաշիւը, զոր հօրը մահուանէն վերջ տեսած չէին. և կը գտնեն որ քիչ ժամանակի մէջ մսխուած էր ոչ միայն իրենց հօրմէն թողուած ահագին ժառանգութեան եկամուտը, այլ նոյն իսկ դրամագլուխին կէսը[1]։ Եւ այս բանն՝ որուն առջեւ իրենք եւս սոսկացին՝ փոխանակ խրատ ըլլալու ապագային, անիրաւ գործի մը կը մղէր զիրենք. այսինքն է՝ գլանալ դպրոցին համար կտակուած դրամագլուխին օրինաւոր շահը, առարկելով, թէ ինչպէս իրենց հանգուցեալ հայրը իր կենդանութեան ժամանակ, այնպէս և իրենք պարտական չեն տալ զայն։ Աբրահամ Աղա Աղանուր, որ գրագիր էր անոնց՝ կը ջանար համոզել զանոնք և այդ բանէն ետ կեցնել, ըսելով՝ թէ ինքն իբրեւ գրագիր հաշուեմատեանի՝ պիտի չկարենար ուրանալ այդ բանը ատեանին դիմաց ի մօտոյ կատարուելիք հարցափորձի ժամանակ։ Բարեբարոյ փաստաբանը՝ Մինչըն՝ պաշտօնով Կալկաթա փոխադրուած ըլլալով, իրեն յաջորդած էր իբրեւ ընդհանուր փաստաբան կաշառակեր Հէրպերտ Բամֆորդ։ Սա ծրկիցս հարցապնդելով կը ստիպէր Մուրատեան եղբայրները շուտափոյթ գործադրել որբերու հրիտակը, սպառնալով և յանդիմանելով զիրենք միանգամայն, վասն զի որոշեալ ժամանակին վրայ վեց ամիս ալ անցած էր։ Այս սպառնալիքէն ահաբեկած՝ կը խորհէին Պ.Պ. Յովհաննէս և Եդուարդ դրամագլուխը Եւրոպա անցնել, և իրօք ալ կ'անցնէին 11,000 ստեռլին Ռափայէլեան եղբարց Պ.Պ. Աղեքսանդրի, Յովհաննէսի և Լուիզի վրայ, ըսելով ընդհանրական փաստաբանին, թէ հրիտակին հիմնադրամին մէկ մասը արդէն անցուցած են իրենց մօրեղբայրներուն, և թէ անոնց

1. Հ. Սարգիս Թէոդորեանի ըսածին նայելով՝ միայն Պր. Յովհաննէս Մուրատ երկու միլիոն ֆրանք մսխած էր Եւրոպա անցուցած զեղխութեանց մէջ։

իշխանութիւն տուած են՝ խօսելու Մխիթարեան Միաբանութեան հետ, և կառուցանելու որբերու դպրոցը՝ իրենց հանգուցեալ հօր վերջին կամքին համաձայն։

Թամփոլն չհաւատալով անոնց, և անբաւական համարելով անոնց տուած պատ ի պատ պատասխանը, կը սպառնար հանել իրենց ձեռքէն ողորմութեան համար ձգուած հրիտակի բոլոր դրամագլուխը և զետեղել տէրութեան գանձատան մէջ, մինչեւ որ բարերարին կամքին գործադրութիւնը կատարուի։ Մուրատեանք այս սպառնալիքէն ահաբեկ՝ տագնապի կը մատնուէին։ Ի զուր խորհուրդ կու տային անոնց Ս. Աղանուր և Պր. Լազարովիչ՝ ջանալ համաձայնութեան գալ Մխիթարեան Միաբանութեան հետ, յանձնելով անոր հրիտակի մէկ մասը և դպրոցի կառուցումը։ Պր. Յովհաննէս Մուրատ բացէ ի բաց կ՚ընդդիմանար այս բանին, վասն զի մտադրած էր բոլոր գումարը այն կերպով նախ փոխադրել Եւրոպա, և ապա ուզածին պէս մսխել։ Այս բանս յաջողցնելու նպատակաւ կը խորհէին կրկին կաշառքով լռեցնել Թամփոլնը, խոստանալով իրեն 25 հազար ֆրանգ, կէսն անմիջապէս և մնացածն ալ յետոյ վճարելու իրենց հնդիկ գործակալին ձեռքով։ Բայց փաստաբանը տեսնելով՝ որ Մուրատեանք իրենց վրայ ծանրացած պահանջէն ազատելու համար պատրաստ են կաշառքը առատացնել, այս անիրաւ առաջարկը կ՚ընէ. «Ես իբր ընդհանրական փաստաբան և պաշտպան Սամուէլեան հրիտակին՝ գանգատագիր մը կու տամ դատարանին կտակակատարներուդ դէմ, պահանջելով ձեզմէ հրիտակին գործադրութիւնը, բայց այնպիսի հնարքով և ճարտարութեամբ պիտի կազմեմ այդ գանգատագիրը, որ անգղիական օրէնքին հակառակ ըլլայ. որով իմ գանգատագիրս ոչ միայն մերժուի դատարանէն, այլ Սամուէլ Մուրատ հրիտակին բուն կտակն իսկ անվաւեր ըլլայ, և դուք ազատիք բոլորովին այն պարտաւորութենէն. սակայն այս ամէնը կը կատարեմ այս պայմանով միայն, որ հաստատ կերպով խոստանաք — երաշխաւորութեամբ հանդերձ — ինծի տալ 250,000 ֆրանք[1]»։ Այս դաւաճանութեան համամիտ

1. Այս բանս Հ. Թէոդորեանէն միայն գիտենք (տես Պատմ. Մուրատ. վարժ. հտ. Ա. էջ 191). բայց ստուգութեանը երաշխաւոր չենք։

կը գտնուէր Պր. Եղուարդ։ Իսկ Պր. Յովհաննէս մէկ կողմէն կասկածելով անոր յաջողութեանը վրայ, և միւս կողմէն ալ ուզելով իր մտադրածին պէս գործադրել հօր կտակը՝ կ'ընդդիմանար Քամփոնի. ասկից դարձեալ գժտութիւն կը ծագէր երկու եղբայրներուն մէջ և որբերու դէմ գործուելիք մօտալուտ ոճիրը կը յետաձգուէր։

Ահա այսպիսի կորստաբեր և տագնապալից ժամուն է՝ որ արթնութեամբ կը սպառազինուէր Հ. Սարգիս Թէոդորեան, տեղեկագրելով ամէն ինչ Նորընտիր Աբբային՝ Գերպ. Սուքիաս Վ. Սոմալեանի, և կը խնդրէր իրմէ աճապարանքով գործակալութեան ուրիշ վաւերագիր մը՝ լիազօր իշխանութեամբ։ Այս պահուս է՝ որ Մխիթ. Միաբանութիւնն ալ կ'որոշէր վճռական կերպով համաձայնութեան գալ Մուրատեան եղբայրներուն հետ՝ անգլիական դատարանին դիմաց. այս կրկնակի գործունէութեան կը պարտինք Մուրատեան կտակին իրականացումը։

Հ. Սարգիս Միաբանութեան պաշտօնական յայտագրովը լիազօր իշխանութիւն ընդունելէն վերջ՝ ուղղակի իրաւախոհութեան կը մտնէ Մուրատեանց հետ, ազատ ընելով ընդհանրական փաստաբանը Քամփոն. և երկու կողմէն գոյացած բարեկամական համաձայնութեամբ և գրաւոր դաշինքներով՝ բաւական կը համարի առնել անոնցմէ 1,600,000 Ֆրանք. իսկ տասնամեայ շահը որ էր 600,000 Ռուփի, կը թողու — Միաբանութեան հաճութեամբ — կտակակատարներուն ձեռքը, զիջանելով անոնց արտասուագին պաղատանքներուն, որպէս զի չըսուի թէ հօր կտակած բարեգործութեանց պատճառաւ՝ որդիքը սնանկացան։

Սակայն Մուրատեանք չճանչնալով այս մեծ բարիքը՝ զոր ըրած էր իրենց Մխիթ. Միաբանութիւնը յանձին Հ. Թէոդորեանի, կը զղջային շուտով իրենց հաստատած դաշինքին վրայ, և կը փորձէին ապօրինի կերպով ոչնչացնել զայն, դրամը ետ առնելու համար։ Բայց որովհետեւ այս բանս օրինական կերպով անկարելի էր, ուստի կը սկսէին սուտ ամբաստանութիւններով Հ. Թէոդորեանը Հնդկաց վաճառականական ընկերութեան ատեանին առջեւ հանել իբրեւ յանցաւոր, հարիւր օր

բռնի բանտարգել ընել, և շահու գրուած հրիտակի մուրհակներն ալ «Ազդարար» լրագրի մէջ անվաւեր և անզօր հրատարակել։ Հ. Ս. Թէոդորեան տեսնելով Մուրատեանց այս անմիտ արարքը — որ եղաւ պատճառ Աննա տիկնոջ մահուան և Մուրատեան տան վարկին կորստեան — կը ստիպուէր բանտի մէջէն անգղիական դատարանին արդարութեանը բողոքել։ Մինչդեռ Մուրատեանները սրտի մոլեկան հրճուանքով կը սպասէին որ նա այնտեղ մեռնի, բանտէն յաղթանակով դուրս կ'ելլէր, և կտակակատարները կը բռնադատուէին հատուցանել 100,000 Ռուփիի տոկոսը ամբաստանեալին, որով կտակին ամբողջական գումարը կը բարձրանար շուրջ 2,000,000ի։

Այս գումարն է ահա, զոր Մխիթարեան միաբանութիւնը Հ. Սուքիաս Սոմալեանի, Հ. Սարգիս Թէոդորեանի և նմաններու բազմամեայ աշխատութեամբ կը կորզէր բարերար Սամուէլ Մուրատի անարժան ժառանգներու ագահութենէն. եթէ տարի մըն ալ ուշանար՝ գուցէ ամէն ինչ կորսուած կ'ըլլար։ Այս հիմնադրամն է՝ զոր գովելի հաւատարմութեամբ և զուրգուրանքով կը փոխադրէր Հ. Սարգիս Եւրոպա, և Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութիւնը անով երկրագործական կալուածներ գնելով նպաստաւոր պայմաններով, կը շահագործէր դրամագլուխը տարեկան լաւ հասոյթներ իրականացնելով։ 1834 Յուլիս 30ին տակաւին Մուրատեան վարժարանին բացումը չկատարուած բոլոր Միաբանութիւնը կը հաւաքուէր Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ և ծանօթ քերթող բանասէր Վ. Հ. Մանուէլ Վ. Ջախջախեան հրաշալի ատենաբանութեամբ ամենուն սիրտը կ'ելեքտրականացնէր, բանալով մեծին և փոքրին առջեւ գրականութենէն զատ ուրիշ վեհ և վսեմ թէեւ դժուարին ասպարէզ մըն ալ, այն է կարօտ ազգին զաւակներուն դաստիարակութիւնը. ու միաժամանակ կը փառաբանէր բարեպաշտ անմահ կտակարարը՝ Սամուէլ Մուրատ, որու մահկանացու նշխարները կրնային այլեւս անդորր հանգչիլ՝ որովհետեւ իր նուիրական կամքը իրականացած էր։

ԳԼՈՒԽ Ե

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄԸ ԲԱՏՈՒԱՅԻ ՄԷՋ

Որբերու համար ձգուած հիմնադրամը իր եկամուտով միայն ապահովելէն վերջ՝ Մխիթարեան Միաբանութիւնը կը կատարէր ուրախալի բացումը Մուրատեան վարժարանին — յանուն մեծ բարերարին — Բատուայի Բիզանի Մօռէտտայ տիկնոջ մեծ պալատին[1] մէջ, զոր վարձած էր վեցամեայ ժամանակի համար, պայմանով սակայն որ յարմար դատուելու պարագային՝ գնուի և ծառայէ իբր դպրոց։ Բացումը տեղի կ'ունենար 12 ձրիավարժ աշակերտներով[2], զոր Հ. Անանիա Ճէլալեան Կ. Պոլսոյ Մխիթարեան վարժարանէն ընտրութեամբ ղրկած էր։ Վարժարանին տեսչութիւնը կազմուած էր ներքին չորս վարդապետներէ.

1. Գերպ. Սամուէլեան Հայր. 1ին Հ. Կարապետ Էսայեանի գրած նամակին մէջ այսպէս կը նկարագրէ անոր գեղազուարճ դիրքը. «Ի բարեշէն տեղւոջ քաղաքին՝ ի միոյ կողմանէ հուպ մայրն Բրէնտայի, ի միւս կողմանէ տեսիլ գեղեցկազուարճ Եւգանեան բլրոցն և պարտէզի քաղաքին։ Պալատ իւր է շքեղ, ի միջոցին պարտէզ և դաշտավայր՝ ի չափ երից արտավարաց ի զբօսանս և ի խաղարկութիւն մանկանց, որք կայտառեն առ ցնծութեան առ բարեբաղդութեան վիճակելոյ նոցին։ Օդն բարեշունչ և քաջառողջ»։

2. Սակաւ աշակերտներու թիւով սկսելուն պատճառներն էին 1) Զգուշութիւն Մխիթարեանց կողմանէ, որպէս զի չըլլայ թէ մեծաշառաչ համբաւով շարժեն հակառակորդներու նախանձը, որոնք կը մնային միշտ, և մերթ խուլիս կը թարթափէին և կը խորհէին՝ թէ ինչպէս կրնան արգիլել և կամ վնասել դպրոցին. մերթ ալ հետամուտ կ'ըլլային թէ կարելի է Աւստրիական պետութեան միջամտութեամբ Մուրատեան կտակէն բան մը շորթելու։ 2) Կտակին հիմնադրամը դեռ մասամբ միայն հասած էր Միաբանութեան ձեռքը, և հողերու վրայ զետեղուած և այդ կալուածներու տարեկան հասոյթով հազիւ կարելի էր այնքան աշակերտներ պատշաճօրէն պահել, նկատի ունենալով նաև առձեռն պատրաստ դրամական գումարներ ունենալը՝ պատահական ձեռնարկներու համար։ 3) Բարձրագոյն վարժարանի մը հիմնարկութեան առաջին փորձն էր որ կը կատարէին Մխիթարեանք, որով կը զգուշանային որ անյաջողութեան մը պարագային վնասն և վտանգը մեծ համեմատութիւններ չստանան։

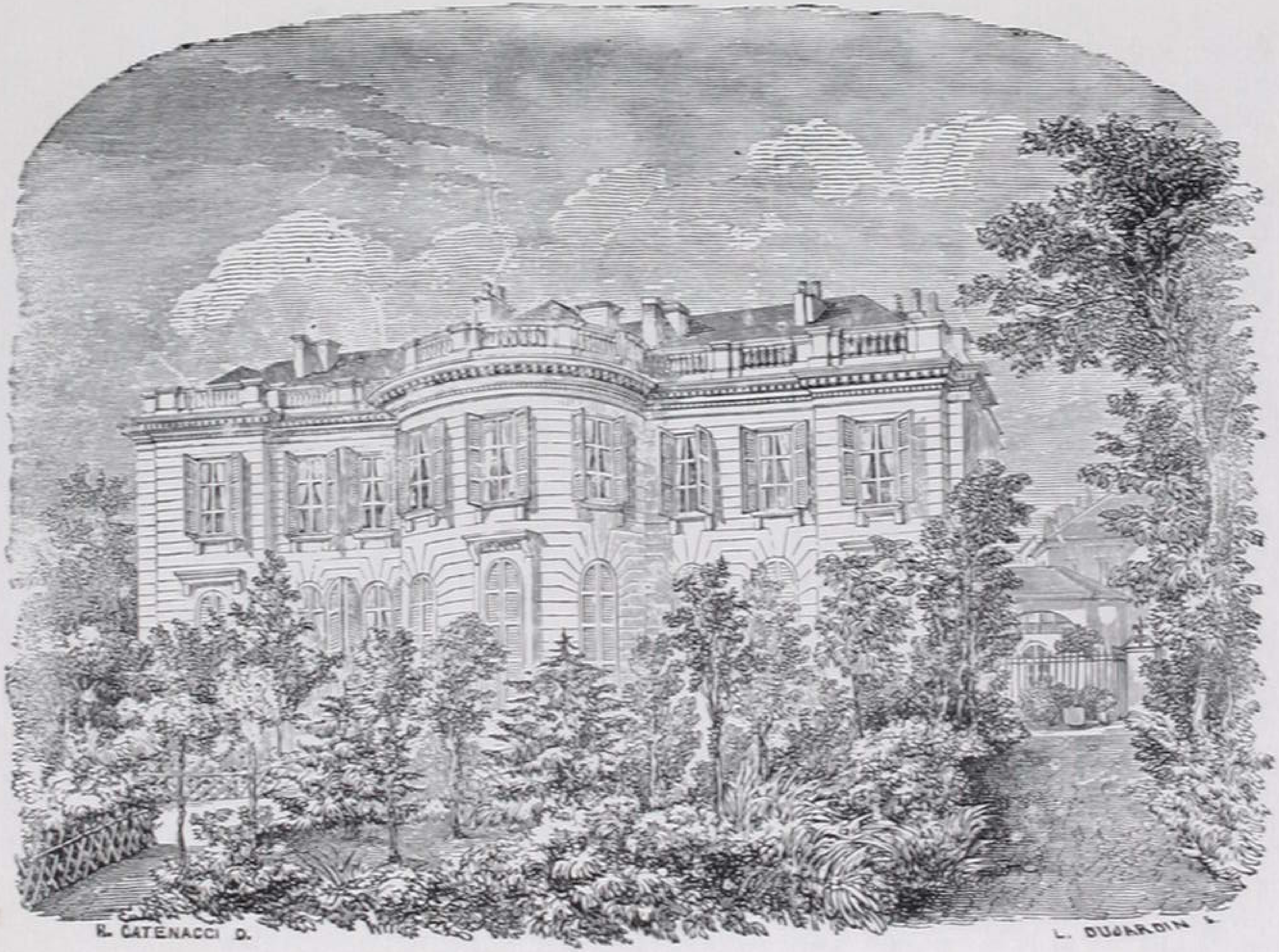

Նախկին շէնք Մուրատեան վարժարանին ի Բարիզ (1846–1870)

այսինքն են. Հ. Իգնատիոս Վ. Փափազեան՝ ընդհանուր վերատեսուչ, Հ. Պետրոս Մինասեան՝ ուսումնապետ, Հ. Սամուէլ Սամսարեան՝ գործակալ, և Հ. Մատթէոս Մաղաքեան՝ խոստովանահայր։ Աշակերտները նախ դպրոցի համազգեստով Բատուայի մեծահռչակ Ս. Անտոն սրբավայրը ուխտի կ'երթային, և ապա կը սկսէին ուսումնական ընթացքը։

Մուրատեան վարժարանի ուսման առժամանակեայ ծրագիրը այն է, զոր տեսանք վերեւ յօրինուած 1834 Օգոստ. 23ին Միաբանութեան ժողովէն։

Այս և Կ. Պոլսոյ Մուրատ–Մխիթարեան դպրոցին ծրագիրն իրարու հետ բաղդատելով, կը գտնենք իրարու օժանդակելու և զիրար լրացնելու նպատակ մը։ Իրաւամբ Կ. Պոլսէն Մուրատեան վարժարանի համար Բատուա ղրկուած առաջին աշակերտները՝ պահանջուածին համաձայն՝ լաւ պատրաստուած չէին. հետեւաբար հարկ կ'ըլլար առաջին տարւոյ ուսանելիքն ալ անոր համեմատ կարգադրել։ Աշակերտներու կարողութիւնները լարելու և անոնց չափն իմանալու համար, երեք ամիս վերջ՝ եռօրեայ հարցաքննութեան նախափորձ մը կը կատարուէր 1834 Դեկտեմբերի 18, 19 և 20 օրերուն՝ Թուաբանութեան, քաղաքավարական ուսմանց, հայ. քերականութեան Ա. մասին և իտալերէնի՝ ի ներկայութեան քաղաքի ընտրանիին։ «Աշակերտք ամենեքեան, – կը գրէր Հ. Իգնատիոս Դեկտ. 21ին առ Աբբահայրն – ցուցան զովելիք. սակայն արագամտքն ի նոսա հնգեքին՝ Խաչատուր, Ապրոյեան, Լուզվեան, Ասկերեան և Ջէլալեան քաջավարժք երեւեցան, ի մեծ զարմանս Եւրոպացւոց», որոնք այնքան համակրութիւն ցոյց կու տային արեւելքէն եկած այդ բանաւոր ծաղիկներուն։

Այդ ժամանակ, այն է՝ Հոկտ. 29ին կը հասնէր բազմարդիւն և բազմավիշտ Հ. Սարգիս Թէոդորեան Հնդկաստանէն Ադամուրեան գերդաստանին հետ, որ Մադրասէն փոխադրուելով՝ Բատուա կը հաստատուէր։ Մեծ եղաւ եկողներուն ուրախութիւնը, երբ տեսան հայկազուն 12 մանուկներու ճռուողելը ուսման տաճարին մէջ՝ իտալական կապուտակ երկնքին ներքեւ։ Ոչ միայն Սամուէլ Մուրատեանի, այլ և իրենց նուիրական գա-

գաղափարն էր, կարծէք, որ իրականացած կը տեսնէին, գաղափար մը՝ այնքան ատեն երազած հեռուէն և քնքշաբար փայփայած, և որու համար այնքան ալ աշխատած էին։ Հ. Սարգիս լսելով ազգատ մանուկներու զանազան լեզուներով իրեն արտասանած ուղերձները, խորապէս կը յուզուէր։ Այդ պահուն մոռացութեան մէջ չքացած կը տեսնէր Հնդկաստանի մէջ եօթը երկար տարիներու մէջ կրած վշտերն և նեղութիւնները։

1835 Սեպտ. 27ին կը հասնէր ուրիշ խումբ մըն ալ 10 պատանիներէ բաղկացած, որով տարուան մը մէջ Մուրատեան վարժարանի ուսանողներու թիւը 22ի կը հասնէր։ Դա հայութեան ծառն էր, որուն վրայ կը փայլէին անմահանուն բարերարին՝ Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատեանի բարեգործութեան ծաղիկները, կամ լաւ ես պտուղները՝ Մխիթարեան վաստակաւէր մշակներու ձեռքովը տնկուած։

Յաջորդ տարուան հարցաքննութիւնները, որ հինգ օր կը տեւէին, դեռ աւելի փայլուն կերպով հանդիսացուցին թէ աշակերտներու և թէ դաստիարակներու արդիւնքը։ Գերպ. Սոմալեան Արքահայրը՝ որ ներկայ գտնուած էր այդ հարցաքննութիւններուն, 1835 Սեպտ. 4ին առ Հ. Սրապիոն Պուրիսեան Կ. Պոլիս գրած նամակին մէջ կ՚ըսէ. «Ուրախ լեր դարձեալ ընդ մեզ և ընդ յառաջադիմութիւն մանկանց դպրոցին, որք ի քննութեան տարեւոր ուսմանց իւրեանց քաջ հանդիսացան յամենայնի, և բազումք՝ յոյժ ընտիր գտան. միով բանիւ՝ որչափ ինչ ուսեալ էին ի միում ամի, անմարթ էր նոցա ուսանել զամս տասն յարեւելս, մանաւանդ զբարեկարգ և զպարկեշտ կրթութիւն ի վարս, որ զարմանս տայր տեսողացն, և էր ի շինութիւն մեծ»։

Մուրատ–Մխիթարեան աշակերտք այնքան սիրած էին դըպրոցը, որ ամէն բանէ, նոյն իսկ իրենց առողջական վիճակէն վեր կը համարէին հոն բնակիլը։ Շատ սրտաշարժ է՝ Պետրոս Թարաբխանալեանի 1835 Դեկտ. 23ին Արքահօր ուղղած մէկ աղերսագիրը։ Այդ ուսանողը լսելով որ զինքը հիւանդութեան պատճառաւ պիտի բաժնեն իր դասընկերներէն և փոխադրեն Վենետիկ, իտալացի վարժապետի մը քով, կը թախանձէր որ գթան և խնայեն իրեն, և զինքը չբաժնեն վարժարանէն ուր

կենաց զուարթ օրերու հետ՝ գիտութեանց մեղրն եւս վայելե-լու հետ էր։

Երկու տարի չանցած եւրոպական մամուլը կը հնչեցնէր Մուրատեան, (ինչպէս նաեւ Ռափայէլեան) վարժարանին և Մխիթարեանց կրթական գործունէութեան համբաւը մինչեւ Գեր-մանիա և Անգլիա։ Հ. Վարդան Ցովսէփեան 1836 Դեկտ. 7 թուականով Աբրահօր ուղղած նամակին մէջ կը գրէր. «Քանզի յաւուրս յայսոսիկ ընթերցայ ի գերմանական լրագիրս զմեծ գո-վութիւնս զդպրոցացդ և զարդիւնաշատ փութոյ իմաստնափայլ Հասարակութեանս, ի ծաւալել զօգտակար գիտութիւնս ընդ արեւելեան Հայս. ուր ուղղակի այս եւս կայր գրեալ, թէ հայ-կականք մանկունք բերեալք յարեւելից, հրահանգին ի նախա-գրեալ դպրոցս՝ ի լեզու իտալական, գաղղիական, անգղիական և գերմանական, և յայլ շահաւոր ուսմունս»։

Այսպիսի զարմացում մը իր հիմն ունէր, զոր հետեւեալ կերպով կ'արտայայտէ Գերպ. Սոմալեան Յունիս 24ին առ Հ. Անանիա գրած նամակին մէջ, այսինքն թէ «Յերկուս կամ յերիս ամս կարող լինին (աշակերտք) գիտել զէթ զերիս լեզուս (բաց ի մայրենի լեզուէն), և բովանդակել զգործնականս Գրագրի, Ճարտարապետի, Գեղավաճառի, եւն, որպէս զի ի դառնալ նաեւ յառաջ քան զլրանալ դպրոցական ամացն (վեցից), մարթասցին իսկ և իսկ գտանել այդր (այսինքն է՝ ի Կ. Պոլիս) հաց, որպէս դիպեցաւ Ասկերեանին»։

Գերպ. Աբրահօր այս տողերէն կարելի է հետեւցնել թէ աշակերտներէն ոմանք, որ զանազան պատճառներէ մղուած կարելիութիւնը չունէին ամբողջ վեցամեայ շրջանը լրացնել, մէկ քանի տարիներու ընթացքին կը սորվէին ինչ որ անհրա-ժեշտ էր ընդհանուր զարգացման համար և կարեւոր իրենց ապագային, որպէս զի դառնալով հայրենիք կարենային իրենց վիճակին համաձայն գործ մը հայթայթել։ Վարժարանը մասամբ մասնագիտական և արուեստական դպրոցի դեր ալ կը կատարէր։

Մուրատեան դպրոցի առաջին տարիները՝ իբրեւ փորձի տա-րիներ՝ ունեցան նաեւ իրենց լքուցիչ ազդեցութիւնը վարժարանի վաստակաւոր վարդապետներուն վրայ։ Այդ լքումը կը յառաջա-

գայէր գլխաւորապէս այն բազմապիսի խոչընդոտներէն, որ կու գային զանազաններէ և կը ձգտէին ջլատել և խանգարել եւրոպական ոճով կազմակերպուած այս գործը։ Խոչընդոտն եղողներու մէջ էին նաեւ ծնողք, որոնց արեւելեան մտքին և զգացման բոլորովին անհաշտ կու գար արեւմտեան ոճը։ Ասոնցմէ շատերը ուզելով հանդերձ ղրկել իրենց որդիքը Եւրոպա՝ կրթուելու համար, սակայն մէկ կամ երկու տարի վերջ, թելադրուած թշնամիներէ, և կամ տանջուած ծնողական կարօտէն՝ չէին ուզեր որ իրենց տղաքը երկար տարիներ դեգերին Եւրոպայի մէջ ուսման համար. իրենց համար բաւական էր որ գիտնային արուեստ մը, խօսիլ մէկ քանի լեզուներ, իրենց կեանքը ապահովելու համար, իսկոյն կը փութացնէին զանոնք դառնալ հայրենիք։ Այդ դարձողները՝ յայտնի է՝ չէին ներկայացներ Մուրատեան վարժարանին մէջ աւանդուած գիտութեանց և կրթութեան աստիճանը։

Երբ 1839ին առաջին դասը՝ աւարտած ուսումնական ամբողջ ընթացքը, կը վերադառնար Կ. Պոլիս Հ. Միքայէլ Չէմպէրճէկճեանի հետ, աշակերտները դեռ իրենց տուները չցրուած կը ներկայացուէին Հ. Անանիա Ճէլալեանի կողմէ Տիւզեան Յակոբ Չէլէպիին։ Աս չափազանց կ'ուրախանար և գոհ կը մնար անոնց ամենուն ստացած կրթութենէն, մանաւանդ կերպով կը հիանար Սամանճեան պատանիին վրայ, որուն բարեկիրթ վարմունքը գրաւեր էր Չէլէպիին համակրութիւնը և իրեն արժանի գործ կը հայթայթէր։ Հ. Միքայէլ Չէմպէրճէկճեան 1840 Նոյ. 11ին Պոլսէն առ Աբբահայրը գրած նամակով կը նկարագրէ այդ Մուրատեան աւարտավարժներէն ոմանց Կ. Պոլսոյ ազգայիններու վրայ թողած գերազանց տպաւորութիւնը և անոնց գրաւած դիրքերը։ Աստուածատրեան Մանիկ կամ Մանուկ Պէյի համար կ'ըսէ, թէ «Այժմ ի գաղղիարէն յառաջանայ, և ի քնարահարութեան յառաջնոցն ոմն լինելի որփեան փափուկ լարահարութեամբ՝ զթրակացի ցասումն մեղմել», եւն.։ «Գարագաշեանն յոյժ յառաջէ, զի առ Ռուսաց Cancelierին Քարտուղար կայ այժմ, և աւուրբք յառաջ տէրութեան ինչ գործով ի Զմիւռնիա չոքաւ և ի Պուրսա, և դարձաւ յաջողութեամբ։ Սամանճեան նոյնպէս ի փողերանոցին յառաջանայ օր ըստ օրէ», եւն.։

Այսպէս Մուրատեան բարեկիրթ ուսումնաւարտներու ներկայութիւնը բոլորովին կը փոխէր ազգայիններու կազմած նախապաշարումը Մուրատեան վարժարանին նկատմամբ։ Այնուհետեւ Պոլսէն գրուած նամակներուն համաձայն ամենուն բերնէն գոհունակութեան և գովութեան խօսքեր միայն կը լսուէին[1]։

Այլեւս ծնողքները փոխած իրենց գաղափարը, կը ցանկային իրենց զաւակները տեսնել կրթուած և ուսած Մուրատեան ընթացաւարտներուն նման. և շատ պատանիներ կը փափագէին որ մ'առաջ մտնել այդպիսի կրթութեան և գիտութեան վառարանը. այսպէս ամէն ինչ կերպարանափոխուած էր Պոլսոյ ազգայիններու մէջ։ Նուազ չէին նաեւ ազնուականներու ընտանիքներ որոնք վառուած միեւնոյն իղձերով, միեւնոյն հրատապ վերաբերումը կ'ունենային Մուրատեան վարժարանին հանդէպ[2]։ Կ. Պոլսոյ ազգային ոչ մէկ դպրոց կարող չէր այլեւս մրցիլ Մխիթարեան այդ եւրոպական բարձրագոյն վարժարաններուն հետ. վասն զի անոնց մէջ գեղեցիկ կերպով կը զուգախառնուէին եւրոպական գիտութիւններն և նուրբ կրթութիւնը, արեւելեան հաստատուն և կորովի նկարագրին հետ, պայծառացած անստգիւտ բարոյականի և կրօնքի լուսաւորութեամբ։

Նոյն ատենները Վարժարանին վարիչ մարմնոյն մէջ ալ փոփոխութիւններ կը կատարուէին և Հ. Սարգիս Թէոդորեան կը յաջորդէր Հ. Իգնատիոս Փափազեանի իբր վերատեսուչ։ Իսկ ուսումնական ծրագիրն ալ նոր բարեփոխութիւններով աւելի կը յարմարցուէր ժամանակի պէտքերուն և նոր յայտարարութեամբ կը ծանուցուէր ազգայիններուն։

Տարուէ տարի նորահաս աշակերտութեան դպրոցական յար-

1. Հ. Միքայէլ առ Գերպ. Աբբահայրը գրած նամակի մը մէջ կ'ըսէ, թէ ամէն տեղ և ամենուն բերնէն այժմ ուրիշ բան չի լսուիր, բայց եթէ անլսելի գովեստներ։ Ամէն անգամ երբ Բատուայէն վերադարձողներուն լեզուներու, ուսման և կրթութեան վրայ խօսք կը բացուի՝ հասկցողն ալ չհասկցողն ալ այսպէս կը բացագանչեն. «Նէ՞ տէմէք տիր, Բատովատան կէլիեօրլար»։

2. Հ. Միքայէլ կ'ըսէ, թէ իր հալէպցի ազգականներն անգամ հանելով իրենց որդիքը Վիեննացւոց դպրոցէն՝ կ'ուզեն յղել Բատուա և Վենետիկ, ըսելով, թէ այստեղ երեք տարի է որ կը յաճախեն, բայց դեռ քերականութիւնն իսկ ուսած չեն։

մարութիւններով օժտուած բնակատեղի մը տալու համար և միաժամանակ կրթական գործունէութիւնն աւելի ընդարձակելու նպատակով, հին շէնքին անբաւականութեան պատճառաւ 1836 Ապրիլ 28ին Միաբանութիւնը կ'որոշէր հող գնել և անոր վրայ կառուցանել վարժարանի յարմար շէնք մը։ Նոյն տարւոյ Օգոստոս ամսոյն մէջ իսկ կը կատարուէր հիմնարկէքը նոր շէնքին Misericordia կոչուած թաղին մէջ ստացուած ընդարձակ հողին վրայ։

Հիմնադիրն էր Գերպ. Ս. Սոմալեան Աբբահայրը, շրջապատուած քանի չափ վանականներով։ Ներկայ էին Մուրատեան և Վենետկոյ Ռափայէլեան վարժարաններու աշակերտները՝ իրենց համազգեստներով։ Իսկ հրաւիրեալներն էին՝ քաղաքին Եպիսկոպոսը, բոլոր Աւագանին, ազնուականներ, բարձրաստիճան սպաներ և զինուորական երաժշտախումբը։ Հանդէսը կատարած ժամանակ Աբբահայրն օծելով հիմնաքարը՝ կը զետեղէր զայն հոն՝ ուր աւագ դուռը պիտի կանգնէր. իսկ վիմին մէջ ամփոփուած էին ժամանակակից թագաւորներու դահեկաններն և մագաղաթեայ արձանագիրը։ Հանդէսը վերջանալուն՝ հրաւիրեալ մեծամեծները կը հիւրասիրուէին ըմպելիքով և անուշներով պալատի մը մէջ, և յետ միջօրէի հացկերոյթ կը տրուէր բարեկամներու՝ Մուրատեան հին վարժարանի մէջ՝ ի Prato della Valle։

Մինչդեռ նորաշէն դպրոցին պատերը բարձրանալու վրայ էին՝ ուրախութեամբ լեցնելով սրտերը, նոր վտանգ մը ծայր կու տար Մուրատեան վարժարանին ի վնաս։ Աւստրիական կառավարութիւնը իր թեւարկութեան ներքեւ կ'ուզէր առնել վարժարանը և զայն ենթարկել պետական վարժարաններու բոլոր օրէնքներուն։ Դարձեալ դրդուած Միաբանութեանս արտաքին թշնամիներէ մէկ քանիէն և գուցէ մղուած նաեւ քաղաքական ուրիշ ձգտումներէ՝ կը պահանջէր ժամանակին տիրող պետութիւնը որ Միաբանութիւնս տարուէ տարի Մուրատեան վարժարանին ելեւմուտքին մասին հաշիւ ներկայացնէ իրեն։ Խնդիրները յինքեան ծանր էին և պետութեան պահանջները անիրաւ. հետեւաբար պէտք էր ո՛ և է կերպով դարման մը խորհիլ։

Վանքին դիւանի պաշտօնական գրութիւններէն ակներեւ կը տեսնուի որ Մխիթ. Միաբանութիւնը սկիզբէն ամէն միջոցներով — ըլլա՛յ ուղղակի թղթակցութեամբ, ըլլայ միջնորդներով — ջանացած է համոզել Աւստր. տէրութիւնը՝ որ ետ կենայ իր այդ պահանջներէն, որ դէմ էր թէ Սամուէլ Մուրատի կտակին և թէ Անգղիական Դատարանի իրաւախոհութեամբ իրեն տրուած ազատութեան։ Բայց երբ տէրութիւնն անտեղիտալի կը մնար, Միաբանութիւնը բոլոր ապագայ խոչընդոտներէն ազատ մնալու համար, նոր ծրագիր մը կը յղանար և մեծ ճարտարութեամբ կ'իրագործէր։ 1844ին Գաղղիոյ տէրութեան արտաքին գործոց պաշտօնեայ՝ Կիզոյի հետ բանակցութեան մտնելով՝ կը յաջողէր — Լուի Ֆիլիպի հրովարտակով — Մուրատեան դպրոցը Բարիզ փոխադրելու հաճութիւնն ընդունիլ։ Կը գնուէր նախ 1845ին Գոնտէի շքեղ ապարանքը[1], ուր յաջորդ տարին 30-40 աշակերտներ կը ղրկուէին Տրապիզոնէն և Իզմիրէն, և Հ. Յովհաննէս Սորղուճեանի և Հ. Ստեփան Եազըճեանի առժամանակեայ հսկողութեան ներքեւ կը սկսէին իրենց դասընթացքը։ Այսպէս ուրեմն Նախօրօք ամէն բան յարմարցնելէն վերջ՝ կ'իմացնէր Աւստրական տէրութեան՝ թէ Մուրատեան վարժարանը փոխադրուած է Գաղղիա։ Սոյն դիւանական ճարտար խաղով Մխիթարեան Միաբանութիւնը յաղթանակ մը կը տանէր, ի դերեւ հանելով իր ոսոխներուն յոյսերը և ապշեցնելով զամէնքը։ Եթէ այս ծրագիրն իրականացնելու համար նիւթական զոհողութիւններ կատարել անհրաժեշտ նկատուեցաւ, ծանր վտանգէ ազատելը և դպրոցը իմաստութեան կեդրոնի մը մէջ զետեղելը այնպիսի մեծ բարիքներ էին, որ կրնային փոխարինել աւելի ծանր տուժեր ալ։

1. 392,000 ֆրանգի, որու վրայ աւելնալով նորոգութեան համար ծախսուած գումարն ալ՝ կը հասնէր 500,000ի։

ԳԼՈՒԽ Զ

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԻՍԱՒՈՐ ԲԱՑՈՒՄԸ ԲԱՐԻԶՈՒ ՄԷՋ

Դպրոցին հանդիսաւոր բացումը տեղի կ'ունենար 1846ին նորընտիր Արքահօր՝ Գերպ. Գէորգ Վ. Հիւրմիւզեանի ձեռքով և նախագահութեամբ, որ դեռ նոր Սիւնեաց մեծափառ տիտղոսով Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուած՝ կը հանէր Հռոմէն Վենետիկ և անկից ալ Բարիզ։ Ֆրանսական պետութեան և եկեղեցւոյ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ ներկայ կը գտնուէին արեւելեան այդ բարեգործական հաստատութեան հանդէսին, որ գաղղիական ազդեցութեան հետ՝ արեւմտեան գիտութեան և քաղաքակրթութեան լոյսը տարածելու պիտի ծառայէր և ամենուն հետաքրքրութիւնը կը շարժէր։ Ասպետական ազգին Օգոստափառ թագաւորը Լուի Ֆիլիփ՝ Մխիթ. Միաբանութեան հետ՝ Հայ ազգին համակրութիւնն ալ աւելի գրաւելու համար՝ Légion d'honneur շքանշանով կը պատուէր Գերպ. Արքահայր Գ. Հիւրմիւզեանը՝ որուն ներկայութիւնը Բարիզու մէջ օգտակար եղաւ նաեւ վարժարանին բարեկարգութեան՝ ամէն ինչ լաւ կանոնաւորելու համար նորահաստատ դպրոցին մէջ։

Հ. Սարգիս Թէոդորեան կը վերահաստատուէր իբրեւ ընդհանուր վերատեսուչ վարժարանին, Հ. Յովհ. Վ. Սորգուճեան՝ գործակալ և մատակարար, իսկ Հ. Ստեփանոս Եազըճեան և Հ. Տիմոթէոս Թընկըրեան իբրեւ դաստիարակ և ուսումնապետ։

Նոր միջավայրին և ֆրանսական հզօր ազդեցութեան համաձայն՝ Մուրատեան դպրոցի վաստակաւորներուն և աշակերտներուն համար ալ ի հարկէ գործունէութեան նորանոր ասպարէզներ կը բացուէին։ Գոնտէի ապարանքը գուցէ ունեցած չէր այն բարձր նշանակութիւնը, քան ինչ որ կ'ունենար այս ժամանակ, նսեմացած և աննշան հայազգի պատանիներու գիտութեան և կրթութեան տաճարի փոխուելով։ Թէեւ Բատուայէն

աւելի ծախքեր հարկաւոր էին այսպիսի հսկայ հաստատութիւն մը իր վայելչութեան և պատուին մէջ պահելու համար 30-40 պատանիներով այնպիսի աշխարհամուտ քաղաքի մը մէջ, ուր ամէն ինչ սուղ էր. սակայն ուսման և կրթութեան մասին ևս պէտք է ըսել, թէ աշակերտներն աւելի յառաջադէմ կ՚ընթանային։ Բարիզ գնացող ամէն ազգային և ազգասէր, որ կ՚անցնէր այդ դպրոցի առջևէն, որ կը լսէր համարին պատանիներու հայերէն լեզուով ճռուողելը՝ անպատում ուրախութեամբ լեցուած կը զգար սիրտը, տեսնելով որ հայութեան ծաղիկը հոն կը կրթուէր և կը դաստիարակուէր, և ազգին ապագան հոն կը դարբնուէր։ Իրաւամբ Սամուէլ Մուրատ և Մխիթարեանք այժմ լոյս և յոյս կը ճառագայթէին անկէ անկեալ ազգին. մէկ խօսքով հմայքն անբացատրելի էր։ Ազգայիններէն ոմանք առիթն ունենալով՝ իրենց սրտի այս հրճուանքն և խանդավառութիւնը յայտնած են գրով ալ։ Այսպէս Յովհաննէս Պէյ Տատեան որ 1846ին իր Յարութիւն–Գարեգին և Գրիգոր–Միհրան որդիքը Բարիզ ուսման տանելով, առիթ կ՚ունենար եօթնեակներ ամբողջ իր պատուով Մուրատեան դպրոցին մէջ հիւրընկալուելու, մօտէն և անաչառ կերպով ամէն բան քննելով և զննելով՝ այսպէս կը գրէր Յունիս 21ին Աբրահօր ուղղած նամակով. «Աստուծոյ անհուն ողորմութեամբը մէկ քանի օրէ ի վեր հասանք հանգիստ Փարէզ, և իսկոյն ազգային դպրոցը օթեւանեցանք։ Յիրաւի մեծ ուրախութիւն և բերկրութիւն եղաւ սրտիս, տեսնելով՝ որ Երանելւոյն Մխիթարայ որդւոց ջանիւք և անխոնջ աշխատութեամբ Փարեզու պէս փառաւոր քաղքի մը մէջ ազգին ալ գեղեցիկ և օգտակար դպրոց հաստատուած ըլլայ։ Թէ՛ տանը շքեղութիւնը, թէ՛ տղայոց տրուած դասատուութեանց, կարգաւորութեան, և մանաւանդ հոգաբարձու Հարց հայրական խնամքը, և ազգին դեռափթիթ որդիքը յառաջադէմ և բարեծաղիկ ընելու համար ջանքերնին տեսնելով՝ զմայլեցայ և բերկրութեամբ լեցուեցայ։ Ոչ միայն նուաստութիւնս, այլ և ուրիշ ազգայինք և օտարականք անգամ կ՚ուրախանան, որ Փարէզու մէջ ուրիշ ազգէ մանկունք կը կրթուին. և ի հարկէ յետոյ թէ՛ Հայոց ազգին և թէ՛ իրենց մխիթարութիւն և պարծանք պիտի ըլլան»։

Իսկ Հ. Տիմոթէոս Թընկրեանի պէս լուրջ և խղճամիտ մէկը, որուն լեզուն և գրիչը չափազանցութենէ յոյժ հեռի էին, նոյն տարւոյ Սեպտ. 25ին Աբբահօր գրած նամակով՝ յետ հաղորդելու աշակերտներու առաջին տարւոյ հարցաքննութիւնքը՝ կը յարէ. «Որոց յառաջադիմութեան և ջանից վկայեցին ոչ միայն վարժապետք դպրատանս, այլ և ազգայինք՝ որ առաջիկայ գտան հանդիսին. և որք միանգամ պարսաւադէտ աչօք հայէին՝ հաճեցան յոյժ և զարմացան իսկ։ Յոյս մեծ է մեր՝ յառաջիկայ ամին արիագոյն զմանկտին յարդարել ի զանազան ուսմունս, մանաւանդ զի յաւելցի մեզ և՛ զաղղիացի օգնականն»։

Մուրատեան դպրոցը Բարիզ փոխադրուելէն չորս տարի վերջ, չնայելով Լուի Ֆիլիպի տէրութեան տուած երաշխաւորութեան, զանազան դժուարութիւններ կը ծագէին վրդովելու զայն։ Գլխաւորն էր ֆրանսական տէրութեան կողմէն, որ Աւստրիոյ պէս՝ իր Գահերէց պաշտօնէին՝ հակակղերական Գաւէնեազի ոտնձգութեամբը կ'ուզէր ձեռք դնել դպրոցի ելեւմուտքին վրայ։ Այս խնդրին պատճառն էր ինքը Յովհաննէս Մուրատեան, որ քանի ողջ էր՝ չէր դադրեր այսպէս կամ այնպէս փնասել իր բարերար հօր գործին. նա կը կարծէր՝ թէ ինչ որ Մեթեռնիխի ձեռքով չկրցաւ կատարել, այժմ Գաւէնեազի միջոցով պիտի յաջողցնէ։

Միեւնոյն ժամանակ այս արտաքին տագնապներէն զատ՝ ներքին տագնապ մըն ալ կ'ունենար Մուրատեան վարժարանը, մատակարարական տեսակէտով, որով դպրոցին վրայ պարտքեր կը ծանրանային։ Այս ներքին տագնապը Հ. Սարգիս Թէոդորեան, յոռետեսութեամբ և կրքով շատ չափազանցուցեր է[1], զինքը վեր բարձրացնելու և ուրիշներ պարսաւելու նպատակաւ։

1. Ստուգիւ՝ Հ. Թէոդորեանէն չեշտուած ծախքերն և պարտքերը այնպիսի մեծ մատակարարութեան մը մէջ զարմանալի չէին, եթէ նկատի առնենք մէկ կողմանէ դպրոցին կահաւորումը, գրքերն և գործիքները, և միւս կողմէն ալ երթեւեկող աշակերտներու ուղեծախսն և արտաքին վարժապետներու բարձր ամսավճարը։ Սակայն և այնպէս անիրական է ինչ որ Հ. Թէոդորեան՝ ինքն իրեն հակասելով՝ ուզած է ուրիշներուն հաւատացնել, թէ 27 աշակերտներու համար երկու տարուան մէջ 200,000 ֆրանքի չափ ծախսուած ըլլայ. մինչդեռ այդ դպրոցին տարեկան եկամուտ կը տրուէր միայն 45,000 ֆրանք, և այն իսկ 30-42 տղոց համար։

Արտաքին տագնապներն անցընելու համար Մխիթ․ Միաբանութիւնն այնպիսի օրինական միջոցներ ձեռք կ՚առնէր, որոնցմով ուշ կամ շուտ պիտի ապահովուէր դպրոցի ազատութիւնն և անկախութիւնը։ Իսկ ներքինը դարմանելու համար, Բարիզ կըղրկուէին 1849ին Հ․ Գաբրիէլ Այվազեան[1] իբրեւ գործակալ, և Հ․ Ամբրոսիոս Գալֆայեան իբր ուսուցիչ։ Հ․ Յովհաննէս և Հ․ Ստեփան Եազըճեան կը փոխադրուէին Արեւելք, առաջինը՝ Մուրատեան վարժարանի ներկայ վիճակին քանի մը գործերու մասին պոլսաբնակ Մխիթարեաններու հետ խորհրդակցելու և մանուկներ հաւաքելու համար. իսկ վերջինը՝ ի գիւտ Մարիբասեան կարծեցեալ Ասորի բնագրին, որ Ասորւոց կաթողիկոսին տուած տեղեկութեան համաձայն՝ այն ատեն Հալէպ կը գտնուէր, և Յովհաննէս Տատեան այդ գրութեան առաջին, միջին և վերջին թերթերն իսկ ընդօրինակել տուած էր տեղացի բանիբուն ազգայինի մը ձեռքով, հանդերձ հայերէն թարգմանութեամբ և վենետիկ յղած։

Հ․ Գաբրիէլի ճարտարիմացութեամբը մէկ կողմէն, և միւս կողմէն այլ Գաւէնեագի յանկարծական անկումով և Նաբոլէոն Գ․ի Նախագահ ընտրուելովը՝ հաշուեպահանջութեան խնդիրը կը մարէր։ Բարիզու ազատասիրտ Արքեպիսկոպոսն ալ, որ ուրիշէն մղուած էր երբեմն՝ Հ․ Գաբրիէլի տուած հանգստացուցիչ տեղեկութիւններովը գոհացած, ոչ միայն կը դադրէր իր պա-

2․ Սա ծնած է 1812ին Կաֆա (Ղրիմ), աշակերտած է Հ․ Մինաս Բժշկեանին․ 1826 Թուականին վանք մտած է և 1830ին ուխտած։ Յամին 1834 քահանայ ձեռնադրուած, և 1841ին վարդապետ եղած։ 1855ին Մխիթարեան Միաբանութենէն կտրուած է։ Իր գործունէութիւնը 1834 Թուականին կը սկսի, և ցոյց կու տայ զարմանալի կարողութիւն իմացական և գործօն ասպարէզին մէջ։ Գիտութեանց հաւասար յաջող էր լեզուներու մէջ ալ, և հմուտ գաղղ․ իտալ․ Թուրքերէն, լատիներէն և յունարէն լեզուներու։ Հ․ Գաբրիէլ ոչ միայն իբրեւ գրող այլ և գործող՝ արդիւնաւոր եղած է մեծապէս ոչ միայն Մխիթ․ Միաբանութեան այլ և ազգին։ Իր գրաւոր գործունէութեան և նախաձեռնութեան երախայրիքն է «Բազմավէպ»ը․ իսկ գլխաւոր հրատարակութիւններն են Պատմ․ Օսմանեան, Պատմ․ Ռուսաց, Փէլլիքոյի Յաղագս մարդկային պարտուց, և ուրիշ շատ ճառեր և բանասիրական յօդուածներ։ Մատակարարութեան մէջ իր անյարմարութիւնը՝ ցոյց տուին Հայկազեան եւ Խալիպեան վարժարաններու աննակացումն և անյաջող ելքը։

հանջածէն, այլ Պոլէն մեծ աստուածաբանին հետ մտերիմ բարեկամութեան կապեր կը հաստատէր դպրոցին հետ, խրախուսելով Տեսչութիւնը՝ որ առանց երկիւղի արտաքին ոսոխներէ առաջ վարէ հայ պատանեկութեան ուսումն և կրթութիւնը, և կը խոստանար ամէն դժուարութեանց մէջ իր աջակցութիւնն և պաշտպանութիւնը։

Հ. Գաբրիէլի Բարիզէն գրած նամակներն, որքան անկեղծ են, մխիթարական լուրեր կը հաղորդէին դպրոցի նոյն իսկ մատակարարութեան մասին։ Գերպ. Աբբահայրն ալ շնորհապարտ գոհութեան պատասխաններ կը գրէր իրեն, և կը յուսադրէր միշտ դպրոցի յառաջացման համար սահմանուած դրամը ամսէ ամիս անվրէպ ջանալ հասցնել։ Ազգիս ազնուականներն եւս նախանձելի յառաջադիմութիւնը ակներեւ տեսնելով՝ իրենց որդիքը հոն կը փութացնէին։ Աշակերտաց թիւը 40–50ի կը հասնէր այդ ժամանակ։

Հասունեան և հակահասունեան խնդիրներու ժամանակ, այդ ներքին ընկերային և կրօնական կարգի խռովութիւններն իրենց արձագանգն ունեցան՝ թէեւ անուղղակի կերպով՝ Մուրատեան Վարժարանին վրայ, ինչպէս ծանօթ է պատմութեամբ զբաղողներու։ Միաբանութեանս Աբբահայրը՝ Գերպ. Գ. Հիւրմիւզ, յետ երկար ատեն սպասելու, որ կրքերն հանդարտին և խնդիրներն ինքնին իրենց բնական և յաջող լուծումը գտնեն, տեսնելով որ այլեւս յապաղելը կրնայ աւելի վնասակար հետեւանքներ ունենալ, 1855ի մարտին կը հարկադրուի մեկնիլ Բարիզ՝ Հ. Ռափայէլ Թրեանցի և Հ. Պետրոս Մինասեանի հետ։ Անկարելի կ'ըլլայ խաղաղութեամբ և սիրով խնդրոյն վերջ մը տալ, որով պաշտօնանկ ընելով Վարժարանին վարչութիւնը՝ վերատեսուչ կը կարգէ Հ. Ռափայէլ Թրեանցը տալով իրեն իբր գործակիցներ Հ. Քերոբէ Ագնաւուրեան, Հ. Յովհաննէս Սորգուճեան և Հ. Պետրոս Մինասեան։ Իրենց ծնողաց կը դարձուին 16 աշակերտներ և անոնց տեղ ուրիշ 17 նոր պատանիներ կը բերուին. կը վերահաստատէ կարգ և կանոն վարժարանին մէջ ու այնպէս կը դառնայ Վենետիկ։ Զոհողութիւն մըն էր որ կը կատարէր Մխիթարեան Միաբանութիւնը, բայց անհրաժեշտ՝ ազատելու համար Մուրատեան Վարժարանը վերահաս վտանգէն։

Ինչպէս բնութիւնը փոթորիկէն վերջ աւելի խաղաղ, աւելի գեղեցիկ և սրտահեշտ կը փայլի, այսպէս ալ Մուրատեան դըպրոցը՝ այդ ցնցող պատահարէն վերջ՝ շուտով կը սկսէր փայլիլ: Հ. Ռափայէլ որ իր ազնիւ և առաքինի վարքին և բարքին միացուցած էր նաև գիտութիւնն և կրթութիւնը, ոչ միայն գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կը հաստատէր իր և գործակիցներու միջև, այլ դպրոցն ալ ուսումով, կանոնով և կարգապահութեամբ կը բարեզարդէր: Ալի փաշան տարի մը վերջ այցելելով[1] Մուրատեան դպրոցը՝ այնքան գոհ կը մնար անոր յառաջադիմութենէն, որ հարկ կը տեսնէր մինչև անգամ առանձին նամակով՝ գրուած 1858 Մայիս 5ին, մասնաւոր ուրախակցութիւն յայտնել Աբբահօր: Ահաւասիկ իր խօսքերը. «Le bon ordre qui règne dans cet établissement, les progrès accomplis par les jeunes gens, m'ont causé la plus vive satisfaction; je ne doute pas que, tous vos efforts ne soient dirigés vers le but sacré, d'élever des sujets dignes des bienfaits que notre Auguste Souverain ne cesse d'accorder à toutes les populations soumises à Son Empire».

Հ. Ռափայէլի մահէն վերջ՝ Մուրատեան դպրոցի տեսչութիւնը կը վարէր ժամանակաւոր կերպով Հ. Պետրոս Մինասեան. յետոյ կը յաջորդէին Հ. Ղ. Ալիշան, Հ. Օքսենտիոս Գուրգէնեան և Հ. Հմայեակ Պապիկեան, որոնք թէ՛ իրենց գիտական բարձր տաղանդովը և թէ սիրելի բնաւորութեամբը միշտ

1. Արքունական փառքով և 16է աւելի տաճիկ և հայ բարձրաստիճան մարդոց ընկերակցութեամբ փոխարքային տուած այս այցելութիւնն և ճաշկերոյթը նկարագրուած են 1856 տարւոյ «Բազմավէպ»ի մէջ (էջ 154) բոլոր մանրամասնութեամբը և օգտաբեր հետևանքով: Փոխարքան իր խորին շնորհակալութիւնն և բարձր գոհունակութիւնն յայտնած ժամանակ վարժարանիս վերակացուներուն, հայրենեաց որդիքը իմաստութեամբ դաստիարակելուն և տէրութեան ծառայելուն համար, հետևեալ նշանաւոր խօսքերը կ'արտաբերէր. «Պէտք է որ մտքերնէս չհանենք մեծին Մահմուտի այն խօսքը, որ կ'ըսէր, թէ մահմետականն և քրիստոնեան միայն մզկիթի և եկեղեցիներուն մէջ կը ճանչնամ. անոնցմէ դուրս ամէնքն ալ եղբայրներ են»: Կը խոստանար տաճկերէն լեզուի համար ձրիաբար ընտիր վարժապետ մ'ևս տալ վարժարանին:

աւելի փայլ տուին Վարժարանին զարգացման, ներմուծելով նոր ուսումներ և մասնագիտութիւններ։

Հ. Գուրգէնեանի խստապահանջ տեսչութեան օրով, այսինքն է 1865ին, Մուրատեան դպրոցը երկու կէտերով նախանձելի եղաւ նաեւ օտարներու, այն է՝ լաւ և ճարտար մատակարարութեամբ և ուսումնական բարեփոխութեամբ։

Առաջին կէտի նկատմամբ զարմացած նոյն ժամանակի Բարիզու թրքական դեսպանը — Սաֆֆէտի փաշան — կը խնդրէր Հ. Գուրգէնեանէն որ հաճի այնտեղի թրքական ուսումնարանի մատակարարութիւնն եւս կարգի դնել, որ չնայելով տաճիկ ուսանողներու սակաւութեան՝ Մուրատեան Վարժարանի կրկինէն աւելի դրամ կը մսխէր։ Տեսուչը սիրով կը կատարէր դեսպանին խնդրուածքը. որով և թրքական պետութեան գոհութեան հետ Մէճիտիէի շքանշանին եւս կ'արժանանար։ Իսկ երկրորդ բարեփոխութեամբ Մուրատեան վարժարանը՝ գիմնազիական վիճակէն՝ լիկէոնական բարձրագոյն վիճակը կը թեւակոխէր։ Այս փոփոխութեան զօրութեամբ Մուրատեան վարժարանի աշակերտները վերջին տարուան քննութիւնները աւարտելէն վերջ՝ տեսչին վկայութեամբ՝ կայսրէն արտօնուած հրամանագրով կարող էին իբրեւ ֆրանսացի անցնիլ ուղղակի Գաղղիոյ համալսարանները, առանց վերստին հարցաքննուելու. մինչդեռ առաջ ստիպուած էին շատ մը դժուարութիւններով, ծախքով և ժամավաճառութեամբ այդ բանին հասնիլ։

Ուսումնական ծրագրի և այսպիսի բարեփոխութեան պէտքն արդէն շատոնց զգացեր էր մեր վանական խնամակալներու ժողովը, այսինքն է 1860ին գումարուած Ուխտիս Ընդհանուր Ժողովի ժամանակ, և զայն խնամով պատրաստած իսկ էր։ Իսկ 1867ին Միհրան Պէյ առիթ կու տար այդ ծրագրին կատարման։ Սա Աբբահօր գրած նամակով մը կը հաղորդէր, թէ իր երկու որդիքը սիրով կը ղրկէր Մուրատեան վարժարանը, եթէ այն տեղէն — ուսմունքն աւարտելէն վերջ — կարենային ուղղակի անցնիլ համալսարանի բարձրագոյն ուսմանց. բայց որովհետեւ լիկէոնական ուսումները կը պակսէին Մուրատեան վարժարանին մէջ, ուստի ստի-

պուած էր գաղղիական ուրիշ բարձրագոյն դպրոց դնել, որպէսզի Օրէնսգիտութիւն սորվելով՝ շուտով Պոլիս դառնան տէրութեան գործերուն մէջ մտնելու։ Հ. Հմայեակ Պալիկեան՝ իբրեւ վերջին տեսուչ Մուրատեան վարժարանին ի Բարիզ՝ Միհրան պէյի և վանական խնամակալներու ժողովի այդ փափաքը լիովին իրագործելու բախտն ունեցաւ. որովհետեւ 1868 Յունիս 15ին առ Աբբահայրը գրած նամակին մէջ վարժարանին գոհացուցիչ վիճակը նկարագրելով՝ կը ծանուցանէ. թէ «Աշակերտք վարժարանիս բովանդակին արդ մինչեւ ց60 ընդ մեծ եւ ընդ փոքր. և որպէս գիտէք բաժանին ի համալսարանական դասս՝ առաջին դաս, երկրորդ դաս, և երրորդ դաս»...։

Մեծ զարկ կու տային որ Մուրատեան վարժարանը յաճախող հայ պատանիները հետզհետէ աւելի հետամուտ ըլլային մխրճելու բարձրագոյն ուսմանց, արուեստներու և գրականութեան խորը, բաց ի ուսումնատենչ դաստիարակներէն և ֆրանսացի քաջ վարժապետներէն, նաեւ ֆրանսացի մեծանուն մասնագէտներ, բանաստեղծներ և մատենագիրներ, – ինչպէս նաեւ մեծապատիւ ազգայիններ – որ տարուէ տարի ոչ միայն իրենց ներկայութեամբ, այլ և սրտապնդիչ ճառախօսութիւններով աշակերտներուն սիրտը կը բորբոքէին, միտքը կը բարձրացնէին, արեւմտեան բարձրաթռիչ և նուրբ գաղափարներով և զգացումներով զամէնքը կը տոգորէին։

Արդ՝ Մուրատեան վարժարանի շրջանաւարտներուն, անոնց սորված մասնագիտութիւններուն, պարգեւաբաշխութեանց ժամանակ եղած այդ ճառախօսներուն և երեւելի հանդիսականներու մասին գաղափար մը տալու համար, թող աւելորդ չհամարուին հետեւեալ տեղեկութիւնները։

ԳԼՈՒԽ Է

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏ ՄԱՍՆԱԳԷՏՆԵՐՈՎ

Գիտել կու տանք որ 1846–1847 թուականներու պարգեւաբաշխութեան հանդէսները միայն Վարժարանի Տեսչութեան, ներքին եւ արտաքին ուսուցիչներու եւ բարիզաբնակ ազգայիններու ներկայութեամբը կը կատարուէին, քան թէ Ֆրանսացի երեւելիներու. վասն զի դեռ աւարտավարժներ չկային, Վարժարանի ծրագիրը դեռ առ ի փորձ կը գործադրուէր, եւ հուսկ Ֆրանսայի քաղաքական խռովութիւններն ալ ուսման արգելք եւ երկիւղ կ՚ազդէին։

1848 տարւոյն պարգեւաբաշխութեան հանդէսը[1] որ կը կատարուէր Սեպտեմբեր 24ին, փառաւոր եւ սրտագրաւ էր։ Քանի չափ ազգայինք եւ հարիւրէն աւելի գաղղիացի եւ իտալացի պատուաւոր հրաւիրեալներ կային։ Հանդէսին պարագլուխն էր Օսմանեան տէրութեան գործակատարը՝ Հալէմի էֆէնտի, եւ անոր աջ կողմը բազմած էր աշխարհածանօթ բանաստեղծը՝ Լամարթին, որ եկած էր իր հանճարեղ ատենախօսութեամբ պատուել վարժապետներն եւ աշակերտները։ Վարժարանին Ուսումնապետ վարդապետը նախ կ՚ատենախօսէր գաղղիերէն լեզուով, օրուան եւ հանդիսին յարմար կերպով։ Ճառին վերջաւորութեան խօսքն ուղղելով առ բանաստեղծ Լամարթին, որ ազնուական մտածութեամբ հասկցած էր Վարժարանին կենսաղօգուտ նպատակը, եւ եկած էր պայծառացնելու հանդէսը, կը յարէր. «Իր անունը, որ այնչափ անգամ փառաւորապէս հնչած է մեր ականջին, անջնջելի կերպով տպաւորուի նաեւ մեր երախտագէտ սրտին մէջ։ Գաղղիա եկեր ենք մենք՝ քաղաքակրթութիւն, ազատու-

1. Տես «Բազմավէպ» 1848, էջ 353, հանդերձ ուսմանց եւ մրցանակաց ցուցակով։

թիւն, յառաջադիմութիւն և լուսաւորութիւն մտաց փնտռելու. մեծ փառք ու պարծանք ճանչնանք մեզի որ մէջերնիս կը տեսնենք այս անձը՝ որուն համար բոլոր Եւրոպա միաբերան կը վկայէ, թէ իր ամէն գանձուցը բնական ընդունարանն ինքն է, և ինքն է Արեւմտեան աշխարհաց բոլոր մեծութիւններուն կենդանի պատկերը»։

Մեծ բանաստեղծը խորապէս ազդուած՝ հայ ճառախօսին այս հմայիչ խօսքերէն կը հնչեցնէր իր ձայնը.

«Մեծարոյ վարժապետք և սիրելի աշակերտներ» բառերով։ «Արեւելքի ճանապարհորդ ըլլալս, կ՚ըսէր նա, զոր յիշեցիք՝ իրաւունք կու տայ վայելելու այս պատիւը. զոր ինծի կ՚ընէք. և այնպիսի ճանապարհորդ՝ որ անկից ետ դարձած ժամանակն իսկ՝ միտքս տզորուած մնացեր է ոչ միայն ձեր երկիրներուն ու ձեր պատմութեան շքեղութիւնը, այլ նաև այնչափ մարդասիրութիւնն ու մտերմական սէրը, որ ամէն տեղ ընդուներ եմ Միջերկրական ծովէն անդին եղած ձեր եղբայրներէն»։ Շնորհակալութիւն կը յայտնէր Տեսչութեան, որ տուեց զինքը՝ թողուլ քաղաքականութեան ծանր մտահոգութիւնները. «Իրաւցնէ ինծի պէս քաղաքական մարդու համար, ամենէն քաղցր հանգստութիւնը, ամենէն մեծ զովութիւն մտքի—ներուն բացատրութեանս — սա է որ 15 տարիէն յետոյ գտնէ նորէն Բարիզու մէկ անկիւնը այն Արեւելքը, որուն վրայ իմ երեւակայութիւնս ու իմ սիրտս այնչափ իրաւամբ կպեր է»։ Ապա կը յիշէր ուրիշ անգամ և ուրիշ երկրի մէջ՝ բայց նոյնպիսի պատկառանքով և մտադրութեամբ նման հայ գաղթականութիւն մը տեսնելու ունեցած բախտը, այսինքն է Ս. Ղազարու կղզին, որուն ճամբան իրեն ցոյց տուած է անգլիացի մեծ բանաստեղծը՝ Պայրն, և որ այսօր կը տեսնէ քաղաքական վերածնութիւն մը։ Թէ «Գաղղիոյ Հասարակապետութիւնը Վենետկեանէն վար պիտի չմնայ՝ հիւրասիրութեամբ ընդունելու, յարգելու և խնամարկելու այս հայ գաղթականութիւնը...։ Թէ լաւ գիտեմ որ ձեզի ալ յայտնի է, թէ Նախախնամութիւնը ձեր խնդրելէն առաջ՝ լսեր է ձեր սրտին փափաքը. Ապտիւլ — Մէճիտին դարը՝ վեհանձնութեան, և յուսոյ դար է... Թէ այս յա-

առաջադէմ քաղաքականութեան զօրաւոր հնարքներէն մէկն ահա դուք հիմակուընէ ի գործ կը դնէք, այն է՝ տարածել բոլոր Արեւելք, Վենետիկ, հոս, ամէն տեղ. վասն զի երկիր մը չկայ՝ որ ձեր գիտութեան և խաղաղ քաղաքագիտութեան հիւրընկալութիւնը չընէ... այն է փոխ առնուլ իմաստութիւնը, գիտութիւնները, քաղաքակրթութեան լեզուները, բարոյականի և գեղարուեստից բոլոր սկզբունքները՝ ձեզմէ աւելի յառաջացեալ ազգերէն, և ծաւալել այն ժողովուրդներու մէջ, որոնցմէ դուք աւելի զարգացած էք», եւն եւն։ Նմանօրինակ վսեմ գաղափարներու հիւսուածով կը հարստացնէր աշակերտաց մտքերը. ճարտասանութեան սուրբ կրակովը կը վառէր կը բորբոքէր անոնց սրտերը։ Ծափահարութիւնները կը թնդացնէին հանդիսարանը, և անմոռանալի կը դարձնէին հանդէսը՝ որ կը տեւէր մօտ երկու ժամ։

1849ի հարցաքննութիւններն և մրցանակաբաշխութեան հանդէսը նոյն կերպով կը կատարուէին[1]. Բարիզի մէջ գտնուող բոլոր ազգայինները ներկայ էին, որոնց պարագլուխ կը համարուէր Աղա Եղիազար Լազարեանց գնդապետ, նոյն ինքն է բարեյիշատակ Յովակիմ Աղայի արժանաժառանգ որդին։

Վարժարանի Ուսումնապետին գաղղիերէն առենախօսութենէն վերջ, որով բարերար Աղա Սամուէլ Մուրատի մանրամասն վարքը կը պատմէր՝ ժամանակակից և ներկայ պարագաներով, ապա խօսք կ'առնէր Պրն. Գեփրէ՝ զոր յղած էր իբրեւ իր ներկայացուցիչը՝ մեծ բանաստեղծ Վիկտոր Հիւկոյ՝ ինք հիւանդ ըլլալով։ Գաղղիացի ճարտասանը ի դիմաց Հիւկոյի կ'ըսէր.

«Պարոննե՛ր – Ձեր լսած ճառին պատասխանը պիտի ըլլար ճարտասան զուրցուածք մը, գերազանց բանաստեղծի մը զուրցուածքը։ Տարակոյս չկայ որ ինքը շատ գեղեցիկ խօսքեր պիտի գտնէր ձեր բարերարին երախտիքն ու վարժապետներու աշխատութիւնը գովելու. գործական ու բանաստեղծական խօսքերով պիտի խօսէր Ձեզի հետ՝ ձեր պարտականութեանց ու ապագայ վիճակին

1. Տես «Բազմավէպ» 1849, էջ 353, ուսմանց, աշակերտներու և առած մրցանակներու ցուցակով հանդերձ։

վրայ։ Եւ յիրաւի, ի՞նչ բան կարող էր աւելի վառել այնպիսի արգաւանդ երեւակայութիւն մը՝ ինչպէս այս տեսարանը, զոր դուք իրեն աչքին առջեւ կը դնէք․ դուք որ ամէնքնիդ ալ հին ազգի մը որդիք և թոռներ ըլլալով՝ Ասիոյ ներսերէն վազեր եկեր էք ատտիկ եռանդով մը, որպէս զի քաղաքակրթութեան աղբիւրներէն ձեր ծարաւն անցընէք։ Այս քաղաքակրթութիւնը ձեր նախնիքը ատենով իրենց լեռնային երկիրներու ծոցին մէջ ծնած տեսան, ու կերպով մը իրենց գրկին մէջ մեծցուցին և այսօրուան օրս որ այն քաղաքակրթութիւնը արեւմտից վրայ տարածեր է այն թեւերը, որոնք իր օրօրոցէն աւելի ընդարձակ են, իր կողմանէ մեծ զուարճութեամբ ու երախտագէտ սիրով մը կը գրկէ զձեզ։ Ահա, պարոններ, այսպիսի իմաստներով պիտի խօսէր անշուշտ ձեզի Պր. Վիքթոր Հիւկոյ՝ նիւթին արժանաւոր լեզուով մը։ Ինքը հոս չգտնուելով (որ թէ ձեզի և թէ ինծի ափսոսալու բան է) ներեցէք որ ես ձեզի քանի մը պարզ խօսքեր ըսեմ, իբրեւ ձերիններուն պատասխան, և իբրեւ բարեկամական գրուցատրութիւն»։

Ապա կը յիշեցնէր ոմանց քիչ ատենէն հայրենիք դառնալը լի յուսով, օսմանեան տէրութեան հանդիսաւոր շարժումը դէպ ի վերանորոգութիւն, և իրենց այն տեսարանին մէջ նշանաւոր ըլլալը՝ իբրեւ այն կողմի քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ամենէն երեւելին…։ «Վ․ան զի գիտեմ որ այնպիսի տեղեկութիւններ պիտի տանիք արեւելք զորս թէպէտեւ մեզմէ առած էք, բայց ուրիշ պատրաստութեամբ և ուրիշ հոգւով պիտի տանիք․ այնպիսի երկրի մէջ պիտի սերմանէք զանոնք, որ մերինէն շատ տարբեր է, և բոլորովին նոյն կերպով պիտի չպտղաբերին՝ ինչպէս որ կը պտղաբերին մեր երկրին մէջ։ Ձեր թարմ մտքերուն մէջ՝ արեւելեան հանճարին ազդեցութեան տակ հասուննալով՝ անոնք աւելի պարզութեամբ մը պիտի աճին… Ձեր ազգը այնչափ դարեր որ տեսաւ, այնչափ յեղափոխութիւններու մէջէ որ անցաւ, մարդկային մտաց այն միջոցներուն ըրած յառաջադիմութիւններէն զուրկ չմնաց։ Այն պարզ գաղափարները ձեր մտքին մէջ գիտութեամբ զօրանալով՝ այնպէս պիտի ըլլան, որ կարենաք հիմակուան ազատութիւնը և բարեկարգութիւնները մէկ նոր ու

ձեզի սեփական խելայի կերպով մը ի գործ դնել։ Ինչպէս հիմա մենք ձեզի, դուք ալ ատենով մեզի համար խելք սորվելու օրինակ պիտի ըլլաք... Այս ուրեմն ձեր արիութիւնն ու վստահութիւնը ձեռքէ մի՛ ձգէք։ Հայաստանի պատմութեան այնչափ դարերը մտածելով՝ արդէն իրաւունք ունէիք հաւատալու՝ որ ձեր ազգը անկորուստ ազգ է. լուսաւոր ազատականութեան ճամբաներով զոր ձեր վեհափառ թագաւորը ձեր առջեւ բացած է, այնչափ փութաջան եռանդեամբ ձեր սորված գիտութիւններովը՝ հիմակուընէ իրաւունք ունիք յուսալու, թէ հայկազեան ժողովուրդն ալ իր բաժինը պիտի ունենայ այն հասարակաց երջանկութեան մէջ, և իր արժանաւոր կարգը պիտի գտնէ այս դարուս քաղաքական տեսութեանց աշխատութեան մէջ»։

1850ի մրցանակաբաշխութեան հանդէսին[1] բացի 40ի չափ ազգայիններէն, որոնք սիրայօժար փութացեր էին գալ, ներկայ էին Բարիզու բարձրագոյն եկեղեցականներէն շատերը բոլոր արեւելեան լեզուաց վարժապետները, Օսմ. տէրութեան ի Բարիզ գտնուող երեսփոխանները՝ այսինքն՝ Րիզա Պէյ՝ առաջին քարտուղար դեսպանատան և Քէմալ Էֆէնտին՝ վերատեսուչ Կ. Պոլսոյ արքունական դպրոցներուն, ընդ ամէնը 150էն աւելի անձեր։ Հանդիսադիր բազմելու հրաւէրը յօժարութեամբ ընդունած էր Բարիզի Արքեպիսկոպոսը Սիբուր, սակայն նոյն առաւօտ անակնկալ դիպուածով մը արգիլուելով՝ իր երկու ատենադպիրներովը ղրկեր էր Արքեպիսկոպոսարանի մեծ Աթոռակալը Պառէն, համբաւեալ իմաստասէրն և աստուածաբանը։ Սա սքանչելի ատենախօսութիւն մը կը կատարէ խօսքը ուղղելով յաճախապէս աշակերտներուն, որոնցմէ ոմանք[2] պիտի

1. Տես «Բազմավէպ» 1850 էջ 384ի յաւելուածը, հանդերձ աշակերտաց և ուսմանց ցուցակովը։

2. Ասոնց մէջ զավեստի և գրեթէ ամէն ուսմանց մէջ Ա. մրցանակի արժանի կ'ըլլային նախ Միրզա Յովսէփ Մելգոնեանց՝ որ դարձաւ իր հայրենիքը Սպահան, և անկից ի Թէհրան. երկրորդը Զմիւռնիացի Պր. Սարգիս Սամուէլեան, խոհական, ուշիմ, ճարտար և միշտ յառաջադէմ. երրորդը Պր. Պետրոս Կիւզիկեան Կ. Պոլսեցի, չորրորդը Աղեքսանդր Մանասեան, որուն սեփական կատարելութիւնն էր ընտիր գեղեցկագրութիւն գաղղիերէն և հայերէն, և ճարտարարուեստ նկարչութիւն մանրանկարի և բարակ ուրուագրութեանց մէջ։

մեկնէին իրենց հայրենիքը։ «Գեղեցիկ կոչում մ'ունիք դուք, կ'ըսէր, Պարոններ, և ես հաստատ դրած եմ միտքս, որ այսպիսի գիտուն և այսպիսի բարեպաշտ դաստիարակներու առաջնորդութեամբը՝ հասկցած էք դուք ձեր կոչումը, և օրէ օր ա՛լ աւելի պիտի հասկնաք։ Այսօր դուք ուրիշ բան չէք՝ բայց եթէ քաղաքակրթութեան ռահվիրաններ։ Դուք մէկմէկ միջնորդ, մէկմէկ միջոց էք Արեւելքի և Արեւմուտքի միջեւ վասն զի դուք էք՝ որ ձեր հայրենիքը պիտի փոխադրէք բոլոր այն հարստութիւնը, բոլոր այն գիտութեան և իմաստութեան գանձերը... և անոնցմէ ալ աւելի՝ բոլոր այն առաքինութեան և բարեկրթութեան գանձերը՝ զորս հոս եկեր կը հաւաքէք...։ Դուք էք որ այսօր կեցած էք այս նոր տեսակ մտաւորական երկաթուղւոյն վրայ, որով քաղաքակրթութիւնը մեծաքայլ յառաջ կը սուրայ։ Դուք կարգ կարգ շարուած կեցած էք ճամբուն վրայ՝ որպէս զի ուրիշներուն ցուցնէք, թէ կրնայ անցնիլ...։ Աստուած ձեզի հարուստ երկիր մը տուեր է, և ասիկա ձեր ազգին սեփական կառաբելութիւնն է...։ Ձեր հոգին իմանալի երկիր մ'է, անով միայն՝ որ ազատ է և իմացական, պէտք է որ ձեր յօժարակամ կամքն ալ օգնէ... Նայեցէք, մարդս իր մանկութեան ատենն է որ կը սերմանէ, կը տնկէ, կը մշակէ. հունձքը յետոյ պիտի ընէք...։ Դուք հոս Արեւելքէն եկած մեղուներ էք. հիմա մեր ծաղիկներէն կողոպուտ կը ժողվէք, ու նորէն կը թռչիք կ'երթաք ամէնքնիդ ալ, բեռնաւորուած այն բեղմնաւոր փոշիով՝ որ իմաստութեան մեղրը կ'արտադրէ... Մեղուն երկու գերազանց բան կը գործէ՝ մեղր և մոմ. մեղրը սնունդ մ'է կենդանարար, և մոմը աղբիւր լոյսի. ահա դուք սնունդն ու լոյսը միանգամայն պիտի տանիք Արեւելք։ Աշխատանքի հետ ուրիշ գերագոյն բան մ'ալ պիտի միացնէք, հաստատուն և մաքուր կամք մը, իբր նեցուկ մարդկային փափաքուն՝ բայց երերուն մտքին... կրօնքն է միայն ուղիղ վարքի վկայական և ամէն լաւ բարոյականի աղբիւր և հիմ։ Դուք այս Վարժարանին մէջ կը գտնէք՝ ինչ որ հարկաւոր է աս երկու նպատակին հասնելու համար, որ են ուսումն գիտութեանց՝ ընդարձակ, և քրիստոնէական դաստիարակութիւն, որուն հոգին է աստուածպաշտութիւնը։ Մէկ բանէ միայն զգուշա-

ցէք, պարոններ, այն բանէն որ երբեմն շատեր մեր երեսին կու տան. այսինքն թէ՝ այն օտարականները որ ստէպ կու գան մեր լուսաւորութեանց, մեր գիտութեանց, մեր արուեստից մէջ վարժելու, հետերնին կ'առնեն կը տանին նոյնպէս մեր ազականարար ախտերը, և մեր քաղաքականութեան նաեւ մահաբեր պտուղները։ Մեզի՛ թողուցէք, Պարոններ, այն ցաւալի բաները. մի՛ տանիք զանոնք ձեր կոյս երկիրը։ Դարձէք ձեր երկիրը՝ աւելի իմաստուն, աւելի լուսապայծառ անձեր. բայց դարձէք անարատ, և առաքինի, դարձէք բարեպաշտ քրիստոնեաներ։ Առէք, դարձեալ կ'ըսեմ, պարոններ, մեր գիտութիւնները. բայց մեր ախտերը մեզի թողուցէք»։ Եւ ի վերջոյ ներբողելով ժամանակին երիտասարդ Սուլթան՝ Աբտիւլ—Մէճիտ թագաւորը, որուն ազատական միտքը կը հաւասարցնէր Եւրոպայի ազատական մտքին, կը յանձնէր օսմանեան դեսպանատան գործակալին և ուսմանց վերատեսչին, որ պատմեն իրենց թագաւորին, թէ ֆրանսացիք ինչպէս կը վարուին իրենց գիտութեան և իմաստութեան ռահվիրայ հպատակներուն հետ։

Քէմալ Էֆէնտի յուզուած այս խօսքերէն և աշակերտներու ցոյց տուած յաջողութենէն՝ հակիրճ ատենախօսութեամբ կը յայտնէր իր ամենամեծ հաճութիւնն և շնորհակալութիւնը։

1851 թուականին կը լրանար Մուրատեան վարժարանին Բարիզ հաստատուելուն և փորձառութեան հնգամեակը. ուստի մրցանակաբաշխութեան հանդէսին[1] առթիւ, որ կը կատարուէր Յուլիս 24ին, քաղքին թերթերն իսկ՝ ըստ սովորականին նկարագրելով Արեւելքի իրենց ուսումնատենչ հիւրերու այդ հանդէսը, կը յայտարարէին անոնցմէ ութին վերադարձը դէպ ի իրենց հայրենիքը։ Հ. Գաբրիէլ Այվազեան նախ ընդարձակ և հմտալից Տեղեկագրով մը կը հաղորդէր ազգային և ֆրանսացի հանդիսականներու՝ Մխիթարեան դաստիարակներու հինգ տարուան մէջ ըրած հսկայական ճիգերը՝ գիտութիւններն և կրթութիւնը զարգացնելու մասին, և այդ ջանքերուն յաջող և նուազ յաջող

1. Տես «Բազմավէպ» 1851, էջ 257, հանդերձ աշակերտներու, ուսմանց և մրցանակներու ցուցակովը։

փորձառութիւնները և ծնողաց կողմէն եղած խստապահանջ՝ բայց իրարու հակասող խոչընդոտները։ Այդ տեղեկագրով մէջ բերուած են մինչեւ այն ժամանակ հարուստներու և աղքատներու կողմէն ուղղուած թեր ու դէմ խորհրդածութիւններն, և հիմնաւոր փաստերով պատասխանուած։ Եւ հուսկ ուրեմն խորհուրդ կու տայ անոնց, թէ ինչպէս և ինչ կէտերով կարող են իրարու և Վարժարանին Տեսչութեան հետ համաձայնութեան գալ աշակերտաց կատարեալ կրթութիւն և ուսում տալու համար 6–8 տարի յամեցնել իրենց որդիքը Բարիզու մէջ։ Ասոր կը յաջորդէր գաղղիերէն լեզուով ուրիշ ճառ մը, զոր կ'արտասանէր դաստիարակներէն մին և բուռն կերպով կը ծափահարուէր։

Վարժարանին կողմէն այս անգամ հրաւիրուած էր Կալլիմակի իշխանը՝ գահերէց բազմելու, բայց նա բացակայ ըլլալով այդ օրը, Օսմանեան պետութեան գործակալը՝ Րիզա Պէյ կը նախագահէր հանդէսին, և կ'արտասանէր հակիրճ ճառ մը՝ իրրեւ պատասխան նախորդ ճառախօսին, յորում կը շեշտէր հետեւեալ երկու կէտերուն վրայ՝ ուսկից աւելի խրախուսիչ բան չէր կրնար ըլլալ թէ՛ աշակերտներուն և թէ դաստիարակներուն համար. այսինքն է՝ նախ Սուլթանին մեծ ու վսեմ քաղաքականութիւնը՝ որ կը յայտնէ իր հպատակներուն – ինչ ազգէ և կրօնքէ ալ ըլլան – ըսելով. «Իր տէրութեան խորհուրդներուն մէջ տիրող գլխաւոր բաղձանքն ալ էր, որ հայրենասիրութեան ու ազգասիրութեան կապերը հետզհետէ աւելի ձիգ կապուին...։ Երկրորդ՝ ամենեւին տարակոյս չկայ, պարոններ, որ այս վարժարանիս վերակացուներու հայրական խնամքովը կրթուած հայազգի պատանիներու շատը իրենց տէրութեան պաշտօններուն մէջ պիտի մտնեն. ուստի այն եռանդը, տաղանդը, աշխատանքը՝ զոր տէրութեան վերանորոգութեան համար կը կատարեն՝ ինչպէս որ պէտք է՝ արդարութեամբ ու բարեխղճութեամբ պիտի ճանչցուին ու յարգուին» եւն.։

1852 Թուականին Մրցանակաբաշխութեան հանդէսի նկարագիրը հրատարակուած չէ նոյն տարւոյ «Բազմավէպ»ի մէջ (էջ 309), բայց կրնանք ըսել, որ նախընթաց տարիներուն պէս ամէն շքեղութեամբ կատարուած ըլլայ. մանաւանդ՝ որ այդ

թուականին 13 ուշիմ պատանիներ[1], որոնք քաջութեամբ վեց տարի շարունակած էին իրենց ուսանողական ընթացքը, քիչ օրէն պիտի մեկնէին իրենց ծնողաց քով, քաջուս և բարեկիրթ մարդիկ եղած։

Այսպէս առաջին վեցամեայ ընթացքին 25–30ի չափ աւարտավարժներ կը հանէր Մուրատեան վարժարանը[2]։

1857 Օգոստոս 17ին անսովոր շարժում մը կը տեսնուէր ազգային[3] և գաղղիացի երեւելիներուն դէպ ի Մուրատեան վար-

1. Ատոնք էին՝ Վիչէն Մարգարեան, Գէորգ Ինճիճեան, Յովհաննէս Հիւրմիւզեան, Աստուածատուր Գալստեան, Յարութիւն Երամեան, Պօղոս Լազ-Յովսէփեան, Կոմիտաս Մինասեան, Գաբրիէլ Գափամաճեան, Յակոբ Փափազեան, Անտոն Գանթարեան, Յովսէփ Եսայեան, Ոսկէն Փաղլաեան եւ Մանասէ Մինասեան։

Իրաւագէտներ	— Առաջին էին՝ Վիչէն, Գէորգ և Յովհաննէս. – Բ. Աստուածատուր, Կոմիտաս. – Գ. Գաբրիէլ։
Հաշուետոմարագէտներ	— Ա. Վիչէն, Յովհաննէս, Աստուածատուր. – Բ. Գէորգ, Յարութիւն, Կոմիտաս. – Գ. Պօղոս, Գաբրիէլ։
Բնագէտներ	— Ա. Յովհաննէս, Յարութիւն.–Բ. Աստուածատուր.–Գ. Կոմիտաս։
Չափագէտներ	— Յակոբ Փափազեան յոյժ յաջողակ։
Վիմագրող եւ Ուրուագծող	— Անտոն Գանթարեան։
Մանրանկարիչ	— Յովս. Եսայեան։
Երաժիշտ (ձայն. և գործ.)	— Յար. Երամեան, և Մանասէ Մանասեան։
Ճարտարապետներ	— Գէորգ Ինճիճեան, և Պօղոս Լազ-Յովսէփեան։
Գրակազմ	— Ոսկէն Փաղլաեան։

Իսկ Նորեկ աշակերտներն էին թուով 26. այսինքն են Յակոբ Տ. Գասպարեան, Յովհ. Պըյըզլեան, Վիչէն Իւլիմոնճեան, Անտոն Պօյաճեան, Պօղոս Ինճիճեան, Յովս. Տ. Գուլիթեան, Վիչէն Գասպարաճեան, Յովս. Զրաքեան, Գրիգոր Պըյըզլեան, Աստուածատուր Պըյըզլեան, Տիգրան Փէշտիմալճեան, Աբրահամ Երամեան, Յովհ. Սամանճեան, Ալփոնս Սեղբոսեան, Թովմաս Հասունեան, Պօղոս Պէշիքթաշլեան, Յովհ. Պոյաճեան, Արտաշ Պըյըզլեան, Գրիգոր Աբրահամեան, Ջենոր Ապտուլլահեան, Գաբր. Գարամաճեան, Պօղոս Ապտուլլահեան, Յարութիւն Փիրիմեան, Ոսկէն Երամեան, Մկրտիչ Այտընեան, և Սերոբէ Նիկողիմոսեան, որոնց մէկ մասը, այսինքն է 16 հոգւոյ չափ 1855ին ետ դարձուեցան

2. Տես Բազմ. 1857, էջ 245։

3. Վարժարանիս վաղեմի աշակերտը, և այն ժամանակ Պարսից Դեսպանին խորհրդական և Շահին համհարզը՝ Մելքում խան եւս ներկայ էր հանդէսին, որ շատ պատուանշաններով փառաւորուած էր այլևայլ տէրութիւններէ։

ժարանը։ Ամենէն վերջ կը հասնէր Օսմ. Դեսպանը՝ Մէհէմմէտ Պէյը։ Հայ պատանիներու աշխատութիւնները, ուրուագրութիւններն ու նկարները, ուր կը նշմարուէին բնութեան տեսարաններ, դիմանկարներ, թեթեւ զարդեր ու թռչուններ և այլն, զետեղուած էին սրահին մէջ. Նոյնպէս սեղանի վրայ դրուած էին հայ, եւրոպական և տաճկական արուեստագրութիւնները. այս բոլորը ցոյց կու տային՝ թէ պարգեւաբաշխութեան հանդէսը կը կատարուէր հոն, հանդէս մտքի և սրտի զարգացման։

Վարժարանին տեսուչը հակիրճ ատենաբանութեամբ կը ներկայացնէր հանդիսականներուն վարժարանին ուսմանց և լեզուներու զարգացումը. շնորհիւ Օգոստափառ Սուլթանի խնամքին և դեսպանին հոգածութեան, ոչ միայն օսմանեան լեզուի երկու ճիւղքին վարժապետներ ունեցած էր վարժարանը, այլ և երկու գործնական յոյժ կարեւոր մասնագիտութիւններ եւս, այսինքն Հանրաքանութիւն և Անտառաքանութիւն, աւելցեր էին վարժարանի ուսմանց վրայ։ Իսկ նորին բարձրութիւնը Մէհէմմէտ Պէյ՝ պատասխանելով՝ համառօտ ատենաբանութեամբ՝ ճառախօսին, կ՚ըսէր. «Վեհափառ Սուլթանը, մեր ամենուս տէրն և թագաւորը, մեծ ուրախութեամբ պիտի իմանայ, թէ դուք որչափ կը համապատասխանէք իր լուսաւոր խնամքներուն զոր ինքը կը բարեհաճի սփռելու առանց խտրութեան իր սիրելի հպատակներուն վըրայ», և այլն, և այլն։

1858 Օգոստոս 23ին ութ ընթացաւարտներ կու տային իրենց հրաժեշտի ողջոյնը վարժարանին և իրենց ընկերակիցներուն՝ հանդէսի մը մէջ։ Ասոնցմէ չորսը՝ Թովմաս Հասունեան, Յովսէփ Տէր Գաբրիէլեան, Պօղոս Պէշիքթաշլեան, և Պօղոս Ինճիճեան ընդ հուպ պիտի մեկնէին դէպ ի հայրենիք՝ իրենց վեցամեայ կարօտն առնելու համար։ Անտոն Պօյաճեան կ՚անցնէր իր Բարիզաբնակ ազգականներուն քով. Վիչէն Գասպարաճեան կը Թիար ժամանակ մը՝ աւելի եւս կատարելագործելու վիմագրութեան արուեստը, զոր այնքան յաջողութեամբ ուսած էր։ Մկրտիչ Այտընեան՝ երկրագործութեան պիտի պարապէր՝ օսմանեան տէրութեան ծախքովը. այս բանիս յաջողութիւնը կը պարտէր օսմանեան դեսպանատան առաջին խորհրդականին՝ Յակոբ Էֆ. Կռճի-

կեանի ազգասիրական ջանքերուն։ Իսկ իր բարեկրօն վարքին և ուսմանց համար առանձին գովութեան արժանացող պատանին՝ Պր. Միքայէլ Փորթուգալեան հօն կը մնար տարի մ'ևս իր առանձնական ուսումները կատարելագործելու փափաքով։

Իսկ Հոկտեմբեր 25ին կը կատարուէր մնացող կրկին դասերու մրցանակաբաշխութեան հանդէսը[1]։ Ասոնց գեղարուեստական շքեղ և զանազան արտադրութեանց քով՝ դրուած էին առանձին Պ. Վիչէն Գասպարաճեանի և Պր. Յովս. Տէր–Դաւիթեանի վիմագրութիւնները և Պր. Պօղոս Պէշիքթաշլեանի կալուանաձոյլ աշխատութիւնը, որոնք բոլոր հանդիսականներու մտադրութեան և գովեստին կ'արժանանային։ Հանդէսին գահերէցն էր այս անգամ Ս. Քահանայապետին Նուիրակը. ներկայ էին Վսեմափայլ Միհրան Պէյ Տիւզեան, Տիւզեան Յովհաննէս Չէլէպի և Յակոբ Էֆ. Կռճիկեան, ինչպէս նաև ազգային և օտարազգի պատուաւոր և ուսումնական շատ անձնաւորութիւններ։ Ատենախօսն էր վարժարանի ուսմանց Տեսուչը, որ համառօտիւ կը ջանար ցոյց տալ, թէ ի՛նչպէս դաստիարակութիւնը ազգերնուս վրայ յեղափոխութիւն ըրած է, մանաւանդ այդ դարուն, և թէ ինչ երախտագիտութիւն պէտք է ունենալ առ Սամուէլ Մուրատ, որ իր չքնաղ ազգասիրութեամբ սատար եղած էր այսպիսի յառաջդիմութեան։ Մրցանակաբաշխութենէն վերջ նախագահը կը պատասխանէր համառօտիւ Տեսչին խօսքերուն, յորդորելով աշակերտները դէպ ի ճշմարիտ յառաջդիմութիւն, այն է՝ աստուածպաշտութիւն, որ հիմն է և առաջնորդ ընկերական կեանքի. և թէ միջոց առնելու է ուսմունքը՝ հասնելու համար այն ծայրագոյն իմաստութեան՝ որ է Աստուած, և այլն, և այլն։

1859 Թուականին, ճիշդ այն օրը, այսինքն է Օգոստոսի 11ին երբ Մուրատեան դպրոցը պարգևաբաշխութեան հանդէսը կը կատարէր, ազգային ուրիշ պատմական յիշատակ մըն ալ կը զուգընթանար՝ աւելցնելու առաջինին շուքը. սա ինքն էր ըստ աւանդութեան մեր Հայկ Նահապետէն հաստատուած 4351 շրջանը՝ որ կը բոլորէր, և կը պսակէր իւրաւէր որդւոց գլուխը։

1. Տես «Բազմավէպ» 1858 էջ 353.

Հանդիսադիրն և գահերէցն էր Պր. Տայլըր՝ Գաղղիոյ կաճառին անդամը, որ այնքան հռչակուած էր Արեւելք և Արեւմուտք ըրած ճանապարհորդութեամբ և անոնց մասին հրատարակած հատորներով։ Պատուելու եկած էին նաեւ օսմանեան դրան արտաքին գործոց պաշտօնեան՝ Ֆուատ փաշայի որդին, Կոճիկեան Յակոբ Էֆէնտի՝ Բարիզի օսմանեան գործակատարը, և ուրիշ շատ ազգային և գաղղիացի երեւելիներ։ Հանդէսը կը սկսէր գինուորական քայլերգով։ Վարժարանին վերատեսուչը՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ գաղղիերէն լեզուով և իրեն յատուկ հմտութեամբ կ'ընէր Հայկայ Թուականին պատմութիւնը, պատճառը, և իրեն պարբերութիւնները՝ լի հետաքնին և ազգասէր տեղեկութիւններով։ Որուն կը պատասխանէր Նախագահը, յիշելով Մխիթ. Միաբանութեան 160 տարիներէ ի վեր ազգին մատուցած կրօնական և ուսումնական մեծ օգուտները։ Կը գովէր աշակերտներուն ցոյց տուած ջանքը, մանաւանդ գեղարուեստից մէջ ըրած յառաջադիմութիւնը, որոնց տարեկան արդիւնքը ակներեւ կը տեսնէին ամէնքը՝ վարժարանի սրահներուն մէջ։ Կը խրախուսէր զիրենք աւելի եւս յառաջադիմելու զարգացման ճանապարհին վրայ, մինչեւ որ հասնին ազգային բարօրութեան նպատակակէտին՝ կրթական վերածնութեան։

1860 Թուականին նոր տեսուչը ուսանողները խրախուսելու և ուսման և բարեկրթութեան մէջ յառաջադիմելու գեղեցիկ նպատակով, երկիցս՝ եռամսեայ հարցաքննութեանց առթիւ մետալաբաշխութեան հանդէս կը կատարէր՝ անոնց բարիզաբնակ ծնողաց և բազմաթիւ գաղղիացւոց ներկայութեան։ Առաջինը՝ որ տեղի կ'ունենար Յունուար 30ին, 43 աշակերտներու մէջէն՝ 24 հոգի մետալի կ'արժանանային, տասը՝ ուսմանց և տասնեւչորսն ալ բարեկրթութեան մէջ զգալի յառաջադիմութիւն ցոյց տուած ըլլալնուն համար։ Իսկ երկրորդին՝ որ կը կատարուէր Ապրիլ 20ին, Զինաց Գանդոնի Եպիսկոպոսին՝ Գերպ. Ձեփիւռինոս Կիյմէնի գահերէցութեամբ, որուն ներկայ էին Սինապեան Գասպար Պէյը և Կոճիկեան Յակոբ Էֆէնտին։ Այս անգամ ուսման յառաջադիմութեան երկրորդ կարգի մետալ կ'առնէին 8 աշակերտներ, և 7 ալ երրորդ կարգի, ընդ ամէնը 15. Իսկ բարե-

կըրթութեան Բ. աստիճանի մետալ կ'ընդունէին 20 հոգի, և 7 ալ Գ. աստիճանի, ընդ ամէնը 27: Ազգայինները յայտնապէս տեսնելով աշակերտներուն ըրած այս յառաջադիմութիւնը՝ չէին կըրնար իրենց ուրախութիւնը զսպել, և հաւասար ծնողաց՝ սրտագին շնորհաւորութիւն և խնդակցութիւններ կը յայտնէին թէ անոնց և թէ դաստիարակ վարդապետներուն:

Սակայն ամենուն քրտանց հետ՝ ուրախութիւնն եւս կատարեալ կ'ըլլար Օգոստոս 5ին. վասն զի այդ օրը տարեկան պարգեւաբաշխութեան հետ՝ կը կատարուէր նոյնպէս վարժարանիս անմահ բարերարին՝ Սամուէլ Մուրատի ծննդեան Հարիւրամեակը: Օսմ. դրան բարձրապատիւ Դեսպանը՝ որ խօսք տուած էր գահերէց բազմելու, պարտաւորուած ըլլալով նոյն օրերը տէրութեանց պաշտօնէից ժողովին մասնակցելու, կ'իմացնէր իր ակամայ բացակայութիւնը: Իր տեղը գահերէց կը բազմէր Գաղղիոյ ծովակալներէն մին՝ Մարիէս, Պըզանսոնի Ծիրանաւոր Արքեպիսկոպոսին եղբայրը, որ Նախագահ էր նաեւ Արեւելեան դըպրոցներու ընկերութեան: Հանդէսին ինչպէս սկիզբը, այնպէս ալ մէջը և վերջը, փոխանակ արտաքին երաժիշտներու՝ Մուրատեանի սաներէն չորսը ութ ձեռքով ընտիր կտորներ կը զարնէին դաշնամուրի վրայ, որ և բոլոր ունկնդիրներուն այնքան հաճելի և գովելի կ'ըլլար: Քսանեւվեցերորդ տարին էր այս՝ վարժարանիս հաստատութեան, որ 150 շրջանաւարտներ ընծայած էր ազգին, և 50ի չափ եւս կը սնուցանէր ներկայապէս և կ'ուսուցանէր իր յարկին ներքեւ: Վարժարանիս Տեսուչը՝ Հ. Ղ. Ալիշան ընդարձակ ատենաբանութեամբ մը նախ կը ներկայացնէր հանդիսականաց Հայոց դպրութեան անցեալ շրջանները, և ապա Սամուէլ Մուրատի մեծ գործը՝ չքնաղ ներբողեանով մը: Ապա Նախագահը եռանդուն խօսքերով կը յորդորէր աշակերտներն ի սէր ուսման և բարեկրթութեան, որով միայն մարդիկ կրնան ըլլալ մեծ, առաքինի և օգտակար, յիշելով որ՝ ինքն եւս աղքատ ծնողաց զաւակ էր, և աշխատութեան շնորհիւ բարձրացեր էր այն աստիճանին:

1861 Օգոստոս 12ին կատարուած պարգեւաբաշխութեան հանդէսի գահերէց բազմած էր Օսմանեան պետութեան վսեմա-

փայլ դեսպանը՝ Վէլի փաշա, որուն աջակողմը բազմած էր Միաբանութեանս Ընդհ. Աբբան, Գէորգ Արք. Հիւրմիւզեան որ վարժարանի Տեսչութեան կողմէն հրաւիրուելով՝ եկած էր մօտէն ականատես ըլլալու բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան, և աշակերտները դեռ աւելի խրախուսելու: Հանդէսն այս անգամ կրկնակի շքեղ էր: Վարժարանի Տեսուչը Հ. Ղ. Վրդ. Ալիշան՝ գաղղիերէն լեզուով ըրած հրաշալի Ատենախօսութեամբ[1] մը, կը ներկայացնէր ազգայիններուն և օտարներուն Հայոց մեծաց Տեղագրութիւնը. անոր բանաստեղծական գրիչն և անզուգական հմտութիւնը կենդանի գոյներով կը պարզէր մեր բնաշխարհը՝ անկէց շատ հեռու պանդխտող որդւոց առջեւ: Ատենախօսին ձայնը ոչինչ նուազ ազդեցիկ կ'ըլլար և կը գնահատուէր, քան զինուորական երաժշտութիւնը, որուն արիական նուագները դուրսի պարտէզէն՝ ներքիններու լսելիքը կը ցնծացնէին: Ապա խօսք առնելով Վէլի փաշա, որուն եւս ծանօթ էր նկարագրուած երկիրը, կը յորդորէր աշակերտները, որպէս զի այնպիսի երկրի մը և ազգի արժանաւոր զաւակներ ըլլան, գեղեցիկ դաստիարակութեան և եւրոպական քաղաքակրթութեան մուրճովը կոփուած և կռանուած:

Մեծ գովեստի և հիացման կ'արժանանային շրջանաւարտներու հետեւեալ արտադրութիւնները. այսինքն է՝ ծովային խղաներկ տեսարանները՝ Պր. Յակոբ Տամատեանի, խղաներկ կենդանագիր՝ Պր. Մկրտիչ Իլիմոնճեանի, և ինքնահնար երաժշտական պարն (Mazurka) Պր. Յակոբ Թովմասեանի:

Յամին 1862 Պարգեւաբաշխութեան ինչպէս հանդիսադիր և գահերէց, այսպէս և հանդէսը փակողն էր Ռէնոյ՝ Գաղղիոյ կաճառի (Institut) և ուրիշ ուսումնական ընկերութեանց անդամը: Սա ի պատասխան շնորհակալու խօսքերուն վարժարանի Տեսչին, կարճ բայց իմաստալից ատենախօսութեամբ կը յիշատակէր Հայոց արդի յառաջադիմական վիճակը, ցուցնելով որ թէեւ Հայերը հին ազգ են, բայց հնացած չեն: Շատ յոյս կու տան ապագային արեւելեան ազգերու մէջ առաջինն ըլլալու, ինչ-

1. Տես «Բազմավէպ» 1861, էջ 247.

պէս արդէն ուսումնասիրութեան, յառաջադիմութեան և քաղաքակրթութեան մէջ առաջին են։ Կը յիշէր համառօտիւ ազգային, բայց ի մասնաւորի Մխիթարեանց ուսումնական և այլ աշխատութիւնները, անոնց տպարաններէն ելած ընտիր և մաքուր տպագրութիւնները, և անոնց համար Բարիզի (1855), Ֆիրէնցէի (1861), և այժմ Լոնտրայի աշխարհահանդիսին մէջ ընդունած Ա. աստիճանի մրցանակները։ Հանդիսականները ջերմ ծափահարութիւններով կ'ողջունէին այս ճառը։ Պարգևաբաշխութենէն առջը իտալական հեղինակներու մէկ քանի ընտիր երգեր կ'երգէին աշակերտները. սակայն աւարտավարժ Պ. Յակոբ Թովմասեանի[1] յօրինած Հայերգը ամենէն աւելի կը հրճուեցընէր ազգայնոց սրտերը։

1863 Թուականին կատարուած հանդէսին կը նախագահէր Օսմ. պետութեան դեսպանը՝ Վսեմափայլ Ճէմիլ փաշա, որուն կ'ընկերանային իր առաջին Քարտուղարը՝ ազնուազարմ Յարութիւն Գարեգին Էֆէնտի Տատեան, Պաւրի պէյ՝ երկրորդ Քարտուղար, Բարիզի օսմ. վարժարանի տեսուչ Ալի պէյ գնդապետը։ Ազգայիններուն մէջ նշանաւոր էին Վսեմափայլ Պօղոս պէյ Տիզեան, Ազնուազարմ Տիկին Մարիամ Տիզ, Տամատ Յակոբ Էֆէնտի, Քէօշկէեաններ, Շաշեան, Գըլճեան և այլք։ Իսկ գաղղիացիներէն՝ Պր. Կրանէ՝ հանրային կրթութեան նախարարութեան գլխաւորը, Սորպոնեան վարժարանի Ուս. Աբբէ Պարժէս, Բիանկի, Վ. Լանկլուա, Պրուղոմ և ուրիշ շատեր։

Հանդէսը կը սկսէր գինուորական երաժշտութեամբ և ազգային երգերով, զորս շարադրած էր Մուրատեան վարժարանի և տէրութեան երաժշտութեան դպրոցի ուսանողը Պ. Յակոբ Թովմասեան։ Ապա Տեսուչը Հ. Օքսենտիոս Վ. Գուրգէնեան ճառ մը կը խօսէր, ցուցնելով՝ որ այժմեան մանկութիւնն ապագայ ազգն ըլլալով, արժանի է որ մեծամեծ մարդոց մտադրութիւնն իրեն գրաւէ։ Ապա շնորհակալութիւն կը յայտնէր նախ Նա-

1. Սա տակաւին Մուրատեան վարժարանի մէջ ըլլալով՝ կը կատարելագործուէր Բարիզու կայսերական Երաժշտանոցին մէջ (Conservatoire impérial de Musique), և ապագայ մեծ յոյսեր կու տար։

խագահին՝ որ իր ներկայութեամբ վեհափառ Սուլթանին կամքը կը կատարէր, որ այնքան խնամ ունէր հայ հպատակներու նիւթական եւ մտաւորական յառաջդիմութեան համար։ Յետոյ գաղղիացի հանդիսականներուն, որոնց եւ աշխարհիս մայրաքաղաքին մէջ կը վայելէր վարժարանը բարերար ասպնջականութիւն, եւ որու հաւատարին էր Գաղղ. Օգոստափառ կայսեր՝ մեծագիր իւղաներկ կենդանագիրը, զոր ինքն իսկ նուիրած էր Մխիթ. Միաբանութեան, եւ նոյն օրը դրուած էր ամպհովանիի տակ՝ դահլիճին մէջ[1]։ Ասկից նիւթ առնելով՝ կը յիշէր հասարակաց կրթութեան Նորընտիր պաշտօնէին նոր կարգադրութիւնը, որով փիլիսոփայութեան դասախօսութիւնը կը նորոգէր վարժարաններուն մէջ. եւ կը յարէր թէ ըստ Պայրընի՝ փիլիսոփայութիւնը սուր է երկսայրի, երկնային կրակի մէջ ջրդեղուած եւ երկինք զայն տուեր է մարդուս յօգուտ եւ ի վնաս, որով մարդիկ թէ իրենք զիրենք կրնան վիրաւորել, եւ թէ երկինքն ստանալ, եւ այլն։ Ապա խօսք առնելով Նախագահը կ'ըսէր, թէ «Նոյնչափ մեծ է նաեւ իմ գոհութիւնս, հաստատապէս տեսնելով այն յառաջդիմութիւնը՝ զոր ըրած են այս սիրելի աշակերտները՝ իրենց ուսմանց մէջ, ճարտար եւ իմաստուն առաջնորդութեամբ Մեծաւորին եւ վարժապետներուն։ Օգտակար կերպով բանեցուցէք ձեր բնակութիւնը այս լուսաւոր երկրին մէջ, որ միշտ փութացեր է իր լուսաւորութիւնն ընծայելու Տաճկաստանի զաւակներուն, որպէս զի ձեր կատարեալ ուսումովը՝ կատարելագործէք նաեւ ուրիշները եւ մեր հայրենեացը օգտակար ըլլաք» եւ այլն։

1864 թուականի պարգեւաբաշխութեան — որ տեղի կ'ունենար Օգոստոս 6ին — ներկայ էին ոչ միայն նոյն Օսմ. Վսեմափայլ դեսպանն եւ խումբ մը բարձրաստիճան զինուորականներ որոնք Շալոնի զօրահանդէսին մասնակցելու համար Կ. Պոլսէն ղրկուած էին, այլ եւ 200ի չափ ազգայիններ եւ գաղղիացիներ։ Վարժարանիս Տեսչին ատենախօսութենէն[2] կը տեսնուի, թէ Օգոստափառ Սուլթանը՝ Ապտիւլ-Ազիզ՝ ի նշան իր բարձր գո-

1. Այժմ կը պահուի Ս. Ղազարու թանգարանին մէջ։
2. Տես «Բազմավէպ» 1864 էջ 351։

հունակութեան Մեճիտիէ շքանշանով վարձատրած էր Մխիթ. Միաբանութեան և վարժարանին չորս վարդապետներն և գաղղիացի հնգոյն երեք վարժապետները։ Ասկէց զատ ուրիշ մեծ շնորհք մ'ալ աշակերտներուն բրած էր. այսինքն է՝ վարժարանին մէջ իրենց ուսման ընթացքն արժանապէս աւարտող դասերուն մէջէն մէկ մէկ հոգի արտօնուած էին՝ օսմանեան կառավարութեան ծախքով՝ մայրաքաղաքին Օրէնսգիտութեան բարձրագոյն դպրոցը մտնել։ Նոր քայլ մըն էր մասնագիտութեան, որու համար ատենախօսը ջերմ շնորհակալութիւն կը յայտնէր. և աշակերտներն ալ տաճկական երգ մը կը նուագէին, զոր նոր յօրինած էին ի պատիւ բարերար Սուլթանին, և հանդիսականներն ալ կեցցէով կը ծափահարէին։

1865ին Վարժարանին ներքին բարեկարգութեան համար Ուխտիս Ընդհ. Աբբահայրը Բարիզ եկած էր, և իր գալստեանը Վարժարանին համար առաջնակարգ գործ մը կատարած, այսինքն է՝ Գաղղիոյ կայսրութեան հանրային ուսմանց բարձրապատիւ Նախարարը Պր. Վիկտոր Տիւրի՝ որ իրեն պատիւ համարած էր Ս. Ղազարու ճեմարանին կաճառակից գրուիլ, Վարժարանին և Աբհի պետին վկայականով կը բարձրացնէր հայազգի աշակերտները հաւասարապատիւ Աստիճանաւոր գրականութեան և գիտութեան (Bachelier ès lettres et ès sciences)։ Մինչեւ այդ ժամանակ անկարելի եղած էր հայ ուսանողներուն գաղղիացւոց հաւասար մտնել անոնց բարձրագոյն դպրոցները։ Նորին Արհիապատուութեան Բարիզ եղած միջոցին, այսինքն է՝ Յուլիս 25ին, կը կատարուէր վարժարանի պարգեւաբաշխութեան հանդէսը[1] նախագահութեամբ Օսմ. բարձրապատիւ դեսպանին Սաֆֆէթի փաշային, և Սիւնեաց Արքեպիսկոպոսին Գերպ. Գէորգ Վ. Հիւրմիւզեանի։ Վարժարանին Տեսուչը գաղղիերէն ճառով մը նախ հանդիսականներուն կը ներկայացնէր դաս մը շրջանաւարտ պատանիներու[2], որոնք իրենց ուսման և կրթութեան ըն-

1. Տես «Բազմավէպ» 1865, էջ 352։

2. Որոնք էին Պ. Պ. Վիչէն Խորասանճեան, Միքայէլ Հէքիմեան, Գէորգ Գարաջեան, Ոհան Գալճեան, Փառնակ Թումասեան, Յովհաննէս Նիկողոսեան, Վիչէն Մուրատեան, Տիգրան Սոֆիալեան։

թացքը կատարելով՝ պիտի դառնային հայրենիք։ Ատենախօսն յետ յիշեցնելու անոնց՝ անմոռաց պահել տուած բարի բարի սկզբունքներն և երախտագիտութիւնը դէպ ի մայր Վարժարանը, ապա հրապարակաւ շնորհակալութիւն կը մատուցանէր Գաղղիոյ ասպնջական տէրութեան և ըրած մեծ շնորհքներուն, ինչպէս նաև օսմանեան պետութեան որ այնքան խնամք ցոյց կու տար Վարժարանին։ Դեսպանը պատասխանելով Տեսչին, նախ կը դրուատէր Մխիթարեան վարդապետները և իրենց ջանքով վարժարանին ստուգապէս նախանձելի կացութիւնը։ Ապա կը յորդորէր և կը խրախուսէր ուսանողները միշտ վերանալու դէպ ի կատարելութիւն, բաղդատութիւն մ՚ընելով կիրթ և անկիրթ մարդու մէջ, և կը մաղթէր ապագայ յաջողութիւններ՝ յօգուտ իրենց ազգին և հայրենեաց։

1870ին, Ֆրանս–Բրուսական պատերազմին, բնական է որ դադրէին Մուրատեան վարժարանին մէջ հանդէսներն և ուսումնական մրցումները։ Մանաւանդ թէ պատերազմի և քաղաքական յեղափոխութեան սպառնալիքին տակ, Մխիթարեանք կը ջանային փրկել և ապահովել իրենց խնամքներուն յանձնուած հայ պատանիներու կեանքը։ Ուսման ընթացքն աւարտելու մօտ եղող աշակերտները կը վերադառնային հայրենիք. իսկ մնացածները կը փոխադրուէին Վենետիկ՝ Ռափայէլեան վարժարան։

Մուրատեան վարժարանի աշակերտութիւնը այսպէս Վենետիկ փոխադրուելով հանդերձ, Բարիզի դպրոցը փակուած չէր կարելի նկատել. կը մնար տակաւին շէնքը և տարիներէ ի վեր փայփայուած ծրագիր մը իրագործելու համար, 1876ին կ՚որոշուէր որ այդ շէնքին մէկ մասը ծառայէր իբր բնակավայր՝ համալսարաններ յաճախող ուսանողներու և անոնց վարիչ կը կարգուէր Հ. Աբրահամ Վ. Ճարեան։

Հ. Ճարեան Բարիզ հասնելով և գործի ձեռնարկելով մեծամեծ դժուարութիւններու կը հանդիպէր՝ գլխաւորապէս դրամական տեսակէտով։ Հոն վեց կամ եօթը ուսանողներ միայն կը բնակէին, և ամենք պարզ ձրիավարժներ։ Որով կը սահմանուէր վաճառել այդ շէնքը, քանի որ այլևս իր նախկին նպատակին պիտի չկարենար ծառայել։

Դպրոցին վաճառումն ալ սակայն այնքան դիւրաւ իրականալի չէր, շահաբեր շէնք մը չըլլալով. հետեւաբար առժամս ուսանողները ամփոփուելով տան մէկ մասին մէջ, մնացեալը վարձու կը տրուէր չնչին գումարի մը փոխարէն, անբաւական՝ պահպանելու այդ սակաւաթիւ ուսանողներն ալ եւ կատարելու տան անհրաժեշտ նորոգութիւնները։ Հետեւաբար նորէն աւելի նպաստաւոր կը համարուէր իրագործել վաճառումը։ Հ. Աբրահամ Ծարեան հիւանդանալով կը վերադառնար Վենետիկ եւ Բարիզ կը մնար Հ. Աթանագինէս Վ. Երամեան, որուն հրաման կը տրուէր վաճառելու աւելորդ նկատուած կարասին եւ այլ առարկաներ։

Մինչեւ 1880ի սկիզբները կրթական գործը տակաւին կը շարունակուէր Բարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ։ Վաճառման լուրը տարածուած ըլլալով, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը Օսմ. դեսպանատան ձեռքով արգելք կ'ուզէր դնել վաճառման, պահանջելով թէ տունը ազգին կը պատկանէր։ Սակայն Մխիթարեան Միաբանութիւնը այսպիսի խափանում մը ոչինչ կը համարէր՝ խորհրդով փաստաբանին եւ նոտարին, որոնք զօրութեամբ Մուրատեան կտակին՝ ցոյց կու տային, թէ Պատրիարքը կամ Ազգը չունի այդպիսի իշխանութիւն Մուրատեան Վարժարանին վրայ։

Նոյն տարւոյ Յունուար 21ին Բարիզ կը հասնէր նաեւ Հ. Գարեգին Զարբհանալեան եւ շէնքը գնել փափագողները կը սկսէին նորէն յաճախել եւ այցելել վարժարանը։ Կոմս Շամպրէօնի առաջարկը՝ դպրոցը գնելու՝ ընդունելի կը նկատուէր Միաբանութեանս Վարչական Ժողովէն եւ այսպէս խնդիրը կը վերջանար։ Վաճառուած դպրոցին գրքերը եւ մնացած կահկարասին մեծ դժուարութեամբ կը փոխադրուէին մաս մը Վենետկոյ Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանը եւ մաս մ'ալ ի Կ. Պոլիս Բաղկեդոնի Մուրատ–Մխիթարեան դպրոցը։

Մենք պահ մը թողլով Մուրատեան վարժարանի այսպիսի վերջ մը գտնելուն պատմութիւնը, եւ ուզելով եզրակացնել մինչեւ հիմա մեր ըսածները, կը հաւաստենք թէ Վարժարանին մէջ կատարուած հարցաքննութեանց եւ պարգեւաբաշխութեանց հան-

դէմերը կրկնակի ազդեցութիւններ կը գործէին փոխադարձաբար։ Այդ ազդեցութեանց առաջինը կը գործուէր ուղղակի աշակերտաց վրայ։ Եւ յիրաւի, ազգային երեւելիներու ներկայութիւնը կը վառէր կը բորբոքէր անոնց ազգասիրութեան հուրը՝ յաճախ ծաւալելով մինչեւ հեռաւոր հայրենիքը, անոր աղէտն և աւերակներն անգամ ի մի ձուլելու և վերականգնելու չափ զօրաւոր։ Իսկ գաղղիացի առաջնակարգ գիտնականներու և քերթողներու ատենախօսութիւնները՝ բիւրապատիկ, վեհ և վսեմ գաղափարներու հոսանքներ էին որ մէն մի նուագ կը տեղային ուսումնատենչ պատանիներու թարմ մտքին և սրտերուն մէջ, և պէս պէս ներշնչութիւններով կը լեցնէին ու կը կենդանացնէին զիրենք։ Այժմ հեշտ է գուշակել, թէ եւրոպական քաղաքակրթութեան այդ կեդրոնէն, ԺԹ դարու գիտութեանց և գեղարուեստից այդ ձուլարանէն թափուած աշակերտները, որոնք վերոյիշեալ ազգասիրական և գաղափարական ազդակներէն մղուած կ՚ընթանային դէպ ի իրենց ազգային կեդրոնները, դէպ ի իրենց ծննդավայրերը, ինչքան և ինչպիսի ազդեցութիւններ կ՚ընէին իրենց ազգակիցներուն վրայ, և փոխադարձաբար ո՛րքան և ո՛րպիսի պտուղներ կ՚արտադրէին։

Մեծ էր և անուրանալի նաեւ այն ազդեցութիւնը, զոր կը գործէր Մուրատեան վարժարանը ոչ միայն Բարիզի պանդուխտ հայերուն, այլ նոյն իսկ Բարիզցիներու վրայ, իր բարեկիրթ վարդապետներով, որոնք արեւելեան՝ և մասնաւոր կերպով հայկական գիտութեանց պատգամատուներ հռչակուած էին իրենց գրքերովն և հեղինակութեամբ. — և աշակերտներով՝ որոնք իբր ագիտութեան խաւարէն եկած առուակներ՝ 4–6 տարուան շրջանի մէջ շփուելով եւրոպական լուսաւորներուն հետ՝ կը սկսէին անոնց նման լուսով փայլիլ և փառաւորուիլ։ Արեւելեան այդ առնական տիպարները տարուէ տարի իրենց անցուցած յաջող քննութիւններով, իրենց մասնագիտութեանց և գեղարուեստից հանճարեղ արտադրութիւններով, և նոյն իսկ իրենց խոհուն և արտայայտիչ դիմագծերովը սուզիւ դիւթական տպաւորութիւն կը թողուին դիւրազգած և վառվռուն գաղղիացիներու վրայ։ Հապա ո՛ւր թողունք այն հմտալից ատենա-

խօսութիւնները, զոր Թէոդորեաններ, Այվազովսկի, Ալիշաններ, Թրեանցներ և ուրիշներ կ'ընէին ամէն տարի հայ ազգին և աշխարհի և պատմութեան և աշխարհագրութեան և մատենագրութեան անցեալ և ներկայ կացութեան, այսպէս և Գաղղիացւոց հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ։ Ո՛ւր թողունք տօնական օրերու մէջ հայկական վեհ և վսեմ արարողութեամբ ձայնաւոր պատարագներու և ծէսերու տպաւորութիւնները, արարողութիւններ կատարուած վարժարանի մատրան մէջ՝ որոնց կը հրաւիրուէին Բարիզու ազնուականութիւնն և հոն բնակող ազգայինները։

Արդ՝ այս բոլորը կը գրաւէին այդ նորասէր ժողովրդեան ուշադրութեան հետ՝ նաև համակրութիւնը Հայ ազգին վրայ։ Ուսուցիչներ և խմբագրապետներ, քերթողներ և գիտնականներ, պաշտօնակալներ և դիւանագէտներ անգամ համակրանօք կը գրէին և կը խօսէին ամէն տարի այդ Վարժարանին և անոր ո՛ր և է յառաջադէմ շարժման մասին։ Այնպէս որ կարելի է ըսել, թէ Մուրատեան վարժարանով է՝ որ գաղղիացին կը կազմէր իր գաղափարականը Հայ ազգին վրայ. և այդ գաղափարը շատ աւելի գեղեցիկ էր և ազնիւ՝ քան այդ ազգի տխուր իրականութիւնն յինքեան նկատուած։

ԳԼՈՒԽ Ը

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՀՐԻՏԱԿԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հանգուցեալ Սամուէլ Մկրտիչ Աղա Մուրատեան ինչպէս մեծ բարերար մ'եղաւ իր հայ որբերու համար ձգած առատ նուիրատուութեամբ, այնպէս ալ այդ դրամագլխուն մատակարարութիւնը Մխիթարեան Միաբանութեան վերապահելովը՝ եղաւ ազգային բարերարներէն իմաստնագոյնը։ Յիրաւի, ո՛րքան բարերարներ, գուցէ իրեն չափ առատաձեռն և իրմէ աւելի ազգասէր, բայց իրենց անյաջող ընտրութեանը մէջ՝ իրենց նուէրներն եւս կամ բղձացեալ նպատակէն վրիպեցան, անցնելով օտարին ձեռքը և օտարներու համար ծախսուելով, և կամ յուսացած արդիւնքը չտուին շարունակաբար, կեր ըլլալով առանձնականներու և վատնուելով անխնայ։ Ո՞ւր են Խալիպեաններու և ուրիշ այնչափ բարերարներու ազգային դպրոցներու համար կտակած այն մեծղի գումարները...։ Լազարեանց կտակած դրամագլուխն իսկ՝ որ շատ կը գերազանցէ Մուրատեանը, թէպէտեւ մասամբ ապահով և Ռուսին ձեռքի մէջ է, բայց սակայն այդ ահագին գումարի եկամտի կէսն եւս օտար ազգի ուսանողներու վրայ, և մաս մ'ալ օտար տեսուչներու և վերակացուներու համար կը ծախսուի։

Աւելի երջանիկ եղաւ Սամուէլ Մուրատեան, վասն զի այնպիսի Միաբանութեան մը կը յանձնէր իր նուէրն և ազգային որբերու դրամագլուխը, որուն անընդհատ յաջորդութեան հետ՝ այդ դրամագլուխն ալ պիտի յաւերժանար. և անոնց գործունէութեան հետ՝ այդ դրամն ալ պիտի գործէր և աճէր, ի նպաստ մի միայն ազգին[1] աղքատներու և որբերու կրթութեան։

1. Հոս գիտել կ'ուզենք տալ, որ եթէ Մուրատեան վարժարանի մէջ երբեմն ընդունուեցան մէկ քանի օտարազգի ուսանողներ, պարզ բացառութեամբ է, և այն՝ ոչ եթէ ձրի, այլ լիաթոշակ, կամ կէս թոշակով.

Վարժարանիս պատմութեան ընթացքին արդէն տեսան ընթերցողները, թէ որքան և ինչպիսի նիւթական և բարոյական պատահարներ տեղի ունեցան ներքին և արտաքին հակառակորդներու ձեռքով. թէ որչափ դրամական զոհողութիւններ ստիպուած էր ընել Վարժարանը, որպէս զի որբերու արդար դատին հետ՝ կրթական հաստատութիւնն իսկ տեւական և անդրդուելի հիմերու վրայ ամրապնդէ, և Միաբանութեանս յանձնուած նուիրական գործը ապահով և հաստատուն պահուի: Արդ՝ այսպիսի դժուարին և դժնդակ պարագաներու մէջ Մուրատեան վարժարանի տնօրէնները ոչ միայն չընկճուեցան, ոչ միայն չըմսխեցին դրամները՝ նման ուրիշ վարժարաններու վարչութեանց, և դասալիք չեղան ստանձնած ծանր և տաժանելի գործառնութենէն, այլ ընդհակառակն ջանացին նաեւ ժամանակով ուրիշներու հասուցած վնասները ճարտարութեամբ դարմանել, աճեցնելով հետզհետէ Մուրատ–Մխիթար դպրոցներու և ուսանողաց թիւն ալ: Կ'ըսենք ասիկա՝ մղուած մի միայն ճշմարտութեան սէրէն:

Գտնուեցան իրականութեան տեղեակ չեղող գրչակներ՝ որ անտես ընելով ազգային դպրոցներու և անոնց հիմնադրամներու պատահած սնանկութիւնները, և միւս կողմէ տեսնելով Մուրատ–Մխիթար դպրոցներու օր քան զօր բազմանալն և յառաջանալը, առիթ փնտռեցին հրապարակաւ կրկնել և երեքկնել, թէ Մխիթարեանները Մուրատեանի կտակը իր նպատակին չեն ծառայեցըներ, թէ եկամտին համեմատ աշակերտներ չեն պահեր և վարժարանի ելեւմուտքի բնաւ հաշիւ չեն տար, և այլն:

Մուրատ և Ռափայէլեան դպրոցներու պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ ցարդ որքան մեծ եղած է թիւը անոնց՝ որ այդ հաստատութեանց մէջ ստացած են իրենց կրթութիւնն և ուսումը և անոնցմէ քանիներ եղած են ազգին պատուաբեր զաւակներ: Թողունք որ Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու մատակարարները, զօրութեամբ բարերարներու կտակին, մի միայն իրենց Միաբանութեան կը ներկայացնեն իրենց հաշիւները և այնքան ճշդութեամբ և հաւատարմութեամբ, կապուած միայն դպրոցներու հետ բարեգործական նպատակով և ազգին ծառայելու դիտումով. անշահասէր գործիչներ, որ անձնական

ո և է վախճաններ չեն կարող ունենալ. և իբր իրենց անձնական իրը՝ այդպէս կը վարեն և կը մատակարարեն իրենց յանձնուած գումարները՝ իբր նուիրական առարկաներ։

Ներուի ինծի բաղդատութեան համար հին օրինակ մը միայն մէջ բերել։ Հ. Պօղոս Թինկրեան 1809 Մարտ 10ին Գերպ. Ագոնց Աբբահօր գրած նամակին մէջ, պատմելով Կ. Պոլսոյ կաթողիկէ ազգայնոց Լուսաւորչեան դպրատան — որուն ինքը տեսուչ էր պարզապէս և դաստիարակ — կառավարութեան փոփոխութեան վիճակը, կ'ըսէ. «Տարեկան տուրք համօրէն եղբայրութեան հասանէր մինչև ցհնգետասան քսակ. և տարեկան տուրք մանկանց մինչև ցտասն քսակ. բովանդակն ծախիւր ի պէտս դպրատան, սակայն և այնպէս ոչ բաւէր։ Ուստի հարկ լինէր միւսանգամ ժողովել դրամ յեղբարց, և նպաստել ծախուցն. բաց յայսմանէ էր և այլ իմն ծանրութիւն և չփոթութիւն յեղբայրութեան. զի վասն ի գլուխ տանելոյ զգործ դպրատանս՝ զբաղեալ էին անձինք իբրև տասն, ոմանք իբրև գործակալք, այլք իբրև մատակարարք, և կէսք իբրև վերակացուք։ Այլ այսչափ ամենայն ճչոյ ծնունդն զի՞նչ. բայց ձրի ուսուցանել զ12 մանկունս աղքատաց։ Այս ըստ հին կառավարութեան (որ ի ձեռս ազգայնոց)։ Այլ ըստ նորոյս (որում ինքն կարգեցաւ կառավարիչ) ամսոյ յամիս եղբայրութիւնն ունի տալ ինձ քսակ մի (որ է ասել 12 քսակ ի տարւոջն) որովք ունիմք ուսուցանել ձրի զ83 մանկունս աղքատաց (այլ թէութեամբ բառնալոյ զկերակուրն). ուստի սակաւ ծախք և բազում պտուղ, և նուազ աշխատութիւն. քանզի ի բառնիլ պաշտօնատեարց՝ բարձան և բազում չփոթութիւնք. յիրաւի այժմ ամենայն գործ և հոգք դպրատանս՝ նիւթականն և տեսականն անկան ի վերայ մեր. այլ անդորրութիւն սրտիս և ազատութիւն մտացս՝ ի տարտամ խորհրդոց՝ դիւրացուցին ինձ զամենայն, քանզի աղքատ և անաղքատ են այժմ իբրև 170 մանկունք... այլ և այնպէս լաւութեամբ և յաջողութեամբ հոլովին անիւք դպրատանս, մինչ զի սակաւ աշխատութիւնք թուին ինձ»։ ԺԹ. դարու սկիզբը կառավարուած Լուսաւորչեան դպրոցի օրինակը կարելի է մերձեցնել նոյն դարու վերջերը գոյութիւն ունեցող ազգային բազմաթիւ

դպրոցական հաստատութիւններու կառավարութեանց և մատակարարութեանց և ապահով քիչ շատ նոյն համեմատութիւնը պիտի գտնենք անոնց և Մուրատ–Ռափ.–Մխիթարեան վարժարաններու ծախուց և յառաջ բերուած կրթական արդիւնքին մէջ, առանց ուզելու անուններ ներկայացնել։

Մուրատ–Ռափայէլեան և Մխիթարեան դպրոցներու մէջ Մխիթարեանք կ'աշխատին բոլորովին ձրի. շատերուն գուցէ անհաւատալի թուի այս բանս և սակայն այս է իրողութիւնը։ Տեսուչներ, գործակալներ և կամ ուրիշ Մխիթարեան վաստակաւորներ դրամական վարձատրութիւն չեն ընդունիր վարժարաններու դրամարկղէն՝ իրենց ծառայութեան փոխարէն։ Ինչպէս ձրի կ'աշխատին, այսպէս ալ ձրի իրենց ապրուստն և հագուստը ունենալու իրաւունքը միայն կը վայելեն։ Սակայն և այս՝ իրենց կրօնաւորական կարգին՝ և կանոնին համեմատ՝ ամենայն պարկեշտութեամբ։

Քանի՛ Մխիթարեան վարդապետներ, որոնք իրենց տաղանդով և գրական գործունէութեամբ կարող էին Միաբանութեան մեծամեծ օգուտներ տալ, երկայն տարիներ իրենց անձը զոհեր են այդ վարժարաններու տաժանելի աշխատութեանց և հոգերուն, մաշեցնելով իրենց ամէնէն թանկագին գանձը՝ կեանքը և ժամանակը։ Յետոյ, ինչպէս Միաբանութիւնը, այսպէս և ամէն մէկ Մխիթարեան նուիրական և անձեռնմխելի աւանդ մը նկատած է ազգային որբերու և աղքատներու համար կտակուած դրամը, և անոր համեմատ մատակարարած։

Կը համարինք թէ Մխիթարեանք իրենց այդ խղճամիտ մատակարարութեամբ որբերու համար տրուած դրամներուն, կրցան ըստ կարելւոյն աճեցնել դրամագլուխը և գործածել զայն իր բուն նպատակին համար և այսպէս պտղաբեր ընել բաց ի նիւթական գումարէն, նաև բարոյապէս տալով ազգին կրթուած և զարգացեալ անդամներ։

ԳԼՈՒԽ Թ

ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԱՆԴԻՍԱՒՈՐ ԲԱՑՈՒՄԸ

Գերապ. Սուքիաս Սոմալեանն եղաւ Մխիթ. Միաբանութեան Աբբաներէն ամենէն բախտաւորն և ամենէն երջանիկը. վասն զի անոր ժամանակն է որ կը թագաւորէր խաղաղութիւնը ոչ միայն Ս. Ղազարու մայրավանից, այլ և միւս հաստատութեանց մէջ։ Ինչպէս չկայ բան մը այնքան վնասակար խաղաղութենէն աւելի՝ երբ մարդիկ անգործութեան և մեղկութեան կը ծառայեցնեն զայն, այսպէս այլ չկայ աւելի օգտաբեր և ձեռնտու յառաջադիմութեան՝ քան խաղաղութիւնը, երբ մարդիկ անդուլ և տենդոտ գործունէութեամբ կը ջանան շահագործել զայն։ Սոմալեան Աբբահայր, թէպէտեւ ինքը հիւանդոտ և տկար մարմնական կազմով, սակայն կեդրոնացուց բոլոր Միաբանութեան մտաւորական և նիւթական զօրութիւնները՝ գրական շէնքին և դաստիարակութեան ասպարէզին վրայ։ Այդ խաղաղասէր և սիրաշահող հոգւոյն տուած մղման և ուղղութեան ներքեւ ոչ միայն հայկական գրականութեան, այլ և դպրոցական կրթութեան ոսկեդարն էր, կարծէք, որ կը դառնար ծաղկելու ի Վենետիկ, և Վենետիկէն ի սփիւռս մեր Հայ Ազգին։

1834ին, ինչպէս տեսանք, բացուած էր Բատուայի մէջ Մուրատեան վարժարանը. երկու տարի չանցած՝ ահա պատրաստ էին բացուելու ուրիշ երկու վարժարաններ եւս. այսինքն է՝ Ռափայէլեանը, — յանուն Պր. Եդուարդայ Ռափայէլի Ղարամեանց, որ ծրագրովն և նպատակովը՝ յար և նման էր Մուրատեանի. և Մուրատ–Մխիթարեանը՝ Կ. Պոլսոյ Սագըզ–Աղաճի փողոցին վրայ։ Մէկը սահմանուած էր Արեւելքի բանաւոր ծաղիկները պատրաստել և ղրկել ի Վենետիկ. իսկ միւսը նպատակ ունէր կրթութեամբ զարգացնել այդ ծաղիկները ուսմամբ և գի-

տութիւններով, և իբրև հասունցած և համեղաճաշակ պտուղներ՝ վերադարձնել Արեւելք՝ ի վայելս ծնողաց և ազգին։

Մխիթ. Միաբանութեան այս արտաքոյ կարգի գործունէութիւնը խթան և առիթ կ'ըլլար ազգայնոց իրագործելու՝ գուցէ ի վաղուց ցանկացեալ համանման գաղափարը. Մուրատեան և այս վարժաններու հրապուրիչ և ոգեւորող ազդեցութեան շնորհիւ է որ Պոլսոյ ազգայինները կը շարժէին, ճիշտ այդ ժամանակ, բանալ Իւսկիւտարի մեծ դպրոցը։

Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեանի 1836 Դեկտեմբեր 7 թուականով Գերպ. Սոմալեան Արքահօր գրած նամակին համաձայն Ամիրաները քանի հազար քսակ կու տային միայն այդ դպրոցի շինութեան համար։ Իսկ անոր տարեկան եկամուտը պիտի հայթհայթէր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը, շնորհիւ Պօղոս քաջ տընտեսագէտ պատրիարքի դիզած ահագին հարստութեան։ Այսպիսի հիմերու վրայ հաստատուած դպրոցի ապագան բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար, սակայն, Մխիթարեանց այնքան ապահով կերպով պատրաստուած դպրոցներէն. և իրօք ալ 1840-1841 թուականներուն փակման վիճակի կ'ենթարկուէր Իւսկիւտարի մեծ դպրոցը։ Կը հանուէին այդ ժամանակ բոլոր հին վարիչներն և վարժապետները. իսկ նորեր ճարելն ալ ժամանակի կարօտ էր, վասն զի Պատրիարքին և Ազգին միջեւ ծագած խռովութեան և տարաձայնութեան պատճառաւ, բոլոր յուսացած գանձն և հարստութիւնն ուրիշ նպատակի ծառայելով կը վատնուէին։

Ռափայէլեան նոր բացուելիք վարժարանին իբրեւ տեսուչ որոշուած էր Հ. Սարգիս Թէոդորեան, որ այդ կտակին յաջողութեանն եւս գործակից եղած էր և արդիւնաւոր. իսկ Հ. Ռափայէլ Թրեանցը Ուսուցչապետ, և Հ. Եսայի Մգրաքեանն ալ դաստիարակ։ Ամէն ինչ պատրաստուած էր, և Գերպ. Արքահայրը շատ անգամներ հրաւիրած էր վարժարանիս բարերար Պր. Աղեքսանդրը՝ փութալ Վենետիկ և ներկայ ըլլալ անոր հանդիսաւոր բացմանը. իսկ նա միշտ պէս պէս պատճառներով յետաձգած էր իր գալուստը. հուսկ ուրեմն փափկանկատութեամբ հետեւեալ նամակը կ'ուղղէր անոր, 1836 Յուլիս 6ին.

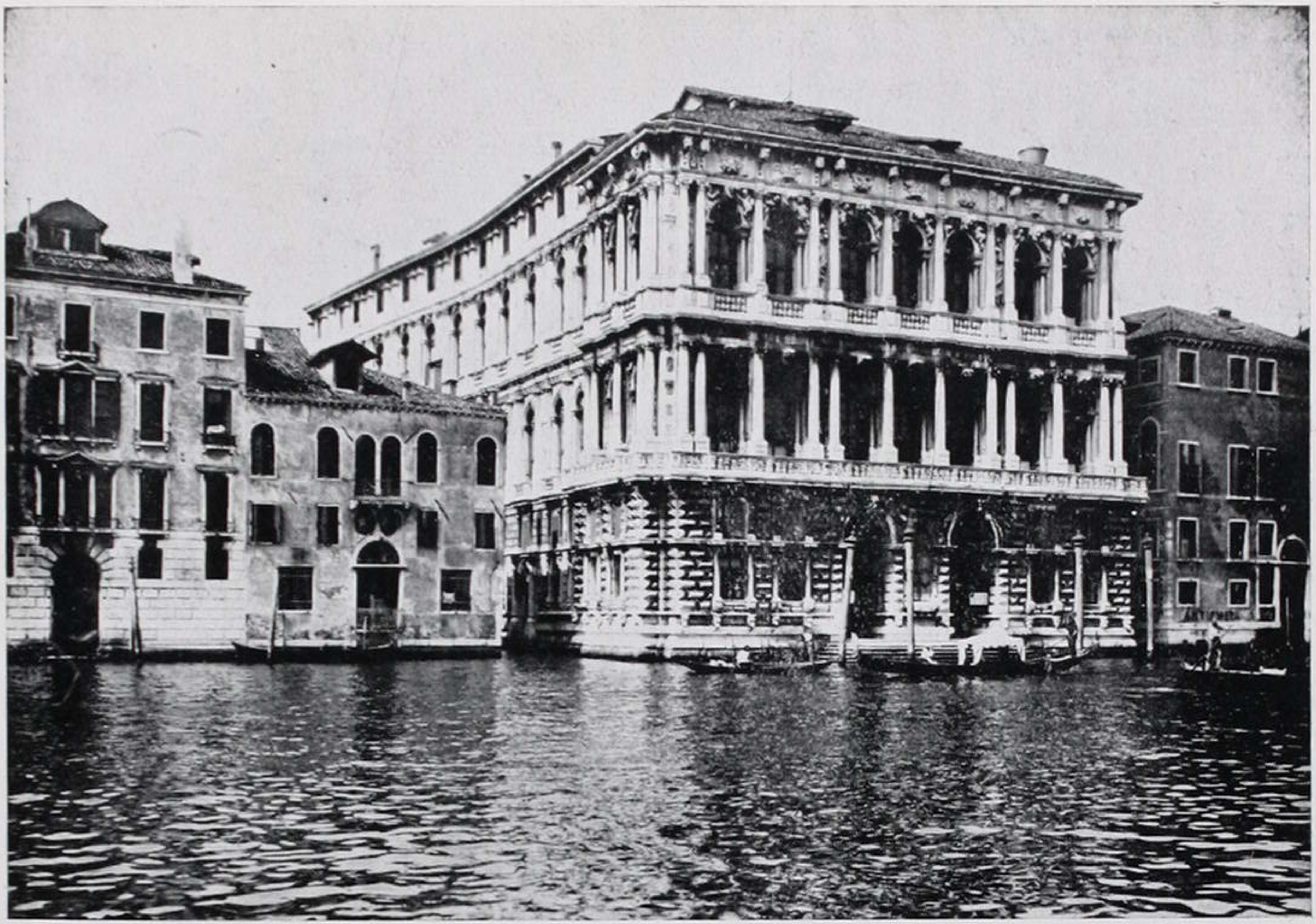

Palazzo PESARO – Նախկին շէնք Ռափայէլեան վարժարանին – Վենետիկ (1836–1850)

«Յաւուր սկզբնաւորելոյ դպրոցիս՝ ի մտի եդեալ է մեր՝ վայելչապէս առնել զբացումն նորին, պատշաճաւոր ուրախութեամբ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, զի հանապազօրեայ ուրախութեամբ և յառաջադիմութիւն նորին եղիցի։ Ո՛հ, զիարդ ցանկալի էր ի խումբս մեր ունել յաւուրն յայնմիկ զբարերարդ, և տեսանել զցնծութիւն սրտիդ՝ զուարթացեալ ի դէմսդ։ Սակայն ժխտեցին մեզ երկինք զայս բերկրութիւն առժամայս. այլ յուսամք՝ թէ ի մօտոյ և զտոկոսին եղիցի մեզ ընդունել փոխան առժամեան թերակատար խնդութեանս»։

Զանազան գաւառներէ եկած 14 պատանիներ արդէն հասած էին ի Վենետիկ, և Պր. Աղեքսանդրի գալստեան սպասելն այլ ևս անկարելի էր. մանաւանդ որ ինքը ամէն բանի տեղեակ էր։ Ուստի Յուլիս 10ին գրով կը ծանուցանէր Արքահայրը՝ G. B. Conte de Spaur Քաղաքապետին՝ բացուելիք վարժարանի անունն և ծրագիրը — որ նոյն էր Մուրատեան վարժարանի ուսմանց ծրագրին հետ — և կը խնդրէր նորին վսեմութեան պաշտպանութիւնը։

1836 Սեպտ. 11ին կը կատարուէր բացման հանդէսը՝ Palazzo Pesaro (Բեզարոյ) կոչուած հոյակապ ապարանքին մէջ, զոր վարձած էր վարժարանի գործակալութիւնը, և որուն դիմաց կը բացուէր Մեծ Ջրանցքը (Canal grande) հայելւոյ մը պէս, զմայլելի կերպով ներկայացնելով իր մէջ պատրիկներու գեղեցիկ պալատներու և Ռիալթոյ կոչուած հսկայաքերձ կամուրջի համապատկերն և բոլոր հմայքը։ Ներկայ էր բոլոր Միաբանութիւնը՝ իր Արհի. Գլխուն հետ. ներկայ էին Լազարովիչները և Աղանուրեանք, Բատուայէն եկած Մուրատեան վարժարանի աշակերտներն և քաղաքի նշանաւոր անձնաւորութիւնները։ Նախ հայկական արարողութեամբ կը մատուցուէր ձայնաւոր պատարագ. յետոյ Ե՛կ Սուրբ Հոգի կ'երգցուէր։ Ապա վարժարանի ուսումնապետը՝ Հ. Ռափայէլ կ'արտասանէր իր գեղեցիկ ճառը, պարզելով հանդիսականներուն առջև նորաբաց վարժարանի նպատակն և ուսմանց ծրագիրը՝ որ կ'ընդունէր զուարթ ակումբէն ամենաջերմ կեցցէներով և անվերջ ծափահարութիւններով։ Դա բարեսիրութեան աննախանձ հոգին էր, որ որբերու տխուր

սիրտը զուարթադէմ կը ծաղկեցնէր։ Այս կէսօրին կը կատարուէր հասարակաց հացկերոյթ և ուրախութիւն։ Երջանիկ էին Գերապ. Սամալեանի հետ՝ նաև այն անձինքը, որ այդ օրուան հասնելու համար այնքան տարիներ աշխատած էին և ամենայն յաջողութեամբ կը տեսնէին իրենց թափած այնչափ քրտանց արդիւնքները, իրենց երազած այնչափ գեղեցիկ անուրջներու կատարումը։

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԵԴՈՒԱՐԴ ՌԱՖԱՅԷԼ ՂԱՐԱՄԵԱՆԻ ԿՏԱԿԸ ԵՒ ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՐ ՄԱՍԻՆ ՈՒՆԵՑԱԾ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Մուրատեան կտակի առթիւ մենք յիշեցինք երկու արգիւնաւոր Մխիթարեաններ. այսինքն են Հ. Պօղոս Մէհէրեան և Հ. Նիկողայոս Բուզայեան, որոնք Թրեստեանց աղէտները դարմանելու համար՝ Կ. Պոլսոյ ոչ միայն բաժանեալ, այլ և Ուխտին հաւատարիմ մնացող և հարազատ Մխիթարեան հարց յորդորով կը մեկնէին Հնդկաստան։ Մադրաս հասնելէն քիչ յետոյ՝ Աղա Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեանց կ'առաջարկէր եկուորներուն հետեւեալը. «Եթէ մին ի ձէնջ, Հ. Նիկողայոս, առեալ տարցէ զերկուսին որդիս իւր, զԱղեքսանդր և զՅովհաննէս՝ ի Լոնդրա, և խնամ կալցի նոցա զամս հինգ, մինչև աւարտեսցեն նոքա զուսումն իւրեանց ի դպրոցի Անգղիացւոց, և ինքն, Հ. Պօղոս, կացեալ ի տան իւրում՝ ուսուսցէ զհայերէն լեզու կրտսեր որդւոյ իւրոյ Լուիզի, և երկուց դստերաց իւրոց, յայնժամ նպաստ ինչ լիցի ինքն ի կատարումն դիտաւորութեան նոցա»։

Այս տարտամ խոստման վրայ վստահացած՝ Հ. Նիկողայոս յանձն կ'առնէր ընկերել մանուկներուն դէպ ի Լոնտրա, իբրև հնգամեայ խնամակալ և միանգամայն ուսուցիչ հայերէն լեզուի։ Հ. Պօղոս՝ որ Թրեստեանց այնքան յարած չէր, այլ պարզապէս անփորձ Հ. Նիկողայոսին առաջնորդելու համար այդ տաժանելի ուղեւորութիւնն յանձն առած էր, կը սպասէր ինքն ալ զիջանիլ՝ մնալ Մադրաս։ Անոր կրածները ագահ Եդուարդ Ռափ. Ղարամեանցէն, — որ պատմուած են անոր կենսագրութեան մէջ — ոչ միայն այդ խոստումէն՝ այլ և ամէն դրամական հատուցումէ վեր են։ Աղա Եդուարդի այդ խոստումը ուրիշ բան

չէր առ ժամս, բայց եթէ 8,000[1] Ռուփի, զոր կը յանձնէր Հ. Նիկողայոսին՝ յղել ի Թրեստ, Ռոլէնի Հռովմայեցւոց պատմութեան 16 հատորները հայերէնի թարգմանելու և տպելու պայմանով։ Իր կարծիքով այդ գումարը 20^{0}_{0} շահու դրուելով՝ Լիզպոնա հասած ժամանակ 10,000 Ռուփիի պիտի հասնէր։

Այդ դրամը՝ զոր Հ. Նիկողայոս իր բնածին բարեսրտութեամբն և հաւատարմութեամբը կը հասցնէր ի Թրեստ, հոն կը վատնուէր դժբախտաբար ուրիշ բաներու, և Ռոլէնի թարգմանութիւնը լոյս չէր տեսներ։ Այս բանս մեծապէս կը զայրացնէր Աղա Եղուարդ Ղարամեանը։ Սա՝ որ մինչև այդ ժամանակ կուրօրէն բարեկամ[2] եղած էր Թրեստեանց, այժմ կը դառնար ոխերիմ մը ժլատ։ Այս բանս ակներև կը տեսնուի 1789 փետր. 1ին առ Հ. Նիկողայոս գրած նամակէն, ուր կ՚ըսէ այսպէս. «Զի ասես ինձ, թէ որովհետև անբաժան եմք Ղարամեանք և Բուզայեանք, վասն է՞ր ոչ քաղցրացուցանես և մխիթարես զիս՝ ըստ ցանկութեան սրտի իմոյ, որ այս էր երկրորդ բնաբան գրեցելոյդ ի տետրակիդ, թէ տայցեմ դրամս վասն հաստատելոյ դպրատան մանկանց ի Թրեստ, և այսու նոքա ազատեսցին ի պարտուց, և լինիցի հաստատութիւն վանացն Թրեստու։ — Բարւոք ասես, և ես պատասխանեմ. զի՞նչ է որ խնդրեցեր յինէն վասն անձին քոյ, և ես խնայեցի. ոչ ինչ. այլ յօժար սրտիւ որպէս ընտանի ճանաչելովս առատաձեռնեալ եմ հայրութեանդ, և առատաձեռնելոց եմ։ Այլ վասն Թրեստեանցն չունիս պատճառ ինչ ամբաստանելոյ զիս... Ո՞ւր է գիրքն, վասն զի ահա չորք ամք անցին՝ յորս լուր ինչ ոչ

1. Աղա Եղուարդ յամին 1785 Սեպտ. 10ին առ Միաբանս Թրեստի ուղղած նամակին մէջ որոշակի կը գրէ, թէ այդ գումարէն 5000ը միայն ինքը տուած էր, իսկ 2000ը Պր. Միքայէլ Տէր-Յովհաննիսեան աւելցուցած էր, և մնացած 1000 ալ Պր. Յովհաննէս Տէր Յակոբեանը. Եւ զարմանալին այն է որ հոս 16 հատոր Ռոլէնի տպագրութեան և բոլոր միւս ծախքերը 15,000 կը հաշուէ. իսկ անոնց վաճառումէն գոյանալիք գումարը 75,000 Ռուփի, որով մեծ օգուտ պիտի ըլլար Թրեստեան միաբաններուն։

2. Վասն զի առաջ Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան առաջարկած էր յիշեալ գործի թարգմանութիւնն և տպագրութիւնը, բայց երբ թէ Մելքոնեան Աբբահօր կողմէն ընդունելութիւն գտած չէր։

ունիմ զայնմանէ...: Զգիտեմ եթէ Թրեստեանքն ճանաչեն զիս իբրեւ զմի ի յազգէ Հայոց, ուր տան բազում ինչս Էջմիածնայ և Երուսաղեմայ, և ոչ զայլ ինչ գտանեն, բայց միայն՝ Աստուած օրհնէ. ուր սխալին, զի չեմ իբրեւ զնոսա. այլ ճանաչեմ, զի գործք իմ օրհնելոց են զիս. վասն զի եթէ դոքա ի փոքուն չեղեն հաւատարիմ, և ոչ հաստուցին բաղձանաց իմոց, զի՞րդ հրաւիրես զիս տալ դոցա ա՛յլ եւս փող վասն դպրատուն շինելոյ... զի այս եւս այսպէս լինէր ի յօդս, որպէս տպագրութիւնն գրոց Հռովմայեցւոց.... Ի կողմանէ յայսմանէ տրտնջեմ զքէն, Հ. Նիկողայոս. զի պարտ էր քեզ զքոյինն օտար համարել, և ոչ տալ նոցա զփողն»...:

Թրեստեանց այս վարմունքը՝ որ Պր. Եդուարդէն զատ՝ Հ. Նիկողայոսն եւս շփոթութեան մատներ էր, պատճառ կ'ըլլար նաեւ Հ. Նիկողայոսի՝ խզել բոլորովին Թրեստեանց հետ ունեցած իր յարաբերութիւնը: Ասկից վերջ է, որ Մխիթարեան երկու ուծացած վարդապետներու հետ՝ Պր. Եդուարդ Ղարամեան ալ կը ձգուէր դարձնել դէպ ի Վենետկոյ Միաբանութիւնը. անոնք կը փափագին դառնալ իրենց մօրը գիրկը, իսկ սա այդ որդեսէր ձեռքովը կ'ուզէ բարերարել ազգին և երջանկացնել որբերը:

1789ին Հ. Ն. Բուզայեան Լոնտրայէն կը գրէր Պր. Եդուարդի, որ եթէ ինքը իր որդւոց հետ չըլլար, անոնք բոլորովին մոռցած կ'ըլլային իրենց մայրենի լեզուն. և թէ ինքն ամէն փոյթ կը տանէր, որ ըստ կարելւոյն լաւ սորվին զայն: Դարձեալ կը յայտնէր իր փափաքը – եթէ կարելի էր – օր մ'առաջ աւարտել իր պաշտօնն և երթալ Վենետիկ: Պր. Եդուարդ իմանալով Հ. Նիկողայոսի միտքը, և վախնալով՝ որ մի՛ գուցէ իր դէպ ի Լոնտրա երթալէն առաջ Մխիթարեան Վարդապետն անկէ մեկնի, կը գրէր վերոյիշեալ նամակին մէջ այս նշանաւոր խօսքերը. «Աներկբայ գիտեմ, զի թէ չէիր ընդ նոսա՝ մոռացեալ էին զայն. յայսմ մասին բարեպէս ճանաչեմ զերախտիս քոյ, և շնորհակալ եմ զքէն, զոր հանապազ յիշեմ և ոչ մոռանամ: Դարձեալ խնդրեմ ի հայրութենէդ և ծանուցանեմ վերապատուութեանդ զռամկական առակս, թէ ի կիսակատար տան ոչ բնակին շինողքն, այլ հողմ և անձրեւ տապալեն զայն, և ըն-

դունայն լինին վաստակք շինողացն և ծախեալ դրամն, վասն որոյ աղաչեմ զՀայրութիւնդ, զի կատարելագործեսցես զկիսակատար տունն, և ապա զորդիս իմ՝ ի ձեռս իմ յանձնեսցես՝ կրթեալ հայկական բարիք և բարի վարուք։ Յայնժամ, յուսամ ի Տէր, զի գտցես զիս երախտագէտ ըստ ցանկութեան քոյ, և մեծապէս շնորհակալ լինելով զքէն զի յանձնեսցես ինձ զորդիս իմ, որպէս և ցանկամ ես»։

Այս տողերէս յայտնապէս կը տեսնուի, թէ Պր. Եդուարդ Ղարամեանց ինչ բարիք որ պիտի ընէր՝ կ'ընէր միայն վասն արդեանց Հ. Նիկողայոսի և Հ. Պօղոսի։ Այդ երախտագիտական բարիքն ալ, որուն վրայ կը շեշտէր Պր. Եդուարդ, հետեւեալն էր, զոր նա բարեբախտաբար Լոնտրա երթալէն առաջ՝ այն է 1789 Դեկտ. 31ին կը կտակէր Ս. Գէորգի բերդին մէջ, այսպէս.

Պատճէն հրիտակի դպրոցին

Թողեալ կտակաւ յԱղայ Հեդվարթ Ռաֆայէլ Ղարամեանց

«Կարգադրութիւն եւ միտք գլխոյ գումարիս ողորմութեան, որ այժմ գտանի ի հաշուագիրս իմ, 7310 հուն (65,000 ֆր.[1]) եւ որ պարտի անայլայլաբար ի գործ դնիլ ի ժառանգաց իմոց կամ ի կտակակատարաց սովին յետագայ եղանակաւ եւ կերպիւ։

Որ ինչ գումար միանգամ գտանի ի գլուխ անդ դրամոցն առնելեաց՝ դիցի ի գանձատան Քոմփանիայի, առեալ ի նմանէ մուրհակ պարտաւորութեան հատուցման շահուն, եւ այս շահ յատկացուսցի վասն Թարգմանութեան ի հայ բարբառ Հռովմէական

1. Իսկ Մելգոնեան Աբրահամը յամին 1792 Դեկտ. 5 առ Հ. Ստեփ. Ագոնց գրած նամակին մէջ յիշելով Հ. Նիկողայոսի երթն ի Լոնտրա՝ կը յարէ թէ Պր. Եդուարդ «Կտակաւ թողեալ է իբր երեսուն հազար փիորին. զոր եդեալ է ի Քոմբանիայն ինկլիզին, շահովն թարգմանել տպեսցի Հռովմէական պատմութիւնն. և յետ եզերելոյ այնր՝ նոյն շահովն պահեսցին և ուսցին մանկունք յազգէս, բանալով Գօլէճ, և այլն ըստ կարգի... Եւ զայս յանձնեալ Հ. Նիկողայոսի, զի ում կամի փոխեսցէ զիշխանութիւն ուղղութեան... և նա յանձնեաց Միաբանութեանս ապահով գրով»։

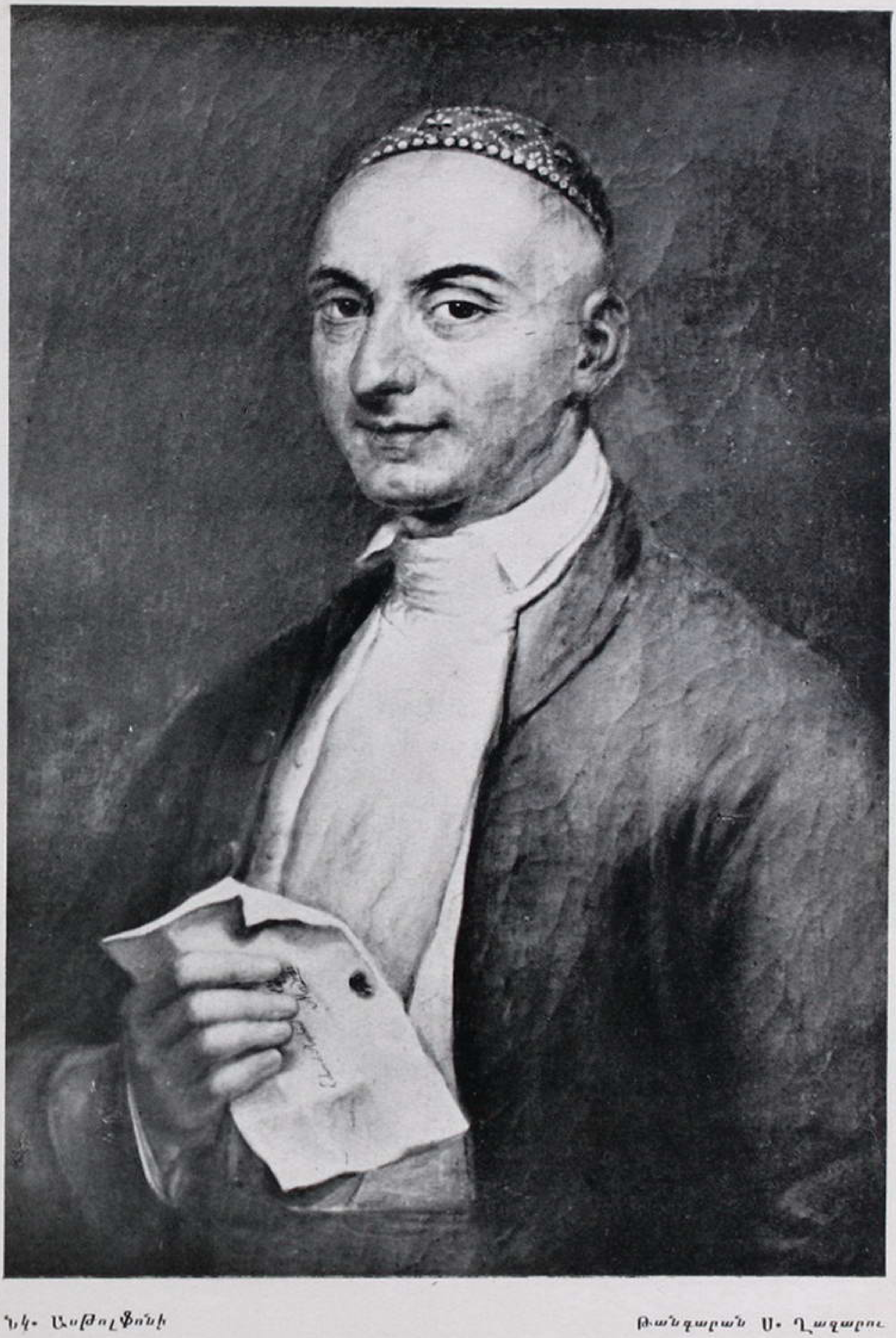

Նկ. Աստոլֆոնի

Թանգարան Ս. Ղազարու

Եդուարդ Ռափայէլ
Բարերար Ռափայէլեան Վարժարանին

պատմութեան ի 16 հատորս, որ ութծալս, եւս եւ Հնախօսութեան ի 13 հատորս որ ութծալս, երկոցունց գործոց Պարոն Ռօլլէնի։

Արդէն վասն այսր վախճանի առաքեալ եմ յամին 1785 ի վանս Հայոց կրօնաւորաց ի Թրեստ, ընդ գործադրութեամբ Վ. Հ. Նիկողայոսի Բուզայեան *ութ հազար ռուփի*, զորոյ արդիւնս ցարդ ոչ տեսի։ Վասն որոյ բովանդակ շահն յառաջ եկեալ ի գումարէ ասացեալ գլխոյն տացի վասն նոյն վախճանի, մինչեւ ցկատարումն վերոյասացեալ երկոցունց գործոց։

Եւ յետ այնորիկ՝ ասացեալ շահն դարձուսցի եւ մերձեցուսցի ի գլուխ դրամոց դպրատան միոյ՝ վասն աղքատ մանկանց Հայոց․ այնչափ թուով՝ որչափ բաւական լիցի այնու եկամտիւ շահուն՝ զի մանկունք եւ վարժապետք նոցին կարիցեն կեալ վայելչապէս։ Եւ այս են իմ կամք, զի վերապատուելի Հայր Նիկողայոս Բուզայեան կարգեսցի ուղղիչ եւ գործադիր վերոյասացեալ երկոցունց գործոց դպրատանն զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, եւ *տացի նմա իշխանութիւն կարգելոյ զյաջորդ* իւր, առնել եւ կատարել զասացեալ կարգադրութիւն իմ։

Վկայեն ձեռքն իմ ի վերոյգրեալ աւուրն եւ ի տարին։

ՀԵԴՎԱՐԹ ՌԱՖԱՅԷԼ ՂԱՐԱՄԵԱՆՑ»

Մտածել, թէ ինչպէս երկու վարդապետներ հինգ տարի կ'աշխատին՝ կրելով ամէն տեսակ նեղութիւն, վիշտեր և հիւանդութիւններ ալ Ղարամեանց գերդաստանին ի նպաստ, իսկ Պ. Եդուարդ կը վարձատրէ այդ բոլոր աշխատութիւնները 65,000 ֆրանգի գումարով մը, որուն շահը միայն պիտի վայելէին Մխիթարեանք տաժանելի տքնութեամբ թարգմանելով բազմահատոր գործը Ռոլէնի որ հուսկ պիտի չծախուէր։

Պր. Եդուարդի կծծիութիւնը[1] *աւելի երեւցաւ հետեւեալ*

1. *Ակամայ է որ կը հարկադրուինք գործածել այս բառը բարերարին համար, թէպէտեւ ըստ Հ. Թէոդորեանի (Պատմ. Մուր. վարժարանի հտ. Ա.) առաջին գործածողն եղաւ հանգուցեալոյն ընտանիքը. պատմական ճշմարտութիւնը չխեղաթիւրելու համար ստիպուեցանք երկրորդել զայն մենք ալ։*

դէպքին մէջ։ 1790ին Հ. Պօղոս կորուսած իր առողջութիւնը և հիւանդացած՝ երբ կ'ուզէր վերադառնալ արեւմուտք, նա ճանապարհի ծախքն իսկ կը գլանար տալ. սակայն յետոյ բանադատուած մեծ վաստակաւորի թախանձանքէն, մանաւանդ թէ յետոյ անոր հիւանդութեան համար ընելիք մեծագոյն ծախքերէն, կը ծանուցանէր Հ. Պօղոսին, թէ «Ահա վարձեցի վասն քո նաւ, և վարձ նորին հազար ռուփի, զոր պարտիս հատուցանել ինձ պատարագօք՝ ըստ դիտաւորութեան իմոյ»։

Հ. Պօղոս Հոլանտա հասնելով՝ նամակով մը կը հաղորդէր Հ. Նիկողայոսին իր Լոնտրա երթալու միտքը։ Իսկ սա պատասխանելով՝ խորհուրդ կու տար իրեն ուղղակի երթալ Վենետիկ՝ ի Ս. Ղազար, և թողութիւն խնդրել Աբբահօրմէն՝ Թրեստեան միաբաններէն խաբուած ըլլալուն սխալանացը համար, ըսելով թէ մէկ քանի ամիսէն ինքն ալ նոյնը պիտի կատարէր։

Իսկ Պր. Եդուարդ Ղարամեանց իր հարստութեան մէջ իսկ երջանիկ չէր, ցիր ու ցան ըլլալով իր որդիքը յԱնգղիա. իսկ այդ ժամանակին ընտանեկան նոր ձախորդութիւններ աւելի եւս ապերջանիկ կ'ընէին զինքը։ 1788 թուականին, Օգոստոսի 13ին սրտի ցաւէն կը կորսնցնէր իր կենաց հատորը՝ Մարիամ Տիկին։ Երկու տարի վերջ ալ կը լսէր Հ. Նիկողայոսէն, որ իր կրտսեր դուստրը, զոր դրած էր Լոնտրայի դպրոց մը՝ ուսումն առնելու համար, անգղիական աղանդին յարած է։ Այս դէպքս ծայր աստիճան կը վիրաւորէր Պր. Եդուարդայ խիղճը։ Նա կ'ուզէր որ մ'առաջ մեկնիլ ի Լոնտրա՝ իր սիրական դուստրը անգղիական դպրոցէն հանելու և կաթողիկէներու քով դնելու մտքով. ուստի կ'ամուսնացնէր իր մեծ դուստրը՝ Աննա՝ Պր. Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատի հետ, զոր և Միքայէլ Տէր Յովհաննիսեանի հետ կը կարգէր իրեն կտակակատար և գործակալ բոլոր տանը։ 1791 թուականին իր կրտսեր որդին Լուիզ և հնդիկ ծառայ մը հետն առած՝ կը մեկնէր Անգղիա։ Ճանապարհին ծննդական կնկան մը սենեկի փոփոխութեան միջադէպի մը և կծծութեան համար՝ այնպէս պժգալի կ'ընէր ինքզինքը նաւապետին, որ սա կը դադրէր այն օրէն սկսեալ սեղանին վրայ

գինի խմել Պր. Եդուարդի հետ, բան մը որ Անգլիացւոց քով մեծ նախատինք համարուած էր։ Պր. Եդուարդ՝ որ երկու ամսէ ի վեր արդէն հիւանդ էր, չկարենալով տանիլ այս նախատինքին՝ սաստիկ տրտմութենէն սրտահար կ՚ըլլար։ Անգութ Նաւապետն ալ անոր մահուամբը չգոհանալով, մարմինն ալ ծովը ձգելով կը լուծէր իր վրէժը։ Ընտանեաց հետ Պ. Եդուարդի մահը սգացին բոլոր բարեկամներն և իրմէ բարերարեալները։ Ղարամեան իր այս բնածին թերութեան հետ ունէր նաև բազմաթիւ բարեմասնութիւններ։

Պր. Սամուէլ Մուրատ այս տխուր գուժին հետ՝ հանգուցեալ բարերարին կտակն ևս հաղորդելով Հ. Նիկողայոսի և անոր որդւոցը՝ Պր. Աղեքսանդրի և Յովհաննէսի, կը յորդորէր վերջիններս՝ գալ Մատրաս ժառանգելու հօրենական ստացուածքը, և առաջինը՝ խորհելու միասին կարեւորը ի գործադրութիւն աղքատ մանկտւոյն դպրոցի՝ հանգուցեալ բարերարի կտակին և կամքին համաձայն։ Պր. Սամուէլ կը խոստանար Հ. Նիկողայոսի՝ աւելցնել Եդուարդեան դրամագլխուն վրայ նաև իր կնոջ ինկած ժառանգութեան տասներորդը։

Այս անակնկալ գործին տպաւորութենէն սաստիկ յուզուած և հարուածուած պատանիները՝ կ՚ուզէին մեկնիլ ուղղակի Հընդկաստան. սակայն Հ. Նիկողայոս՝ որ առ Ազոնց Աբբահայրը գրած սիրուն նամակներովը՝ անոր և Միաբանութեան սէրը վաստկած էր, կը ցանկար նախ երթալ[1] Վենետիկ, և ապա անկից Մատրաս։ Սիրայօժար կ՚ընկերէին իրեն նաև Ռափայէլեանք, որոնք Ս. Ղազարու մէջ կը գտնէին սէր, պատիւ և ամէն տեսակ հայրական սփոփանք։ Տարի մ՚ամբողջ հոն կը մնար Հ. Նիկողայոս՝ իրեններով. և իր և Միաբանութեան փափագածին համեմատ ամէն ինչ կարգի դնելով՝ կը դառնար Լոնտրա, որպէս զի նաւով մեկնին ի Մատրաս։

1. Հ. Բուգայեանի Վենետիկ երթալու պատճառներն էին, նախ հաստատել իր անդամակցութիւնը Միաբանութեան հետ, զոր մէյմ՚ալ տեսնելու բախտը պիտի չունենար։ Երկրորդ թարգմանել տալ Ռոլէնի յիշեալ գործերը, որ բարերարին ինչպէս առաջին՝ այսպէս և վերջին փափաքն եղած էր։ Երրորդ իրեն տրուած դպրոցի վարչութեան իրաւունքը փոխադրելու Աբբահօր և անոր յաջորդներուն, որպէս զի դիպուածով եթէ բան մը հանդիպի իրեն ճանապարհին մէջ՝ գործը արգելք չկրէ։

Բայց Պր. Աղեքսանդր Ռափայէլ Ղարամեանց՝ տարուէ տարի կը յետաձգէր իր մեկնումը. Հնդկաստան այլեւս իրեն համար հրապոյրը կորսնցուցած էր և յետոյ ինքը վստահութիւն ունէր ինչպէս իր խնամակալ փեսային՝ Աղա Սամուէլ Մուրատի՝ այսպէս ալ կնալիք ժառանգութեանը վրայ։ Կ'անցնէին 12 տարիներ, և խեղճ Հ. Նիկողայոս մտահոգութեամբ կը հալէր ու կը մաշէր։ Խիղճ կ'ընէր մինակ թողուլ այն տեղ հանգուցեալ բարերարէն իրեն յանձնուած երիտասարդ ժառանգները. Իսկ ներէ չերթար՝ Եղուարդեան կտակի գործադրութիւնը պիտի յապաղէր՝ ի վնաս ազգային մանկտւոյն։ 1805ին, երկար տարիներ այսպէս տատանելէն[1] վերջ խեղճ Հ. Բուզաջեան՝ կը կնքէր իր մահկանացուն, փոխանակ խոստացուած հինգ տարուան՝ քսան տարի, այսինքն է՝ 1785–1805 վարելով խնամածութեան սրտմաշուք պաշտօնը, մանաւանդ թէ զոհ ըլլալով այն պաշտօնին։

Հ. Նիկողայոսի պէս խոհեմ և բարեկիրթ անձի մահը՝ ոչ միայն մեծ ցաւ և մտահոգութիւն կը պատճառէր Ռափայէլեան եղբարց՝ մանաւորապէս Պր. Աղեքսանդրի, այլ և անոնց խիղճը խորապէս կը վիրաւորէր։ Այնպէս որ սա անկէց վերջ Գերապ. Ազոնցին ուղղած՝ գրով և իմաստներով գեղեցիկ՝ նամակներուն մէջ խորին ցաւ յայտնելով իր սքանչելի խնամածուի մահուան վրայ, կը խոստովանի, թէ իրեն համար եղած այդ անգնահատելի զոհին ոչ մէկ բանով կարող էր փոխարինել։ Այդ պատճառաւ ահա, և իր խիղճը լռեցնելու համար, կը ջանար նա գէթ նիւթական կերպով օգնութեան հասնիլ. երբեմն ալ կը վշտանար թէ Միաբանութիւնը ինչո՞ւ համար չէր յայտնէր իրեն իր նեղութիւններն և կարիքը, որպէս զի օգնութեան ձեռք կարկառէ։

Պարոն Աղեքսանդր Ռափայէլ՝ Հ. Նիկողայոսի մահուընէն վերջ 11 տարի դեռ մնաց Լոնտրա, ուրով որբերու Նուիրական

1. Այս վշտերուն մեծագոյնը կը պատճառէր ծերունւոյն՝ Պր. Աղեքսանդրի յեղյեղուկ վարմունքը, որուն չդիմանալով անմխիթար ծերունին, կ'ըսուի թէ անգամ մ'ըսած ըլլայ այրած սրտով. «Մի՛ այդպէս վարիր ընդ իս, Աղեքսանդր, զի ոչ բարի լեցի քեզ ընդ այդ»։

կտակն ալ կը մնար անգործադրելի։ Ամէն տարի կը խոստանար գալ Վենետիկ՝ գործը կարգի դնելու համար, բայց միշտ փոփոխամտութեամբ կը յետաձգէր իր դիտաւորութիւնը։ Լոնտրայի մէջ զբաղած ըլլալով դրամի խաղով՝ թէեւ կ'ունենար երբեմն երբեմն կորուստներ և ահագին տագնապներ, բայց յաճախ եւս մեծամեծ գումարներ կը վաստկէր։ Արդ՝ այս և նման շահեր էին՝ որ զինքը կը կապէին ու կը կաշկանդէին անգղիական մայրաքաղաքին հետ։ Նա որ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի և Գերյ. Ագոնց Աբբահօր հետ անպայման և անսահման սիրով կապուած էր, երբեմն երբեմն գրով կը հաղորդէր իր կրած նիւթական և բարոյական տագնապները, առանց ուզելու որակել զանոնք. և իբրեւ եռանդուն եղբայրագիր Միաբանութեան՝ կը թախանձէր անկէ հոգեւոր և գրաւոր մխիթարութիւններ և մխիթարներ։ Ուստի Մխիթ. Միաբանութիւնը մէկ կողմէն զինքը մխիթարելու, և միւս կողմէն ալ տարտամութենէն հանելու և Վենետիկ բերելու համար, կը յղէր Լոնտրա իր համակրած և յարգած վարդապետներէն նախ Հ. Դաւիթ Ճերմակեանը, որ չորս տարի կրցաւ կենալ հոն։ Այդ զուարթաբարոյ մարդը՝ ոչ միայն չկրցաւ շարժել Պր. Աղեքսանդրը իր տատամսութենէն, այլ և իբրեւ գերի արգիլուած մնաց անոր տունը։ Արգիլած էր նա Մխիթարեան ծերունի վարդապետին ո՛ր և է թղթակցութիւն իր Աբբահօր կամ Միաբանութեան հետ։ Այս զարմանալի եղելութիւնն ուրիշ կերպով չէ կարելի մեկնել, բայց եթէ վերագրելով Պր. Աղեքսանդրի կասկածոտ կամ փառատենչիկ նկարագրին և բարքին։ Ապա կ'ուղարկուէր Հ. Յարութիւն Աւգերեան. չորս տարի եւս սա ժամավաճառ կ'ըլլար այնտեղ, ուր ժամերն իսկ և մտաւորական տաղանդը աւելի կ'արժէին Միաբանութեան և ազգին, քան Պր. Աղեքսանդրի քմահաճոյքը։ Սակայն և այնպէս խեղճ վարդապետին կարեկցութիւնն և համբերութիւնը յաղթող կը հանդիսանային Պր. Աղեքսանդրի տարտամութեանը վրայ. Նա յետ բազմապիսի վշտակրութեան՝ կը հասնէր վերջապէս նպատակին։

1816ի Սեպտեմբերին վերջապէս Պր. Աղեքսանդր Վենետիկ կը հասնէր. Մխիթ. Միաբանութիւնը կ'ընդունէր զինքը

իբրեւ իր եղբայրագիրը և որդի բարերարի՝ ամենայն սիրով և մեծարանքով։ Իր առաջին գործը կ՚ըլլար հատուցանել իր որդիական պարտքը, տալով միաբանութեան գումար մը իբրեւ մշտնջենաւոր պատարագուց նախ իր ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ ծնողաց հոգւոց համար, այսինքն է Պր. Եդուարդայ և Հ. Նիկողայոսի. և ապա իր կրտսեր եղբօր և քոյրերու դաստիարակութեան վարձը առ Հ. Պօղոս, զոր անվարձ թողուցած էր իր հանգուցեալ հայրը։ Այս է ահա Պր. Աղեքսանդրի — հօրը մահուանէն ետքը — առ Միաբանութիւնն ըրած բարերարութիւնը։

Իսկ Հ. Գաւթի և Հ. Յար. Աւգերեանի ութ տարիներու վաստա՞կը։ կարծեմ, եթէ ոչ ուրիշ նպատակի, այլ գէթ այդ բանին համար է, որ վերստին իր ծախքով թարգմանել և տպել կու տար Բոլլէնի Հռովմայեցւոց Պատմութիւնն[1] և Հնախօսութիւնը։ Արդ՝ Պր. Աղեքսանդրի այս վսեմական առատաձեռնութեամբ և Միխիթ. Միաբանութեան աշխատասիրութեան շնորհիւ Պր. Եդուարդէն կտակուած 65,000 ֆրանգնոց դրամագլխու շահն ալ կը մնար անձեռնմխելի, որով կ՚աւելնար տարուէ տարի որբերու գումարը, և փոքրիկ առուակը օժանդակուած այդ վտակէն՝ պիտի դառնար մեծ գետ մը ուրիշ գծով ոռոգելու հայ ազգի բանաւոր անդաստանը։ Արդ՝ Միխիթ. Միաբանութեան 30–50 տարի Ղարամեանց տանը մատուցած հոգեւոր և մարմնաւոր ծառայութիւններն և կրած զոհերը ի նկատի առնելով՝ այժմ կարող ենք ըսել ամենայն իրաւամբ, որ թէպէտեւ Ռափայէլեան վարժարանի որբերու կտակը նիւթապէս Պր. Եդուարդ և անոր որդին

1. Գիտելու է որ Պր. Աղեքսանդրի Վենետիկ գալէն առաջ այս գործիս թարգմանութիւնը կատարած էր արդէն Հ. Վրթանէս Ասկերեան. բայց որովհետեւ իտալերէն թարգմանութեան վրայէն եղած էր այն, և ոչ թէ բուն գաղղ. բնագրէն, ուստի հարկ էր կրկին աշխատութեամբ բաղդատել զայն բնագրին հետ և վերստին սրբագրել և ընդօրինակել։ Այս տաժանելի աշխատութիւնն ալ կը կատարուէր Հ. Մանուէլ Ջախջախեանի ձեռքով։ Իսկ Հնախօսութիւնը Հ. Արսէն Բագրատունւոյն յանձնուած էր թարգմանել. սակայն քանի մը թերթ թարգմանելէն վերջ՝ ետ կը կենար նա այդ տաժանելի աշխատութենէն։ Քիչ կը մնար որ Պր. Աղեքսանդրն ալ իր նուիրատուութենէն ետ կենար սաստիկ տհաճութեամբ՝ եթէ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի յորդորներով և հսկողութեամբ Հիւրմիւզեան եղբարք յանձնառու չըլլային ի գլուխ հանել զայն, ընտիր հայկաբանութեամբ և հարազատ թարգմանութեամբ։

Աղեքսանդր Ռափայէլ ընձեռած են, բայց այդ կտակին ինչպէս՝ նուիրատուութեան, այսպէս այլ աճման սկզբնապատճառը Մխիթարեանք են։ Յիշելով մանաւանդ Պր. Եդուարդի առ Հ. Նիկողայոս գրած այն խօսքը, զոր կանխաւ մէջ բերինք, առ Էջմիածին և Երուսաղէմ բարիք ընող Հայոց և իր մէջ եղած տարբերութեան մասին, կը վստահինք եզրակացնել, որ եթէ Մխիթարեանք նախ իրենց անձնուրաց աշխատութեամբ նախաձեռնած չըլլէին Ռափայէլեանց, ոչ ասոնք այն կտակը թողած պիտի ըլլային և ոչ ալ այնքան որբեր և աղքատներ պիտի կարենային ստանալ Ռափայէլեան վարժարանին կրթութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԾԱՒԱԼՈՒՄԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ՇՆՈՐՀԻՒ ՔՈՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ

Մուրատեան վարժարանը, ծնաւ իտալական հողի վրայ, բայց սնաւ և զարգացաւ եւրոպական քաղաքակրթութեան կեդրոնին, ամենէն աւելի կենսունակ և գործունեայ ազգի մայրաքաղաքին՝ Բարիզի մէջ. որով հարկ էր ուշ կամ շուտ ինքն ալ նոյն ազգի և քաղաքակրթութեան համեմատ զաւակներ ծնանէր. վասն զի այն տեղ կը մրցէին Գաղղիոյ դասական մատենագիրներու և գիտուններու հետ՝ նոր ժամանակներու գիտութիւններն և գիւտերը. աշխարհաշոծ կեանքին և մտքին համեմատ՝ յառաջադէմ գաղափարներու և գործերու հոսանքներն ալ կ'եռային ու կը զեռային, մեծապէս ներշնչելով և ներգործելով անոր վրայ։

Մենք տեսանք նախընթացաբար, թէ այդ վարժարանը ինչքան և ինչպիսի՛ ծնունդներ ընծայեց որոնք եւրոպական քաղաքակրթութեան, գաղափարներու, լեզուներու արուեստից և բարոյական և գործնական կեանքի լաւագոյն հիւթերովը տոգորուած, մանաւանդ ծանրաբեռնուած՝ կը դառնային իրենց հայրենիքը, այն տեղերու մեռելութիւնն ոգեւորելով և անգործ կեանքը գործունեայ դարձնելով։

Իսկ Ռափայէլեան վարժարանը, որ հաստատուած էր իտալական կապուտակ երկնքին ներքեւ և Ցոժերու աննման քաղաքին մէջ, ուր գեղարուեստ, գիտութիւն, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն և հանճար ամէն կողմէն կը ներշնչէին իրեն վրայ և կու տային իրեն ամէն գեղեցկութիւն և հրապոյր, տեսնելով Մուրատեան քոյր վարժարանի այդ յառաջխաղացութիւնը և ազգին ուշադրութիւնը առ ինքն գրաւելու ճիգը, բնական է որ ինքն

ալ կրկնապատկէր իր ճիգերը՝ նոյնանման ծնունդներ ընծայելու ազգին։ Մուրատեան վարժարանը զանազան միջոցներով և դիւրութիւններով օժտուած էր, որոնք կը պակսէին Ռափայէլեանին։ Սակայն վերջինս ունէր ուրիշ առանձնաշնորհութիւններ, կը գտնուէր անմիջապէս Ս. Ղազարու վանքին աչքին և հսկողութեան ներքև։ Այդ գթոտ և հաւատարիմ խնամածուի մօտաւորութեան պատճառով՝ ուրիշ առանձնաշնորհութիւն մ'ևս կը վայելէր Ռափայէլեան քոյր վարժարանը՝ իր սաներով, ուսկից մասամբ զուրկ էին Մուրատեանն և իր սաները. դա ինքն է Մխիթ. Միաբանութեան և Ս. Ղազարու հետ ունեցած կենաց կցորդութիւնը, որ ոչ միայն մխիթարական էր երկուստեք և խրախուսիչ, այլ և յոյժ հրահանգիչ։ Այդ կցորդութեամբը Ս. Ղազարու նշանաւոր միաբաններու կենաց և կենցաղին հետ տպարանի գործունէութիւնն իսկ յաճախ կը փոխանցուէր աշակերտներուն։ Եւ յիրաւի՝ եթէ շատերը միայն «Եղանակ» ու «Դիտակ Բիւզանդեան»ը և «Բազմավէպ»ը կարդալով այնքան կը վառուէին կը բորբոքէին գիտութեանց և բանաստեղծութեան սիրով և անմահանուն Ադամեանն իսկ իր բերնով բազմիցս լսած էր, թէ իր բանաստեղծական և դերասանական յաջողութիւնները կը պարտէր «Բազմավէպ»ի տենդոտ ընթերցման, կարելի է գուշակել այնուհետև թէ քանինե՜ր Ռափայէլեան սաներէն որպիսի՜ ներշնչութիւններով կը լեցուէին, երբ կը տեսնէին պատկառելի Ջախջախեանները, Թովմաճեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիւզեանները, Ալիշանները, և այլն, և կը կարդային Ս. Ղազարու մամուլէն դեռ այն ինչ լոյս տեսած անոնց յափշտակիչ հրատարակութիւնները։ Մեծապէս կ'օգտուէին նոյն իսկ մերթ Ս. Ղազարու, և մերթ ալ վարժարանին մէջ ճարտար դերասաններու ձեռքով տրուած թատերական ներկայացումներէն։ Ահա այս և նման պատեհներով է որ կը կրթէին իրենց ճաշակը Ռափ. վարժարանի սաները, կը բարձրացնէին իրենց բնատուր հանճարի թռիչները. միով բանիւ կ'ելլէին կատարեալ բանաստեղծներ և գրագէտներ։ Այսով է՝ որ այնքան փարելի և նախանձելի կ'ըլլար և կ'ընէր իր սաները ուրիշներուն՝ Ռափայէլեան վարժարանը։ Ո՞ւր թողունք ապա երգի կոչուած

քաղաքին գիւթիչ ազդեցութիւնները, ուր թողունք իտալական խօսուն վայրերու վայելչութիւնները։ Ահա ինչ որ պիտի ընդունէին Ռափայէլեան վարժարանին սաները և տանէին Արեւելք։ Այս գեղեցիկ յոյսերով է որ հրապուրուած ազգին աղքատ և հարուստ ծնողները՝ կ՚ուղարկէին իրենց զաւակները Վենետիկ. և սուտ է՝ որ Վենետիկ նախանձորդ կը հանդիսանար Բարիզի։

1837ին՝ յետ կատարելու տարեկան ուսմանց եօրեայ հարցաքննութիւնը ի ներկայութեան Միաբանութեան և օտարներու, կը պսակուէին Ռափայէլեան վարժարանի սաները իրենց ջանքին և կարողութեան համեմատ՝ ոմանք արծաթ և ուրիշներ պղնձեայ մետալներով։ Իսկ երբ տարւոյ ընթացքին մէջ պատրաստուած էին 15-20 շրջանաւարտներ[1], որոնց Հ. Անանիա Ճէլալեան նախ աւանդած էր նախնական ուսումները, և որոնք այժմ Ռափ. վարժարանն այցելող Ֆէրիկ Ահմէտ, Ռէշիտ և Քեամիլ փաշաներուն հիացում կը պատճառէին՝ իրենց առած կրթութեամբը։

Այդ ժամանակին, այն է՝ 1839ին Վենետիկ կու գար Պր. Ալեքսանդր, անկից Պոլիս երթալու, և հոն իր ծերութեան նեցուկ և սփոփիչ կողակից մը գտնելու ծանր մտահոգութեամբ։ Գերպ. Սոմալեան, երբ վարդապետներ կը դրկէր անոր ընդառաջ՝ վանքին ամարանոցը՝ Ֆիեսսոյ գիւղին մօտ ուր իջեւանած էր նա։ Բարի գալուստ մաղթելով իրեն Արքահօր կողմանէ՝ կ՚առաջնորդէին զինքը պատուով ի Ս. Ղազար, երկրորդ անգամ, ուր փութացեր էին նաեւ Ռափ. վարժարանի սաները, իբր սիրասուն թոռներ՝ իրենց յարգանքը ցուցնելու համար։ Պր. Ալեքսանդր Ս. Ղազար հասնելէն երկու օր վերջ, և այն իսկ միաբանից թելադրութեամբը, կ՚այցելէր վարժարանը։ Ապրիլ 5 բարերարին ծննդեան օրն ըլլալով՝ մեծ հայկերոյթ մը կը տրուէր իրեն ի պատիւ՝ վանքին մէջ, ուր էին և վարժարանին աշակերտները։ Նախ վանականներէն ոմանք կ՚արտասանէին սի-

1. Որոնց մէջ կը փայլէին մանաւորապէս Պետրոս Պէզմէզեան, Յովսէփ Խաչէզեան, Յարութիւն Փափազեան, Պետրոս Ահնամ, Յովհաննէս Փիրենց, Անտոն Ճէվահիրճեան և Անտոն Պասմաճեան։

րուն քերթուածներ։ Ապա հաւաքուելով ճեմարանը, դպրոցի սաները կը կարդային այլեւայլ լեզուներով գողտրիկ ուղերձներ, եռանդագին սրտով ներբողելով մեծ բարերարը։ Յետոյ կը ներկայացնէին իրեն այլեւայլ նկարներ և իրենց ձեռագործ կենդանագրերը։ Եւ երբ ամէնքը խորհրդազգած լռութեամբ կը սպասէին լսել իրմէ մէկ քանի քաջալերական ջերմ խօսքեր և խրախոյս, նա ընդհակառակն հարեւանցի ակնարկ մը տալով ընծայուած քերթուածներուն և նկարներուն վերջապէս կը թոթովէր սրտաւութեամբ և ի զարմանս ամենեցուն հետեւեալը. «Է՛յ, ամենայն նշանակք բարեմաղթութեան ո՛չ են իմ, այլ հօրն իմում»։ Մանուկներն այս անակնունելի ցրտութենէն հարուածեալ՝ մարմարեալ անշունչ արձաններու պէս պաղած կը մնային։ Իսկ միաբանները՝ որոնք անոր ամենասերտ բարեկամութեան և ազնիւ սրտին հետ՝ քմահաճոյ բնաւորութեանն ևս լաւ տեղեակ էին, շուտով կռահեցին թէ ի՞նչ էր անոր մտածութիւնը. կ'ուզէր որ փոխանակ Վենետկոյ՝ Լոնտրա հաստատուէր այդ վարժարանը. վասն զի նա իր ընդաբոյս տարտամութեամբը՝ ինչպէս երբեմն արգելքներ հանելով կը յապաղէր Մուրատեան կտակի գործադրութիւնը, որպէս զի առաջ իր հօր կտակած դպրոցը բացուի՝ ի պատիւ իր երեսաց. այսպէս անոր գործադրութենէն վերջը կ'ուզէր որ այս դպրոցիս բացումը դեռ երեք տարի ևս յետաձգուի։ Միով բանիւ՝ նա կը միտէր, և կը բաղձար որ փոխանակ լուսամիտ Աբբահօր ինքն ըլլայ այդ դպրոցի կարգադրողն և կառավարը։ Սակայն որչափ որ կը յարգէր միաբանութիւնն իր բարերարը, և չէր ուզեր բնաւ որ անոր թեթեւ վիշտ մ'անգամ կամ տհաճութիւն մը պատճառուի, բայց այսպիսի պահանջներու ալ չէր կրնար զիջանիլ ի խղճէ, որոնք ըստ հեռանկար տեսութեան՝ ոչ միայն նպատակայարմար չէին մեր կրթական գործին, այլ և վնասաբեր միանգամայն Միաբանութեան և Ազգին։ Ոչ ոք այնպէս մօտէն լաւ ճանչցած էր Պր. Աղեքսանդրի ընդդիմամարտ յատկութիւններն և իր բնորոշ դիմագծերով այնպէս ճարտար նկարագրած, ինչպէս Հ. Անտոնիոս Սոֆիալեան՝ Պաշպալովէն առ Աբբահայրը գրած մէկ նամակովը։ Խոհական Աբբահայրը գիտնալով անոր թերի կողմերը, կը ջա-

նար միշտ սիրաշահիլ զինքը. բայց նա կը մեկնէր դարձեալ տրտում և տխուր, ինչպէս սեւ ամպ մը, որ ձախորդութիւններ կու տայ գուշակել։

1840ին, երբ երկու քոյր վարժարանները իրարու հետ կը մրցէին, թէ ինչպէս կրնան արդեօք մէկզմէկ գերազանցել ազգային որբերու և աղքատաց կրթութեան մէջ, և Մխիթ. Միաբանութիւնը հրճուանքով կը դիտէր այդ ազնիւ մրցութիւնն և կը խրախուսէր, ահա յանկարծ կը սկսէր լսուիլ՝ մէկը միւսին ետեւէն՝ չորս Բաջափաններու անախորժ շահատակութիւնը՝ խանգարելու համար կարծէք կրթութեան խաղաղ յառաջդիմութիւնը, և կորսնցնելու ուսման ծարաւի մանկանց բերնէն գիտութեան հետ՝ նաեւ օրուան հացը։ Այնչափ աւելի վիշտ պիտի պատճառէր այդ բանը նաեւ Միաբանութեան, որքան որ շահատակողները մեծ բարերարներու ժառանգներ կը հանդիսանային, զորս (բաց ի մէկէն) ոչ միայն իրեն եղբայրակցութեան՝ այլ և ամենայն հոգեւոր նպաստներուն և օրհնութեան հաղորդ ըրած էր. մանաւանդ թէ անոնց անուան փառքն ալ աւելի պայծառացընելու համար՝ Աւստրիոյ և Անգղիական տէրութեանց Ասպետութեան պատիւներն եւս երախտագիտութեամբ հայթհայթած էր։ Այդ չորսն էին՝ Պօղոս Լազարովիչ, Հնդկաստանէն փոխադրուած Վենետիկ, Պօղոս Բաղտեղեան՝ Կ. Պոլսեցի, Պր. Աղեքսանդր Ռափայէլ Ղարամեան, և Պր. Յովհաննէս Մուրատեան։

Առաջինը՝ որ եղած կը համարուի գրգռիչ և թելադիր միւսներուն, երկու տարի առաջ սկսած էր անիրաւ պահանջ մ՚ընել միաբանութենէս, այսինքն է՝ գումար մը կը պահանջէր Մուրատեան կտակի իրաւախոհութեան և յաջողութեան՝ իբրեւ ի վարձ իր չվարած գործակալութեան, մինչդեռ ոչ ոք զինքը գործակատար կարգած էր. վասն զի միակ և պաշտօնական գործակատարն էր Հ. Սարգիս Թէոդորեան, ինչպէս ցոյց կու տան պաշտօնական գրութիւնները[1]. ինքը իբրեւ բարեկամ ինքնաբերաբար առաջարկած էր իր աջակցութիւնը։

Երկրորդը – զոր կարելի է իրաւամբ բախտախնդիր անուա-

1. Տես Պատմ. Մուր. վարժարանի հտ. Ա։

նել – օրին մէկը խոյանալով՝ Պոլսէն Վենետիկ կը հասնէր։ Նա իր բնակութիւնը Տանիէլի Թագաւորական պանդոկին մէջ հաստատած, կու գար Ս. Ղազար. ներկայանալով Գեր. Աբբահօրը՝ կը յանձնէր իրեն իր հանգուցեալ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի քրոջ, կամ իր Համասփիւռ մօրը կողմէն գրուած մէկ նամակը, որուն մէջ թուած էր (ինքը) Ամիրային ժամանակաւ Վենետիկ յղած գոհարեղէններն և դրամներն՝ իբրեւ աւանդ. ապա կը խնդրէր – իբր անոր կողմէն ուղարկուած գործակատար – որ բարեկամաբար այդ (երեւակայական) աւանդները իրեն յանձնէ։ Սակայն գիտելու է, որ ոչ Պէզճեան Ամիրան իրօք այդպիսի աւանդներ թողած էր Գեր. Սոմալեանին, և ոչ ալ սա Պէզճեանին հետ ո՛ և է վերաբերութիւն ունեցած էր։

Երրորդը – որուն ճշմարիտ բարեկամութեան և բարերարութեանը մէջ մեծ դեր կը խաղար դժբախտաբար նաեւ անմեղ փառատենչիկի մը քմահաճոյքը – կը ձգտէր իրեն կորզել Ռափայէլեան դպրոցի կառավարութիւնն և մատակարարութիւնը. մինչդեռ իր բարեյիշատակ հայրը՝ Պր. Եդուարդ Ռափայէլ իր ձեռքովը նուիրագործած կտակին մէջ այդ ամենայն Մխիթ. Միաբանութեան և անոր խղճամիտ ազատութեան կը վերապահէր. և բրիտանական տէրութեան Ատեանն ալ օրինական կերպով արդէն հաստատած և վաւերացուցած էր։ Միաբանութեան բարեկամական խորհուրդներն և յորդորներն իսկ չկրցան ետ կեցնել Պր. Աղեքսանդրը՝ այդ սխալ քայլէն։ Նա չբաւականանալով Վենետկոյ և Զմիւռնիոյ թերթերու մէջ ամենուն ծիծաղին հետ՝ զարմանքն ևս շարժող յօդուածներ հրատարակել, կ'անցնէր ի Վիեննա, և աւստրիական տէրութեան ձեռքով իր հօրենական կտակն ալ ետ առնելու և ըստ կամս տրամադրելու անյաջող փորձեր կ'ընէր։

Չորրորդը – որ իր շռայլութեամբը իր հօրմէն ժառանգած դրամը մեծ մասամբ մսխած էր – տեսնելով նախորդներու բռնած ընթացքը՝ ինքն ալ նման շահատակութեան փորձ մը կ'ընէր, անգլիական կառավարութեան դատարանին դիմելով։

Արդ՝ այս չորսին ալ անհանճար շահատակութիւնները, որ այն տարիներուն ամէն կողմ արձագանգ գտան, և ամէն բանի-

բուն և պատուաւոր անձերու գայրոյթը կը շարժէին, ուրիշ արդիւնք չունեցան բայց եթէ դեռ աւելի հաստատել Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու հիմերը։

Իրաւամբ, նախ այն կեղծ թուղթերը, զոր Պօղոս Քազէզեան անընտրողաբար յանձնած էր Աբբահօր ձեռքը, և ետ առնել իսկ անկարելի էր, շուտով պիտի բանար անոր խաբէութեան պատրուակը. վասն զի շնորհիւ Հ. Աղեքսանդր Պէշիքթաշլեանի, Յակոբ Չէլէպիի և Ռէշիտ փաշայի գործադրած արթուն և ազդեցիկ միջոցներուն, վերջապէս կը խոստովանէր Պէզճեան տիկինը, թէ ինքը ոչ միայն ընդունած չէր իր եղբօր Յարութիւն Ամիրայէն այնպիսի յանձնարարութիւն մը առ Մխիթարեան Աբբահայրը. այլ և կը ստիպուէր մէջտեղ հանել նոյն իսկ իրեն թելագիր եղող Ասպետ Լազարովիչի անունն և յօրինած նամակը, և չճանչնալ Պօղոս Քազէզեանը իբրև իր Գործակատարը։ Ուստի Աբբահայրը դատի կանչելով զինքը Վենետկեան ատեանին դիմաց՝ երբ մօտ էր իր դատապարտութիւնն եւս լսելու, նա ստուերի մը պէս կ'անյայտանար Տօժերու քաղաքէն, մանաւանդ թէ Հարցաքննութեան Ատեանի ահաւոր պատուհասէն, և ինքզինքը Պոլիս կը ձգէր։ Սակայն հոն իսկ պիտի չազատէր արդարութեան վրէժխնդրութենէն, որ զինքը կը հալածէր, մինչև որ խաբէութեան հետ՝ քսութեան գոհն եւս յայտնուէր։ Յաջորդ տարին երկու տէրութեանց ատեաններու դիմաց կը գտնէր նա իր արժանաւոր դատավճիռը՝ իբր խաբեբայ։

Տարաբախտ Պօղոս Քազէզեան՝ այսու միայն բախտաւոր եղաւ ազգին աղքատաց համար, որ իրեն հետ կը վերջանային նոյնպէս Լազարովիչի մեքենայութիւնները, զորս այնքան ժամանակէ ի վեր չէր դադրած լարել ամէն կողմ և ամէն ապօրինի միջոցներով։ Ասոր դէմ վարած դատի և յաղթութեան Առաջին դատարանի վճիռը կ'ընդունէր Մխիթ. Միաբանութիւնը 1841, Յուլիս 1ին. իսկ Երկրորդ դատարանի վճիռն ալ Նոյեմբեր 5ին. որով կը պարտաւորէր նա ոչ միայն ո՛ր և է տոկոսով դրամ չպահանջել, այլ դատաստանական ծախքերն ալ վճարել։ Այսպէս ուրեմն Լազարովիչ կրկին և կրկին պարտուած՝ նոյն իսկ բողոքի ատեանին դիմացը, 1842 Յուլիս 2ին զղջման թուղթ

կը գրէր առ Աբբահայրը, որով և ներումն կը հայցէր բոլոր այն նեղութիւններուն և վշտերուն համար, զոր հասուցեր էր Միաբանութեան։ Նա՛ ի միջի այլոց՝ կը թախանձէր, որ գէթ դատավարութեան ծախքերը շնորհուին իրեն։ Պատասխանը չընդունելով, նոյն ամսու 19ին անձամբ վանք կու գար, դպրոցականներն ալ իրեն միջնորդ բռնած։ Միաբանութիւնը տեսնելով անոր ընտանեաց խեղճ վիճակը, անյիշաչար գտնուելով՝ կը շնորհէր իրեն վերջապէս խնդրածը, առանց ծանրանալու որբերուն վրայ։

Որբերու խնամակալ Աստուծոյ այցելութիւնը մեծ էր այդ՝ թուականին. վասն զի անոնց բախտէն փետր. ամսու 3ին, այսինքն է Վարդանանց տօնին օրը, Լոնտրայէն հասած վճռագիրը կ'աւետէր Միաբանութեան ձեռքով Պր. Աղեքսանդրի դէմ տարած անոնց միւս յաղթութիւնն ևս։ Զուր տեղ Երկրորդ ատեանին կը բողոքէր Պր. Աղեքսանդր. վասն զի Մայիս 20ին այն Ատեանէն ևս ամօթապարտ կ'ելլէր՝ ի մեծ խրատ ապագայից։ Աւելորդ կը համարինք խօսիլ անոր այդ դատավարութեան միջոցին Միաբանութեան նկատմամբ ցոյց տուած աններելի վարմունքին և Աղանուրեան պատանիներուն տուած պղտոր հրապոյրներու մասին, նախ զի Ուխտիս ևս բարերարն եղած է. երկրորդ՝ որովհետեւ այդ բաները կապ չունին Ռափայէլեան վարժարանի պատմութեան հետ, որուն միայն նուիրուած են տողերս։ Այսչափ միայն պէտք է ըսել, թէ Մխիթ. Միաբանութիւնն՝ ընդհակառակն՝ նոյն իսկ այսպիսի պարագաներու մէջ ոչ միայն ամէն ջանք ըրաւ՝ պահելու անոր պատիւը, այլ ամէն սէր ցոյց տուաւ։ Այսպէս, երբ նա Պաշպալով կը գտնուէր, Հ. Անտոնիոս Սօֆիալեան զանիկա կը հրաւիրէր բնակելու Մխիթարեան վանատան մէջ. այնպէս որ այնտեղ տրուած հացկերոյթի ժամանակ նոյն իսկ Պր. Աղեքսանդր՝ երբ հին դառնութիւնը թափած էր հունգարական անոյշ գինիներով՝ կը գոչէր հիացմամբ. «Կը զարմանամ՝ որ դուք ինծի հետ այսքան անյիշաչարութեամբ կ'երթաք»։

Սա մինչեւ Թրանսիլուանիոյ հայաքաղաքներուն մէջ ուրիշ գիմնազիոն ևս բանալու երազներով կ'օրօրէր զամէնքը, յանկարծ Գլուժի մէջ 1832 թուականին հաստատած օրիորդաց դպրոցն ևս կը փակուէր։ Այս անակնկալ հարուածն աւելի

պիտի զգաստացնէր՝ զինքը ճանչնալու ոչ միայն Մխիթարեանց հաւատարիմ և ձեռնհաս ծառայութեանց յարգը, այլ և իր անձեռնհասութիւնը՝ այնպիսի գործի մէջ։ Ուստի նա դառնալով ի Վենետիկ՝ թէպէտեւ կը ցանկար այցելել Ս. Ղազար, իր առաջին սէրը և եղբայրակցութիւնը հաստատելու համար, բայց չէր համարձակեր։ Ուրիշի միջոցով կ՚իմացնէր Աբբահօրը, թէ հրաւէրի կը սպասէր։ Գեր. Սոմալեան, որ հայրական գթով և վեհութեամբ միշտ կարեկից եղած էր այդ մեծ բարերարին նոյն իսկ անհանդուրժելի թերութիւններուն, կը գրէր 1845 Մայիս 16ին հետեւեալը. «Սիրելի Պարոն – Պատմեցաւ ինձ յիմոցս ի զանազանից, եթէ առ ի այց առնել միանգամ վանացս՝ մնայք իմում ակնարկութեան։ Այժմ ես ոչ մնայի, Սիրելի, գիտելով չափ զձեր վաղեմի մտերմութիւնն ընդ վանացս։ Բայց զի յինէն կողմանէ հատից զպատճառս՝ ահա ոչինչ հեղգանամ երկտողիւս այսու զնոյն առնել. միայն խնդրելով և կրկին աղաչելով զՍիրելութիւնդ, զի ի գալդ ձեր առ մեզ՝ ոչինչ բանք և զրոյցք ամենեւին լիցին զանցելոցն, ո՛չ ընդ իս, և ոչ ընդ այլում ումեք ի վանականացս։ Որ ինչ եղեւն՝ եղեւ. այլ ամենայնն ընդ խոր լռութեամբ թաղեսցին, և կենդանի կացցէ միայն ի միջի մերում սէրն քրիստոսական մինչեւ իսպառ։

Խորին յարգանօք մնամ

Ազնիւ Տէրութեանդ

Ծառայ

† ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՍՈՄԱԼԵԱՆ, և այլն

Իսկ Յովհ. Մուրատեանի բացած դատը, կամ ըրած շահատակութիւնը թէեւ միւսներէն նուազ անհիմն չէր, զի ժամանակին ամենայն ինչ անգղիական ատեանի դիմաց օրինական կերպով քննուած, վճռուած, և Մխիթարեաններն իբրեւ բացարձակ և ազատ մատակարարներ ճանչցուած և յայտարարուած էին, մանաւանդ նախահօր ճարտարութեամբ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի՝ Մուրատեանն իր իսկ ձեռնագիրը դրած և կնքած էր՝ թէ ինքն այնուհետեւ բնաւ իրաւունք չունի խառնուելու Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատի կտակին և դպրոցի կառավարութեան

մէջ, սակայն և այնպէս ամենէն աւելի երկայն և Մխիթ. Միաբանութեան նեղութիւն տուող դատն այս եղաւ. վասն զի առաջին վեր ի վերոյ քննութեամբ Աւստր. տէրութեան ատեանը անիրաւ վճիռ կու տար, որով Մուրատեանի հետ՝ անոր ծածուկ ձեռնտուներն ալ իբրեւ յաղթող կը հանդիսանային։ Բայց երբ Միաբանութիւնը մէկ կողմէն Թարգմանել տալով Հ. Թէոդորեանի և Հ. Յովհ. Սորդուճեանի ձեռքով, — զորս այդ գործին համար յղած էր Վիեննա — բոլոր հին պաշտօնագիրերը, և միւս կողմէն ալ ձեռք առաւ Իտալիոյ արդարասէր փոխարքան և Լուկկայի Դուքսը՝ Կարոլոս տը Պուրպօն և ցոյց տուաւ Մխիթարեանց իրաւախոհութեամբ ժամանակաւ կատարուած բոլոր գործողութիւնները, այն ժամանակ տէրութեան աչքը բացուեցաւ։ Մեթեռնիկն իսկ իմացաւ և իմացուց իսկ մերոնց, թէ ստուգիւ բարձրաստիճան եկեղեցականէ մը խաբուած էր։ Իսկ Հ. Յովհ. Սորդուճեան 1844 Յունուար 18ին Վիեննայէն առ Աբբահայրը գրած նամակին մէջ — ուր ամփոփուած է ամենայն ինչ — կը հաղորդէ որ թէ Մեթեռնիկ, թէ Վէսք իրաւախոհը, թէ Օթթէնֆէլս և թէ Արշիդուքսերը՝ Ստեփաննոս և Ֆրանց Կարլ յայտնապէս կը խոստովանէին, թէ վրիպակաւ գործուեցաւ այն սխալ քայլը Մխիթարեանց և որբերու դէմ. և թէ Բօնիֆիլիօ տի Սրսոյին (տէրութեան խորհրդականին) կ՚իյնար դարմանել զայն, հանգիստ եղէք։

Աւստր. տէրութիւնը՝ սակայն կը դժուարէր և կը դեդեւէր՝ առաջին սխալն ուղղելու։ Իրաւունքի և բռնութեան այս վերջին պայքարը կը տեւէր չորս տարի։ Իսկ Մխիթ. Միաբանութիւնը յիշեալ տէրութիւնը բռնադատելու և իր ազատութեան հետ՝ որբոց արդար իրաւունքն ալ յաղթանակելու համար՝ կը սպառնար փոխադրել Մուրատեան վարժարանը եւրոպական ուրիշ տէրութեան մէջ։ Այս վերջին կէտը արդէն լիովին պատմած ենք իր տեղը։ Այսպէս ուրեմն որբերու հարստահարուած իրաւունքը՝ ամենաբարդ կնճիռներու և մեքենայութեանց մէջ խեղդուած պահուն իսկ կը յաղթանակէր։

Այս տագնապալից տարիներուն, Ռափայէլեան վարժարանն արդէն — ինչպէս տեսանք — շրջանաւարտ դաս մ՚ընծայած

էր ազգին, որոնք աւելի նախափորձի՝ քան թէ կատարեալ ընթացքի արդիւնք ըլլալով, բնականաբար չէին կարող բաղդատուիլ Մուրատեան վարժարանն աւարտող սաներու հետ։ Սակայն 1848ին, երբ Միաբանութեան բարեբար և նշանաւոր ազգայինն՝ Յարութիւն Պետաւ իշխանը՝[1] Վենետիկ կ'այցելէր, Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտաց երկրորդ դասը — որ ուսման վեցերորդ տարին աւարտած էր արդէն, և քաղաքային շփոթութեանց պատճառաւ եօթներորդը թեւակոխած — իրենց աչքի զարնող կրթութեամբը մեծապէս կը գրաւէին այդ գիտնական մեծ ազգասէրի ուշադրութիւնը։ Նա բաւական չհամարելով իր ունեցած մեծ գոհունակութիւնը խօսքով յայտնել ուսանողաց և ուսուցչաց, գրաւոր կերպով եւս կը թողուր զայն ի գիտութիւն այլոց։ Այդ գեղեցիկ և հանճարեղ ատենախօսութեամբ[2] լաւ կերպով նա դուրս ցայտեցուցեր է Մխիթարեան վաստակաւորներու կրթական արդիւնքն և աշակերտներուն ըրած յառաջադէմ զարգացումը։

Այդ ժամանակ՝ այն է 1847 թուականէն սկսեալ Իտալիա — և մասնաւորապէս Վենետիկ — ոտքի կանգնած էր իր ազատութիւնն և քաղաքային ինքնավարութիւնը ձեռք բերելու։ Մեր շրջանաւարտներն ալ այդ խառնակութեանց ժամանակ կը յետաձգէին իրենց երթը, որով առիթ կ'ունենային կատարելագործելու իրենց մասնագիտութիւնները մինչեւ 1848ի Մայիս ամիսը։ Ահա բուն այդ ժամանակ է, որ կը վիճակուէր անոնց կատարել պարգեւաբաշխութեան հանդէսն և վերջին հրաժեշտը տալու Վենետիկին։

Այդ ամսու 1ին եօթնամեայ ուսման ընթացքն աւարտող և հայրենիք դարձող աշակերտաց պարգեւաբաշխութեան հանդէսէն իսկ կարելի է դատել, թէ ժամանակն և դաստիարակութիւնն ինչ և ինչպիսի բարիքներ կը բերեն ուսումնատենչ աշխատողներու. և թէ նոյն իսկ պատերազմի արհաւիրքները չէին կրնար խա-

1. Որ այդ ժամանակ Աղեքսանդրիոյ ծովային Մաքրարանի վերատեսուչն էր և բժշկապետ, և Ս. Ղազարու կենդանաբանական թանգարանն եւս ճոխացուցած էր Եգիպտոսի թռչուններով և Նեղոսի հրէշներով։

2. Տես «Բազմավէպ», 1848, էջ 17–19։

փանել զանոնք երթալու և որ մ'առաջ օգտակար ըլլալու իրենց ազգին և տէրութեան։ Այդ հանդիսին մէջ արտասանուած մեծանուն դաստիարակին՝ Հ. Դ. Ալիշանի և անոր արժանաւոր աշակերտին Յարութիւն Ճեպէճեանի գեղեցիկ ատենախօսութիւնները[1] ցոյց կու տան յայտնապէս անոր հետ՝ նաեւ շրջանաւարտ ընկերներու կատարեալ կրթութիւնը՝ ուսման՝ և գեղարուեստից մէջ։ Վիմագրութեան մէջ նշանաւոր էին Վահան Նետի, և Սերոբէ Պօղոսեան, որոնք պատկերներու մաքրութեան հետ՝ արուեստաւորներն եւս կը զարմացնէին։ Պաստառի վրայ իւղաներկ վրձինով հանած կենդանագիրներով կը հիացնէր զամէնքը Խուրէն Մոշորոյ։ Փղոսկրի վրայ ճարտար մատներով և գոյնզգոյն մանրանկար փորագրութիւններով կը փայլէր Պօղոս Երամեան։ Այսպէս էին և ուրիշները՝ իրենց մասնագիտութեանց մէջ, որոնց համար Մխիթարեան Հայրերու և դաստիարակներու հետ՝ նաեւ Սինեաց ընկերութիւնն և վարժարանները, Յակոբ Չէլէպի և Օսմ. պետութեան դրամհատութեան տունը, այսպէս և Յովհ. Ամիրա Տատեան կը հրճուէին մեծապէս, և շքեղ ասպարէզներ կը բանային։

1850 թուականին Ս. Մարկոսի հովանւոյն տակ հրճուող և ազատեալ քաղաքին պէս՝ Ռափայէլեան վարժարանն եւս գեղեցիկ մրցութեան նոր ցոյց մըն ալ կ'ընծայէր։ Սա Երրորդ դասն էր՝ որ կ'աւարտէր իր վեցամեայ ուսմանց ընթացքը։ Խիստ և մանրակրկիտ հարցաքննութիւնները՝ օրեր կը տեւէին՝ Բնազանցութեան, Բնաբանութեան, Ջրաբաշխութեան, Հայ, Իտալ. Գաղղ. և Անգլիերէն լեզուներու հրահանգի, Բնալուծութեան, Գրահաշուի, Ուրուագրութեան և Երաժշտութեան մէջ։ Պարգեւաբաշխութեան հանդիսին մէջ — որ տեղի կ'ունենար Օգոստ. 29ին — ամէնքն[2] եւս առաջին կարգի մրցանակի և մեծ ծափահարութեան կ'արժանանային. որովհետեւ սորված ու-

1. Տես «Բազմավէպ», 1848, էջ 162.

2. Այսինքն է՝ Միքայէլ Երամեան, Աւետոն Փամպուքճեան, Գէորգ Սամուէլեան, Թովմաս Եսայեան, Պօղոս Գամալիէլեան, Տրդատ Ջօհրապեան, Պօղոս Ճէպէճեան, Միքայէլ Ազարեան, Պօղոս Զաղճեան, Գէորգ Սամանճեան, Պօլիկարպոս Սարգսեան, Աբրահամ Պինոն և Մատթէոս Մաճառ։

սումները դժուարին՝ ջանքն իսկ առ այն կրկնապատիկ երեւցուցեր էին։ Իսկ առաջին երեքը, որովհետեւ ամէն տարեկան հարցաքննութեանց, այլ և բարեկրօն վարքի և ուսմանց մէջ ալ միօրինակ գովելի հանդիսացած էին, ուստի առաջին մրցանակէն դուրս՝ դափնեայ պսակով եւս կը պսակուէին։ Իսկ պըսակաւորներն և ընկերները միասին կը կազմէին իրենց բանաստեղծ և բանասէր տեսչին՝ Հ. Ղ. Ալիշանի անթառամ փառքի պսակը, որ գիտութենէն դուրս կրօնքի ազնուացուցիչ սիրոյն հետ ազգասիրութեամբ եւս այնքան ներշնչած և զարգացուցած էր զիրենք, և այդ օրը հիասքանչ Յիշատակով[1] մը կու տար իրենց՝ սիրատարփ սրտի վերջին ողջերթը, գոչելով Գողթան Մուսայից բամբիռով. «Օ՛ն անդր ի վեր ի՛մ որդեակք, յանմահութեանց ի բնաշխարհ»։

Հայոց Նահապետը՝ այդ ընտիր դասով կ՚աւարտէր Ռափայէլեան վարժարանին մէջ վարած տեսչութեան առաջին շրջանը. երկրորդը՝ ուրիշ ժամանակի և պարագաներու մէջ պիտի սկսէր։

Յաջորդ տարուան սկիզբը ուրիշ բանիբուն և զարգացած միտք մը՝ այն է Հ. Աբրահամ Վ. Ճարեան կը ստանձնէր չորրորդ և յաջորդ դասերու[2] վարչութեան դեկը։ Հ. Ճարեանի իմաստասիրական բարձր տաղանդին, մշակուած և միանգամայն աշխարհափորձ հոգւոյն վրայ գաղափար կազմելու համար՝ բաւական է կարդալ 1851 թուականի պարգեւաբաշխութեան հանդէսին մէջ ըրած ատենախօսութիւնը[3], որուն բնաբանն է՝ Բօբի «Կարեւորագոյնն ի գիտութիւնս մարդոյ՝ մարդն»։ Ատենաբանն այդ գեղեցկահիւս ճառովն՝ իր բարձրաթռիչ մտքի թեւե-

1. Տես «Բազմավէպ», 1850, էջ. 275։

2. Անոնց նախակրթութեան վրայ արդէն աշխատած էր առաջ Բերայի Մխիթարեան վարժարանին մէջ։

3. Տես «Բազմավէպ», 1851, էջ. 291. ուր ծաղկեալ լեզուով և կորովի ոճով ընդլայնուած է հետեւեալ գաղափարները. այսինքն թէ մարդուս առաջին ուսմունքն՝ ինքն իսկ մարդն է. – Ամէն բանէ առաջ պէտք է որ մարդ ինքզինքը ճանչնայ, – բայց որովհետեւ առանց Աստուծոյ չի կրնար մարդ ճանչնալ ինքզինքը, – Ուրեմն՝ պէտք է նախ զԱստուած ճանչնալ, և իմանալ՝ թէ ի՛նչ սահմանի մէջ դրեր է նա զմարդը,– և ջանալ այն սահմանին հասնիլ՝ կրթելով ինքզինքը յարմարագոյն և օգտակարագոյն ուսումներով։

Պալատ Ռափայէլեան վարժարանի (1850–1870)
ապա միացեալ Մուրատ-Ռափայէլեանի (1870-1936)

րուն վրայ առած իր սաները կը բարձրացնէ մինչեւ Աստուած, և աստուածանման ըլլալու համար՝ ցոյց կու տայ երկնային կրօնքի և երկրաւոր գիտութեանց և կրթութեան հարկաւորութիւնը։ Այժմ դժուար չէ գուշակել որ այսպիսի հանճարաշատ և կենցաղագէտ դաստիարակի տուած ուղղութեամբ աշակերտներն ալ նոր յառաջդիմութեան մէջ թեւակոխէին, շփուելով անոր լուսաւոր և նուրբ մտքին և ճաշակին հետ։

Այս բանիս կը նպաստէր ուրիշ բարեպատեհ դէպք մը, որ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւէ Ռափայէլեան վարժարանի պատմութեան մէջ. այսինքն Zenobio ընտանեաց հրաշարուեստ պալատին գնումը, որ հանդիպեցաւ նախորդ տեսչին օրով (1850), և ուր այժմ կը փոխադրուէին աշակերտները։ Վենետկեան հին արուեստի այդ չքնաղ գործը՝ ուր անկէց վերջ պիտի կատարուէին պարգեւաբաշխութեան հանդէսներն և թատերախաղերը, իր որմնանկարային և կճածեփ դահլիճով ոչ միայն կը շնչէր մեծին և փոքրին գեղարուեստ, այլ և հանդիպակաց անգղիական պարտէզովը կ՚ընձեռէր ամենուն մաքուր և առողջարար օդ. և հոն պիտի կայտռէին այնուհետեւ մանուկները՝ խաղալով և մարզանքներ ընելով։

1852 Սեպտեմբեր 6ին կատարուած հարցաքննութիւնները լիովին հաստատեցին նոր տեսչին վրայ դրուած յոյսերը. վասն զի 28 հոգիէ բաղկացած առաջին դասը, որ ուսումնական երկրորդ տարին անցնելով՝ երրորդին մէջ պիտի մտնէր, զգալի յառաջադիմութիւն ցոյց տուին գիտութեանց, բայց մանաւորապէս գեղարուեստից, այսինքն է՝ ուրուագրութեան, դաշտանկարի և գործիական և ձայնական երաժշտութեան մէջ. այնպէս որ Վենետկոյ Գեղարուեստից Ճեմարանի վարժապետը մասնաւոր գովեստի և մրցանակի իսկ արժանի դատեցաւ հայ ուսանողները։ Գ. Ռոսսի՝ ուրուագրութեան և ճարտարապետութեան վարժապետի անխոնջ ջանքերուն ալ արդիւնքն էր այդ արտաքոյ կարգի յառաջադիմութիւնը, որուն իբրեւ մեծագոյն մրցանակ պահուած էին բաց ի դաստիարակներու երախտագիտութենէն՝ նաեւ նշանաւոր աշակերտներու մերձաւոր յաջողութիւնները։

1856 Թուականին չորրորդ դասի աշակերտները կու տային

բարձրագոյն ուսմանց և գեղարուեստից վերջնական հարցաքըննութիւնները՝ իրենց հայրենիքը վերադառնալու համար։ Ամէն նիւթերու մէջ քաջ հանդիսացողներն էին Յակոբ Խիկէնտէրեան, Մելքոն Տիրացուեան, Եսայի Եսայեան, Զենոբ Ճերմակեան, Մանուկ Եսայեան, Մկրտիչ Մելքիսեդեան, Սերոբէ Հիւրմիւզեան, Յովսէփ Հէքիմեան, Ստեփան Սակաւրիկեան, որոնք և առաջին մրցանակի պիտի արժանանային։ Իսկ ընդհանուր նիւթերու մէջ երկրորդ հանդիսացողներն էին հետեւեալները. Պօղոս Շաշեան, Յովսէփ Խիկէնտէրեան, Յովսէփ Մաքսուտեան, Յովհաննէս Խորասանճեան, Յարութիւն Կիւրճեան, և Գրիգոր Զատրճեան, թէպէտեւ գեղարուեստի այս ինչ կամ այն ճիւղին մէջ ասոնք եւս նշանաւոր էին։ Ասոնց աշխատութիւնը վարձատրելէն զատ՝ ուրախութիւնն եւս կատարեալ ընելու համար՝ օրեր առաջ քաղաքին ամէն նշանաւոր անձերը հրաւիրած էր վարժարանի տեսուչն՝ Հ. Աբրահամ Ճարեան։ Քաղաքապետն՝ Բիլինգէն կոմսը անձամբ եկած էր Սեպտեմբեր 15ին գահագլուխ բազմելու հանդիսին, որ սովորականէն աւելի շքեղ էր, և բազմաթիւ իշխանազուններ կ'ընկերէին իրեն։ Դահլիճն և անոր կից կճածեփ կամարները՝ փոքրիկ արուեստահանդէս մը ձեւացուցեր էին, ուր կարգաւորութեամբ զետեղուած էին 100էն աւելի իւղաներկ և այլ տեսակ պատկերներ։ Ասոնք առհասարակ արեւելեան տոկուն մտքի վերջին տարւոյ արտադրութիւններն էին, որոնց վրայ կը փայլէին աշակերտներու սեփական ներշնչութեանց հետ՝ նաեւ եւրոպական գեղարուեստի ճաշակն և նրբութիւնները։ Առանձին սենեկի մէջ ալ դրուած էին Պր. Եսայի Եսայեանի Շրջատեսակ նկարները կամ Համապատկերը (Panorama), որոնք իրենց կատարելութեամբը հանդիսականներու ոչ միայն հրճուանք, այլ և զարմանք կը պատճառէին։ Իսկ դաշտային տեսարաններու մէջ Պր. Պօղոս Շաշեանի մէկ իւղաներկ տեսարանը այնքան կը գրաւէր Քաղաքապետին ուշադրութիւնը, որ մեծ ուրախութեամբ կ'ընդունէր զայն՝ իբրեւ նշան նոյն օրուան ունեցած հաճոյքին և զարմացման։ Պարգեւաբաշխութենէն ետքը Շրջանաւարտներէն մէկը՝ գաղղիերէն շնորհալից ուղերձով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէր Կոմս Քաղաքապետին՝ իր ընկեր-

ներուն կողմէն, տալով միանգամայն հրաժեշտի ողջոյնը երազներու քաղաքին, որ մայր և դայեակ եղած էր իրենց գիտութեան և գեղարուեստի։ Դաստիարակներու հետ՝ օտարներու աչքերն ևս կը լեցուէին ուրախութեան արտասուքով, տեսնելով վեց տարի առաջ Արեւելքէն եկած խեղճ պատանիներու վրայ կատարեալ եւրոպական կրթութիւնը։

Այդ ժամանակն արդէն հասած էր մխիթարեան դպրոցներու և դաստիարակութեան համբաւը նոյն իսկ հեռաւոր արեւելքի խորը՝ արեգակնափայլ Շահի արքունիքը, և այդ արդիւնքն[1] է որ նա կը վարձատրէր Առիւծի և Արեւու կարգին երկրորդ շքաշանով պատուելով Մխիթ. Միաբանութեան արժանաւոր պետը՝ յանձին Գէորգ Գերպ. Հիւրմիւզեանի, որ այնքան կռուած էր, և պիտի կռուէր ու կրէր խաւարի դէմ պայքարելով։ Իսկ պատուոյ նշան բերողն և անոր բուն պատճառն էր Մուրատեան վարժարանի անդրանիկ սաներէն ամենազնիւը, որ Մխիթարեանց ձեռքով առած կրթութեան շնորհիւ հասած էր Պաշտօնակալ Գնդապետի, արքայից արքայի Անձնապահապետի և պետութեան ներքին թարգմանի բարձր պաշտօններուն. դա ինքն էր ազնուատոհմ Միրզա Մելգում խանը, որ անձամբ և մասնաւոր դեսպանութեամբ գալով Կ. Պոլիս՝ կը յանձնէր Մխիթարեան Հայրերուն, և անկէց վերջ նա աւելի պիտի բարձրանար իր քաղաքական ասպարէզին մէջ։

1858ին կը պատրաստուէր մեկնիլ Արեւելք 14 հոգիէ բաղ-

1. Իրաւցնէ, Շահի կողմէն գրուած պաշտօնագրի հետեւեալ խօսքերն իսկ լիովին ցոյց կու տան շքանշանի տուչութեան պատճառը, այսպէս. «Մեր վեհափառ Տէրութեան պաշտօնէից ձեռքով իմաց տրուեցաւ Մեզի, թէ Վենետկոյ Մխիթարեանց Միաբանութեան Մեծաւորը – ուր դաստիարակութեան և ուսմանց կեդրոն է, ուր արդիւնք և խոհականութիւն գիտութեանց և առաքինութեանց հետ հաւասար կը փայլին, ուր իմաստութիւնը՝ գերազանց բարեմանութեանց հետ շարակապեալ է, ուր գիտութեանց կեդրոն է, արուեստից և դպրութեանց աղբիւր, և ամէն կարելի ջանք կ'ընէ իր բազմարուեստեան վարժարաններու մէջ գիտութիւնները տարածելու և դաստիարակութեան միջոցները դիւրացնելու գեղեցիկ պարտաւորութիւն մը վրան առած է՝ հրահանգելու բոլոր աշխարհներու ուսանողները... Ուստի մեր արքունի կամքը՝ այդ Միաբանութեան Առաջնորդը մասնաւոր պատուոյ մը արժանի դատեց, դրկելով անոր՝ Առիւծի և Արեւու կարգին երկրորդ պատուանշանը»։ Տես «Բազմավէպ», 1856, էջ 312։

կացած քաղաքակրթութեան ուրիշ ջոկատ մըն ալ՝ որուն մէկ մասը ամիսներ առաջ չուած էր արդէն ուրախութեամբ։ Սա էր Ռափայէլեան վարժարանի Ե դասը, որուն մէջ կային մերձաւոր ապագային համար լաւ պատրաստուած բանասէրներ և արուեստագէտներ։ Թովմաս Թէրզեան, Մկրտիչ Ռափայէլեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Սրապիոն Թղլեան, Գէորգ Այտուզլեան և Յովհաննէս Շահինեան ամէն նիւթերու մէջ քաջ հանդիսացած և առաջին մրցանակը կորզած էին Կուսակալութեան Տեղակալ՝ բարձրապատիւ Բիլիմճեան Կոմսի ձեռքէն։ Սա քննելով և զննելով մանրախոյզ Պատկերահանութեան, Սեւանբերկի, Ջրանբերկի և Դրուագածութեան արտադրութիւնները՝ կը վկայէր թէ իր ակնկալութենէն շատ վեր կը գտնէր այդ արուեստները, ինչպէս և Սրնգահարութեան և Դաշնակի մէջ արեւելեան աշակերտաց ըրած յառաջադիմութիւնը։ Նոյնը կը վկայէր աննախանձ հիացումով նաեւ քաղաքիս երեւելի պատկերահանը Կրեկորեթթի։ Շրջանաւարտներէն մին, Մկրտիչ Աճէմեան, սրտայոյզ ուղերձով մը իր ընկերներու երախտագիտութեան հետ մնաք բարով եւս կ՚ըսէր հանդիսականներուն։

Չորս տարի վերջ՝ այն է՝ 1864 թուականին՝ 11 հոգիէ[1] բաղկացած Զ. դասն ալ կ՚աւարտէր իր ուսման շրջանը, որոնք սիրալիր նուագներով իրենց տարանջատ ընկերներուն յաջողութիւն կը մաղթէին, փութալով, կարծէք, երթալու հասնելու իրենց նախորդներուն, և ազգային կրթութեան գործը ծառայելու ուր որ ըլլայ։ Յիշեալ շրջանաւարտներէն ոմանք տարի մ՚ալ կը մնային ծովու և գեղարուեստի իշխող քաղաքիս մէջ, իրենց մասնագիտութեան մէջ կատարելագործուելու. և ոմանք ալ Բարիզ կ՚երթային՝ Իրաւագիտութեան մէջ պսակաւորուելու։

Երկու տարի վերջ ալ կը մեկնէին Է դասու աշակերտները, որոնցմէ քաջ կը հանդիսանային Իրաւագիտութեան և Քաղաքական Տնտեսագիտութեան (Economia Politica) մէջ Յովսէփ

1. Որոնք էին Պ. Պ. Յարութիւն Երամեան, Պետրոս Սարգիսեան, Պետրոս Շաշեան, Յովհաննէս Շիշլեան, Յովսէփ Իսկէնտէրեան, Վիչէն Աբագեան, Խաչատուր Պապայեան, Գրիգոր Վիճինեան, Յարութիւն Ալլահվէրտեան, Գէորգ Ագնաւորեան և Յովհաննէս Ապտուլլահեան, իբրեւ երրորդ պսակ Հ. Ճարեանի.

Տէր-Մանուկեան, Պետրոս Խրիմեան, Յարութիւն Փորթուգալեան, Յովսէփ Արճեան և Ստեփան Եազըճեան, անուանի Ուսուցչապետին Dr. Emilio Federici*ի ջանքովը։ Ասոնք ալ Արեւելքի մէջ մոռցուած, մանաւանդ թէ ընկճուած իրաւունքն և անտեսութիւնը վերականգնելու կ'երթային յուսալից։*

Նշանաւոր են վերջին հանդէսի մէջ այդ շրջանաւարտներու իտալերէն լեզուով խօսած ճառերը, որոնք բուռն ծափահարութեամբ կ'ընդունուէին. բարեկամ փաստաբան մ'ալ գովեստով կը յիշէր զայն, Վենետկոյ օրագրին մէջ, պարգեւաբաշխութեան մասին ըրած գեղեցիկ նկարագրին մէջ։

1870*ին կը մեկնէր հայրենիք Ը դասը՝ աւարտելով իր վեցամեայ ուսման շրջանը՝ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշանի վերատեսչութեան ներքեւ, որ երկրորդ անգամ կու գար իր հայրենասիրական անմահ շնչովն և հայագիտութեամբը ուրիշ ջոկատ մ'եւս ընծայելու հայրենեաց։*

Նոյն տարին կը կատարուէր ինչպէս Մուրատեան, այսպէս և Ռափ. վարժարանի պատմութեան համար այն նշանաւոր դէպքը, որով պիտի փոխուէին անոնց կայութեան հետ՝ նաեւ ապագայ անտեսութիւնները. Մուրատեան վարժարանի՝ որբացեալ և առանց յարկի մնացող սաները[1] Բարիզի քաղաքային խռովարարաց (commune) *սարսափէն խոյս տուած՝ Ս. Մարկոսի դրօշին տակ կ'ապաւինէին. և Ռափայէլեան վարժարանը գթութեամբ կը պատսպարէր զանոնք իր յարկին ներքեւ։ Այս արկածալից՝ բայց մշտնջենաւոր հիւրընկալութեամբս Ռափայէլեան վարժարանը կը միանար այնուհետեւ Մուրատեանին հետ և կը կոչուէր* ՄՈՒՐԱՏ–ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ *վարժարան։*

Այդ միացումէն ետքը – մինչեւ այսօր՝ 70–80 *աշակերտներ կ'ուսանին վարժարանիս մէջ, որով անտեսական և ուսուցչական ծախքերը զգալի կերպով կը նուազէին։*

1. Այսինքն են՝ Յովհաննէս Հեքիմեան, Պօղոս Մզրաքեան, Տիգրան Շաշեան, Կոմիտաս Հեքիմեան, Պօղոս Մխկճեան, Տիրան Մազլըմեան, Յակոբ Աւլանկիւլեան, Վիչէն Միւթէվէլլեան, Անտոն Մխլեան, Երուանդ Պետեան, Յովհաննէս Բարեկենդանեան, Վիչէն Ճիլաճեան, Վիչէն Ջօհրապեան, Յովհաննէս Պասմաճեան, Յովհաննէս Սուճուեան և Վիչէն Եաղլըքճեան.

Չենք ուզեր չափէն աւելի ընդարձակել մեր նիւթը նկարագրելով յաջորդ դասերու ընթացաւարտ աշակերտներու և ուսմանց յառաջխաղաց հանդէսները։ Իսկ վերատեսչութեան մէջ 1870 թուականէն սկսեալ իրարու յաջորդեցին Հ. Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեան, Հ. Գրիգոր Վ. Ճէլալեան, Հ. Դաւիթ Վ. Նազարէթեան, Հ. Սամուէլ Վ. Գանթարեան և Հ. Մինաս Վ. Նուրիխանեան, որոնք ձեռնհասօրէն աշխատեցան վարժարանին և ուսմանց յառաջադէմ զարգացման համար։

Մինչեւ 1875 թուականը Մուրատ–Ռափ. վարժարանն իրեն սեփական ամարանոց չունէր. ուստի հանգստեան և արձակուրդի օրերուն մէջ առժամանակեայ կերպով վարձու կ՚առնուէր պալատ մը կամ դպրոց մը։ Այս բանս ոչ միայն ծախքով այլ և մեծամեծ դժուարութիւններով կ՚ըլլար. ուստի այդ մշտնջենաւոր ծախքէն և դժուարութիւններէն ազատելու համար 1876ին կը գնուէր վարժարանիս Տեսչին՝ Վ. Հ. Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեանի ջանքով և ճարտարութեամբ Ազոլոյի մէջ ամարանոց մը որ նախապէս Վենետկոյ Նանի Մոչենիկոյ պատրկական ընտանիքին կը պատկանէր։ Սա իր բարձր և հիանալի դիրքովը կը տիրէ բոլոր Վենետական դաշտին վրայ, և իր աննման տեսարանով դիտողներու սիրտն և միտքն իսկ կ՚ընդարձակէ և առողջարար օդովն և ջրովը կեանք և կենդանութիւն կու տայ սաներուն, որոնք տարին երեք ամսուան չափ կը վայելեն զայն։

Յիշեալ տեսչին օրով Մուրատ–Ռափ. վարժարանի աշակերտաց թիւը 67 էր, և քիչ առենէն 80 պիտի հասնէր։ Հ. Կիւրեղեանի վարչական և տնտեսական յարմարութիւններովը վարժարանս ըստ ամենայնի լաւ կարգի և կանոնի մէջ դրուեցաւ, և մեծամեծ յառաջդիմութիւններ ևս կը խոստանար. բայց վերնախնամ տեսչութիւնն և Միաբանութեանս կամքը, ուրիշ բարձրագոյն պաշտօնի մը կը կոչէին զինքը յիշեալ թուականին. այսինքն է՝ ընդհանրական Աբբայութեան, որով փոխանակ ազգային մանկանց՝ Մխիթարայ ամբողջ տանը պիտի լինէր վերատեսուչ, պետ և կառավար։

* * *

Դպրոցական դաստիարակութեան նպատակն է ոչ միայն հոգին և սիրտը կրթել և մշակել գիտութիւններով, այլ և մարմինը՝ մարզանքներով։ Մարմնամարզութիւնը որ մարդուս միտքն եւս կը զօրացնէ, մանաւանդ թէ անհատներէն անցնելով ընդհանուրին՝ քաջակազմ և զօրաւոր սերունդներ եւս կը յարուցանէ, գիտութեանց հետ կը զուգընթանար վարժարանիս մէջ, իտալական պետութեան Ասպետ Պ. Պետրոս Կալլոյ եռանդուն ուսուցչին ջանքերով։ Յիշեալ թուականին միջազգային մրցանք մը տեղի կ'ունենար Թրեւիզոյ քաղաքին մէջ, ուր եկած էին ոչ միայն Գերմանացի, Աւստրիացի, Զուիցերացի և Իտալացի, այլ և Յոյն քաջակորովիներ, 500 հոգւոյ չափ։ Բոլոր Վենետկոյ դպրոցներէն միայն Մուրատ—Ռափ. վարժարանի հայ աշակերտները կը համարձակէին մասնակցիլ այդ միջազգային ողիմպիական մրցման։ Այնքան բազմութենէն հարիւր հոգի հազիւ կը մնային ասպարէզին վրայ իբրեւ մրցող։ Հայերը՝ որ թուով 12 հոգի էին, ոչ միայն հաստատուն կը մնային այդ տեւտոն, հելլէն և իտալացի հարիւրաւոր քաջերուն մէջ, այլ անոնց մեծամասնութենէն վեր դիրք և պատիւ կ'ունենային. Կարապետ Ալիքեան՝ իր աշխոյժ և ընտիր ցատկելովը՝ որուն ոչ ոք կը հաւասարէր՝ հինգերորդին հաւասար կը գնահատուէր. Կիւրեղեան Գարեգին իր արագաշարժ և ազնուական խաղերովը՝ իբրեւ երկոտասաներորդը հարիւրին մէջ՝ Գեղապետ պատուաւոր տիտղոսը կ'ընդունէր. Մանուէլ Ծուխունեան՝ իր զարմանալի ուժի փորձերուն և ջղային զօրութեանը համար՝ Հերակլես անուանակոչութեան կ'արժանանար. իսկ Պետրոս Մարիմեանի փայտեայ ձիուն վրայէն ամենարուեստ կերպով ցատկելներն և Պօղոս Խաչիկեանի՝ օղակներուն և հորիզոնական գլանին վրայ ցոյց տուած ճարտարութիւնները՝ զամէնքը կը զարմացնէին։ Մէկ խօսքով հայ աշակերտաց ամենէն վերջինը՝ յիսներորդը կ'ըլլար, իրմէ վար թողլով դեռ ուրիշ 50 մրցակիցներ։ Բաց ի յանձնաժողովի բաշխած մրցանակներէն, մեծագոյն ընծայ մ'ալ Վենետկոյ քաղաքապետութիւնը կ'ընէր Հայոց քաջերուն, ի յիշատակ այն մրցանքին, այսինքն է՝ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյ լուսանկար պատկերը՝ 88 հարիւրորդամեդր մեծութեամբ. իսկ

Թրեստի, Վենետկոյ, Միլանի և Գերմանիոյ և այլ թերթերը կը հռչակէին իրենցինին հետ՝ նաեւ Մուրատ–Ռափ. հայ վարժարանի համբաւը։ Ուրեմն Մարզանքի մէջ իսկ վարժարանս ետ չէր մնար նոյն իսկ գերմանական վարժարաններէն։

Մարմնամարզի մրցութեան այդ 12 կտրիճները մի քանի օր վերջ՝ Հայերէն, Տաճկերէն, Գաղղիերէն, Անգլիերէն և Գերմաներէն լեզուներու, Իմաստասիրութեան, Իրաւագիտութեան, Բնական պատմութեան, Բնագիտութեան, Բնալուծութեան, Երկրաչափութեան, Հաշուակալութեան, Ուրուագրութեան, Պատկերհանութեան[1] և ձայնական Երաժշտութեան վերջին հարցաքննութեանց մէջ ալ յառաջադէմ հանդիսանալով՝ հանդիսաւոր կերպով և ըստ արժանւոյն կը վարձատրուէին և կը դառնային իրենց հայրենիքը։

1893-1894 թուականներուն՝ Հ. Մինաս Նուրիխանեանի տեսչութեան օրով վարժարանին մօտ եղած կիսախարխուլ շէնքը— որ Հ. Աբրահամ Ճարեանի Տեսչութեան ժամանակ գնուած էր և ոչինչ գնով վարձու տրուած — նորոգուելով և քաղաքիս գեղարուեստից դպրոցին վարձու տրուելով՝ եկամուտ մ'եւս կ'աւելնար։ Իսկ Ազոլոյի ամարանոցին վրայ ոչ միայն նոր թեւ մը կ'աւելնար՝ բազմաթիւ սենեակներով, այլ և տղայոց յարկածածուկ աղիւսակերտ խաղարան մ'եւս նոր կը շինուէր 1899ին։ Ինչպէս և 1900 թուականին ալ ընդարձակ և գեղեցկարուեստ մատուռ մը սկսաւ շինուիլ՝ հայկական կաթողիկէի ձեւով «Ս. Նշան» անուամբ։

1. Սոյն նիւթին մէջ արտաքոյ կարգի յարմարութիւն և տաղանդ ցոյց կու տային Յովսէփ Էմինեան և Մկրտիչ Զօպանեան։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԻՐԵՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Յետ տեսած ըլլալու Մխիթարեանց գործունէութիւնը դպրոցական մարզին մէջ, աւելորդ չէ գուցէ ակնարկ մը տալ նաեւ կրթական և ուսումնական այն ծրագրին, զոր Մխիթարեանք կիրարկեցին իրենց դպրոցներուն մէջ։

Կրօնաւորական Միաբանութիւն մը՝ ինքնուրոյն նպատակով և նկարագրով, անշուշտ ունենալու էր առանձին սկզբունքներ ալ՝ որոնցմով առաջնորդուէր իր դաստիարակչական գործին մէջ։ Իր կրթական եղանակը կազմուած է տակաւ առ տակաւ տարիներու ընթացքին, Միաբանութեան Երանաշնորհ Հիմնադրէն ցոյց տրուած տարրերու վրայ՝ ճոխացած փորձառութենէն ստացուած տուեալներով։ Ընդհանրապէս արտաքինները նկատելով Մխիթարեանները իբր կաթողիկէ հոգեւորականներ, կը խորհին թէ ընծայած կրթութիւննին ալ այդպէս միակողմանի ըլլայ։ Սակայն իրը յինքեան այնքան պարզօրէն չի ներկայանար։ Զանազան են սկզբունքները որ ազդած են Մխիթարեան դաստիարակութեան նկարագրին վրայ. նախ իրենց հոգեւորականի հանգամանքը՝ որ պէտք էր խորապէս թափանցել. երկրորդ ազգային կնիքը այնքան ցայտուն և փառաշուք կերպով նկարուած անձերու և բոլոր գործերուն վրայ. ապա եւրոպական միջավայրին բարերար ազդեցութիւնը կենցաղավարական և գիտական տեսակէտով. հուսկ մասնական ազդեցութիւնները քաղաքներու կամ ընկերութիւններու և մշակուած նիւթերու. այս բոլորէն կազմուած է նկարագիր մը որքան ինքնայատուկ այնքան ալ ճկուն։ Այսպէս կ'ունենանք դաշնակաւոր միութիւն մը բազմաթիւ տարրերու, որոնց ամէնը վերլուծել դիւրին չէ

որքան հեշտ ըլլայ զգալն և անդրադառնալը այդ նրբերանգներուն։

Առաջին տարրը այդ դաստիարակութեան կը կազմէ ընդհանուր և տիրող գիծը կրօնքի և բարոյականի, որ կը ստեղծէ ջերմ մթնոլորտ մը մխիթարեան դպրոցներու մէջ և որով կըրթութեան շէնքը խորհրդաւոր տաճարի մը կերպարանքը կ՚առնէ։ Մխիթարեանը իբր հոգեւորական՝ բնական է որ հաստատէ կըրթութեան գործը կրօնական զգացման վրայ, որու վրայ հիմնուած է նաեւ բարոյականը։ Կրթութեան նպատակն ըլլալով ստեղծել մարդուս մէջ նկարագիրը, սա առանց բարոյական զգացման ոչ միայն անկարելի է այլ նաեւ անըմբռնելի։ Աշխարհիկ դաստիարակութեան և անոր վտանգներուն վրայ անդրադառնալ մեր նիւթէն դուրս է. սակայն համոզուած ենք թէ կրօնքը միայն կրնայ՝ միացած ողջամիտ ուղղութեան, դիւրացնել մարդուս մէջ ծնունդը բարոյական կեանքի մը, ուսկից կախում ունի նաեւ նկարագրին կազմն ալ։ Պատանեկան հոգին տակաւին վարանոտ և երերամարտ ձկտումներու մէջ տարուբեր, պէտք ունի ուղղիչի, լոյսի, արիութեան. կրօնական զգացումն և կեանքը այնքան դիւրութեամբ և զօրութեամբ կրնան ասոնց ծնունդ տալ. որով բարոյականին հետ կրօնական զգացումը հիմը կը կազմէ մարդկային դաստիարակութեան՝ անհատներու ինչպէս ընկերութիւններու համար։ Այս տեսակէտով առաւելութիւն մը կարելի է նկատել Մխիթարեանին մէջ հոգեւորականի հանգամանքը քան դաստիարակչական գործունէութիւնը սեղմող մը։

Երկրորդ տարրը ազգայնական շունչն է, ջեռուցանող և արծարծող հուրը Հայրենիքին և անոր փառքերուն, մեծութեան, բարօրութեան սիրոյն։ Ազգի մը անցեալը իր պայազան կը կերտէ, որով այդ անցեալին ծանօթութիւնը պիտի կազմէ հիմը նաեւ ազգային կրթութեան. ծանօթանալ՝ սիրելու և նմանելու համար. ծանօթանալ՝ մեծնալու համար։ Մխիթարեան դպրոցները Հայրենիքի սիրոյն կատարեալ ատրուշաններ են, և որու պէտք են վկայել ամէնքը. այդ սէրը միայն չի տոչորեր, այլ կը լուսաւորէ, կը ջերմացնէ ու կը դառնայ պրոմեթէական կրակ մը՝ ատակ բարեփոխելու հոգիներ և կեանքեր։

Մխիթարեանը իր կրթութեան տարիները կ'անցընէ ընդհանրապէս Ս. Ղազարու ուսումնարանը, վենետկեան զմայլելի ծովատեսիլներու մէջ, ատէպ կենդանացած ցայգերգներու մեղեդիներով, որ մելամաղձ անուշութեան զգուանքներ կը սփռեն լճակին մէջ խաղցող աստղերուն. արշալոյսին և արեւմուտքին դիցիանեան գոյներ բնութեան տոնն է որ կը նկարեն հեռուէն երեւցող գեղեցիկ պալատներու մարմարէ խորքին վրայ. անկարելի է չզգալ թովչանքը այս բոլորին. անկարելի է չզգալ փափկութիւնն և ուժգնութիւնը, սիրունութիւնն, վայելչութիւնը կամ վսեմութիւնը այն զանազան գծերուն, գոյներուն և ձայներուն որոնցմով կազմուած է Վենետիկը։ Մխիթարեանը եկեղեցւոյ մէջ զԱստուած է որ կը գտնէ. Իր խցիկին մէջ Հայրենիքը, անոնցմէ դուրս Իտալական և Վենետկեան բնութիւնը։ Ահա թէ ինչ ազդեցութիւններով է որ կը շաղուի և կը կազմուի մխիթարեանի հոգին և դպրոցներու մէջ պիտի տանի նոյն այդ հոգին միեւնոյն տպաւորութիւններով։ Յայտնի է այդ կեդրոնները՝ ուր պիտի հաստատուին դպրոցները, անոնք ալ պիտի ունենան իրենց մասնական ազդեցութիւնները. և արդէն այս պատմութեան ընթացքին ականատես եղանք ատոնց. և դպրոցները միջավայրին ջանացին համակերպիլ. սակայն հիմնական ազդեցութիւն կատարողը է այդ հոգին, որ ընդհանուրին կու տայ ազնիւ, բարձր, չքնաղ նկարագիր մը, որով մխիթարեան դպրոցները բարձաքանդակ կը ցայտին։

Հուսկ մխիթարեանք՝ որ կտակով ստանձնած են որբերու և աղքատներու դաստիարակութիւնը, չունին նիւթական շահու կամ վարձատրութեան ակնկալութիւն. անշահախնդիր կերպով իրենց գործն և իրենց կեանքը դրած են ի սպաս ազգին, աշխատելով՝ բարոյականով և նկարագրով ողջ և զօրաւոր անհատներ նուիրել ազգին, ու տալ միանգամայն անոնց գիտական զարգացում մը, որ համաձայն ըլլայ ժամանակներու ուսումնական և ընկերային կեանքի պահանջներուն։

Մխիթարեաններէ վարուած զանազան դպրոցներու մէջ աւանդուած ուսումներու ծրագիրներու նկատմամբ արդէն խօսուեցաւ իւրաքանչիւր դպրոցի պատմութեան մէջ։ Միաբանութիւնը

որքան որ դպրոցներու տեսուչներուն յանձնած էր անոնց, վարչութիւնը սակայն ինքն էր որ կու տար անոնց ուղղութիւնը, մանաւորապէս ուսումներու նկատմամբ և տարիներու ընթացքին. միշտ աւելի բարձրացնելու համար դպրոցներու գիտական մակարդակը, կատարած է բազմաթիւ բարեփոխութիւններ կազմակերպական և ուսումնական տեսակէտով, և այդ բարեփոխութեանց շնորհիւ ոչ միայն կրցած է շարունակել կրթական գործը, այլ մրցիլ օտար ինչպէս նաև ազգային բարձրագոյն վարժարաններուն հետ։

1843ին, այսինքն է Մուրատեան վարժարանին բացումէն ինը և Ռափայէլեան Վարժարանի եօթնամեայ նախափորձէն վերջ Միաբանութիւնը դպրոցներու գործին աւելի զարկ և զարգացում տալու համար պատշաճ կը դատէր հաստատել Խնամակալաց կոչուած ժողով մը կազմուած ուսեալ և ձեռնհաս անձերէ, որու գործը պիտի ըլլար զբաղիլ դպրոցներու մատակարարական, ուսումնական և կրթական գործով՝ Աբբահօր իշխանութեան ներքև։ Ժողովը կը բաղկանար տասն անդամներէ, որոնք իրենց պաշտօններով վարժարաններու հետ կապուած էին և կամ վանքին մէջ կրթական, մատակարարական կամ ուսումնական ցայտուն դերեր կատարողներ էին։ Նախագահ այս ժողովին կ՚անուանուի Հ. Սարգիս Թէոդորեան, տեսուչ Մուրատեան վարժարանին Բատուայի, իսկ փոխ–նախագահ՝ Հ. Ռափայէլ Թրեանց տեսուչ Ռափայէլեան վարժարանին Վենետիկոյ. անդամներն էին Հ. Պ. Մինասեան, Հ. Ն. Սարգսեան, Հ. Գ. Այվազովսկի, Հ. Ղ. Ալիշան ևն։ Խնամակալաց ժողովի կանոնադրութեանց համաձայն անոր լիուլի իշխանութիւն կը տրուէր վարժարաններուն բոլոր կարևոր խնդիրները քննելու, ուսումնասիրելու և լուծում տալու քուէի առաւելութեամբ. միայն պարտաւոր էր տարին մէկ անգամ հաշուետուութիւն մատուցանել Աբբահօր։ Այսպէս Խնամակալաց ժողովը կ՚որոշէ կառուցանել Բերայեան օժանդակ դպրոցը աղիւսակերտ՝ հրդեհներէն չվնասուելու համար։ Միաժամանակ կը կազմէ Հոգաբարձուաց կոչուած ժողով մ՚ալ Պոլսոյ մէջ, որպէս զի հսկէ տեղական Մխիթարեան դպրոցներուն վրայ և անոնց զարգացման համար կարևորները գործադրել

տայ։ Այս ժողովը կը բաղկանայ եօթը պոլսաբնակ մխիթարեան-ներէ և Նախագահ կ'ըլլայ Հ. Կարապետ Եսայեան ժամանա-կին Ազգապետը։ Սոյն ժողովը Խնամակալաց ժողովին ներքև իբր տեղական մասնաճիւղ պիտի հպատակէր անոր կարգադրու-թեանց և դժուարին՝ կամ համաձայնութիւն չգոյանալու խըն-դիրներու մէջ իբր պիտի առաջարկէր Խնամակալաց ժողովին քննութեան և որոշման։ Այս կազմակերպութեամբ Պոլսոյ Մը-խիթարեան դպրոցները կ'ունենային աւելի ազատօրէն գործելու ասպարէզ միջավայրի և պարագաներու թելադրութեանց հա-մաձայն, որ միշտ հեռաւորներէ այնքան պարզութեամբ չեն ըմբռնուիր որքան մերձ եղողներէ։

Խնամակալաց ժողովը ուրիշ բարեկարգութիւն մը կը կա-տարէր 1845ին Տրապիզոնի դպրոցին նկատմամբ. կու տար անոր բարձրագոյն նախակրթարանի մը ծրագիրը և ապա կը նկատէր զայն իբր նախապատրաստիչ դպրոց Մուրատ և Ռա-փայէլեան վարժարաններու, յատկացնելով տարեկան 1500 աւստր. լիրայի գումար մը։

Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու մէջ աւան-դուած ուսումները հաստատուն հիմերու վրայ դնելու և բարձրա-գոյն աստիճանի հասցնելու համար, կը յօրինէր ուսումնական ծրագիր մը, տպուած Յայտարարութիւն Մուրատեան և Ռափայէ-լեան վարժարանաց խորագրով, ուր կը տեսնուի կատարելագոր-ծուած ծրագիր մը բաղդատմամբ 1834 և 1836 թուականնե-րու կազմուածին։

1846ին յետ մահուան Գեր. Սուքիաս Սոմալեան Արքա-հօր, Միաբանութիւնս ընդհանրական ժողով կը գումարէ նոր Արքահօր ընտրութեան համար. սոյն ընդհ. ժողովին մէջ կը հաստատուի նորէն Խնամակալաց ժողովը այս տարբերութեամբ սակայն որ յետ այնու ժողովին Նախագահ կ'ըլլայ Արքահայրն ինքնին, իսկ իբր անդամներ, բաց ի վեց առաջիկաներէն ուրիշ չորս կամ վեց անձեր ալ պիտի աւելնային և ժողովը պիտի ունենար առանձին քարտուղար։ Խնամակալաց ժողովին պաշ-տօնը նոյնը կը մնայ նման առաջինին։ Ընդհանրական ժողովը կ'որոշէ վարժարաններու տեսչութեան կազմակերպութիւնը,

բազկացած եօթն անձերէ, այսինքն են Տեսուչ, Դաստիարակ, Ուսումնապետ, Վարժապետք (Ներքին), Գործակալ կամ Տնտես, Պահապան և Խոստովանահայր։ Դաստիարակին պարտքն է նաև հսկել որ աշակերտները կատարեն իրենց հոգևոր պարտքերը։ Դաստիարակին ստորակարգեալ է պահապանը կամ հսկողը որ անբաժան պիտի ըլլայ տղոցմէ։ Կը սահմանէ նաև զանազան կանոններ աշակերտներու ընդունելութեան, անոնց թիւին, կենցաղավարութեան և ուսումնական կեանքին, ինչպէս և վարժարաններու ընթացքին նկատմամբ։ Խնամակալներու ժողովը իր գործունէութիւնը վերսկսելով կը կատարէ ընտրութիւններ վարժարաններու տեսուչներու և պաշտօնեաներու, ուսման նոր նիւթեր կը յաւելու Բերայեան դպրոցին մէջ, ուր կը մտցնէ բարձր նստարաններու դրութիւնն ալ։

1856ին Խնամակալաց ժողովը նոր կազմակերպութիւն մը կ՚ունենայ որով իր իրաւասութենէն կ՚ելլեն վարժարաններու մատակարարական և տնտեսական խնդիրները և կը զբաղի միայն ուսումնական իրերով. այս պատճառաւ սոյն ժողովին կրնայ անդամակցիլ նաև Մ.-Ռ. Վարժարանին թէ Վանքիս աշակերտաց ուսուցիչները. հետևաբար խնամակալաց ժողովը զուտ ուսումնական ժողովի կը փոխուի՝ կորսնցնելով իր նախկին ընդարձակ գործունէութիւնը։

1860ին գումարուած Միաբանութեանս ընդհանրական ժողովին մէջ քննուելով Մխիթարեան վարժարաններուն ընթացքը, նորէն կը վերանորոգուին Խնամակալաց ժողովը ի Վենետիկ և Հոգաբարձուացը ի Կ. Պոլիս՝ իրենց հսկողութեան յանձնուելով դպրոցներու կեանքը։ Խնամակալաց ժողովը կը կազմէին Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու տեսուչներն և ուսումնապետները, վանքիս ուսումնարանին վարիչները ևն։

1868ին կրկին կը հաստատուի Խնամակալաց ժողովը, որու կը յանձնուի ուսումնական խնամատարութիւնը Ս. Ղազարու երկու ուսումնարաններուն, Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարանաց, Բերայեան դպրոցին և Բազկեզոնեանին։ Անդամները կը բաժնուին երկուքի. ներքին և արտաքին։ Ներքին են Վենետիկ բնակողները. իսկ արտաքին կամ թղթակից անդամներ են

որոնք Վենետիկէ դուրս կը բնակին և կը հրաւիրուին այդ ժողովին մասնակցելու իրենց՝ տալի խորհուրդներով։

1885ի ընդհանրական ժողովին մէջ վերստին կեանք կ'առնէ խնամակալաց ժողովը որ քիչ քիչ սկսեր էր կասիլ իր գործունէութենէն։ Մանաւանդ թէ նոր առաջարկ մը կը ներկայացուի Ընդհ. ժողովին, այսինքն է ուսումնական միութիւն մը հաստատել մեր զանազան դպրոցներուն մէջ, Բերայեանին, Քաղկեդոնեանին և Մուրատ–Ռափայէլեանին, որպէս զի կարենան մէկ դպրոցն աւարտողները յետոյ շարունակել իրենց բարձրագոյն ուսումները միւս վարժարաններուն մէջ. և այս խնդրոյս ուսումնասիրութեան համար Յանձնաժողով մը կը սահմանուի չորս անձերէ կազմուած։ Յանձնաժողովիս գործունէութեան մասին չենք կարող բան մ'ըսել. յայտնի է, ուսումներու նման կազմակերպութիւն մը անմիջապէս կարելի չէր գործադրել. Թողունք որ իւրաքանչիւր դպրոցի տեսչութիւն կ'աշխատէր իր ուսումնարանին զարգացման և բարձրացման։ Սակայն որքան երթալով կը շատնար դպրոցներու թիւը՝ աւելի կը զգացուէր անհրաժեշտութիւնը իրագործելու ուսմանց ծրագիրներուն միութիւնը։

1894ին գումարուած Ընդհ. ժողովին մէջ կը սկսի մարմին առնել Նախընթացին մէջ յղացուած մեծ գաղափարը. կը սահմանուի այդպիսի ոճով կարգաւորել մեր դպրոցները, որ Նախակրթարանի ուսումներէն սկսեալ մեր աշակերտները կարենան աւարտել բարձրագոյն ուսումները մեր դպրոցներու մէջ, մինչեւ համալսարանական մասնագիտութիւնները։ Այս ծրագրին յօրինման համար կ'անուանուի Յանձնաժողով մը եօթը անձերէ բաղկացած և օգոստոս 23ի գումարման մէջ կ'ընդունուի Յանձնաժողովին ներկայացուցած ծրագիրը։ Այս ծրագրին համաձայն Մխիթարեանց դպրոցները կը դասաւորուին այսպէս. Նախակրթարան, Կրթարան (Gymnase), Լսարան (Lycée), Համալսարանական։

Նախակրթարան են Բերայի, Նիկոմիդիոյ, Պարտիզակի, Տրապիզոնի եւն դպրոցները. կրթարան՝ Քաղկեդոնի վարժարանը. իսկ լսարան՝ Վենետիկոյ վարժարանը։ Բոլոր Նախակրթարանները պիտի ունենան միեւնոյն ծրագիրը, որ պիտի առաջնորդէ աշակերտները Քաղկեդոնի վարժարանը. իսկ անկից ալ Վե-

նեակոյ վարժարանը։ Դպրոցէ դպրոց անցնելու համար աշակերտները պիտի քննուին Պոլսոյ Հոգաբարձուաց ժողովին կողմէ և անոր տուած վկայագրով միայն կրնան անցնիլ միւս վարժարանները. Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանին ի հաշիւ երեսուն ձրիավարժներ պիտի դաստիարակուին Քաղկեդոնեան վարժարանին մէջ։ Կը սահմանուի միանգամայն որ Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանն աւարտողներէն ընտրելագոյններուն հնարաւորութիւն տրուի յաճախել համալսարանները և այս ուսանողաց թիւը կ'որոշուի ըլլալ 12–15, որոնք պիտի պահպանուէին Մուրատեան կտակով։ Կը կազմուի նորէն ժողովը խնամակալաց Ս. Ղազարու մէջ՝ եօթը անձերէ կազմուած, և ժողովը Հոգաբարձուաց Պոլսոյ մէջ՝ հինգ անձերէ բաղկացած, որոնց իրաւասութիւնը կը մնայ միշտ միայն ուսումնական մարզին մէջ։ Ուսումնական այդ ծրագիրը համառօտուած՝ հրատարակուած է արդէն 1896ին, և որու գործադրութեան համար խնամակալաց ժողովը անդուլ կը հսկէ։ 1895–96ի դէպքերն ալ որքան դժուարացուցին այդ ծրագրին կէտ առ կէտ կատարումը, այնու հանդերձ միշտ ջանք եղաւ շարունակել՝ որքան կարելի էր, սկսուած գործը և արդէն կը տեսուին յանկացուած պտուղները։ Մեծ բարերարներուն հոգին պիտի հրճուի տեսնելով թէ ինչպէս ազգին աղքատ տղաք ոչ միայն կը դաստիարակուին և կը կրթուին Մխիթարեան դպրոցներու մէջ, այլ կարող կ'ըլլան նաև ստեղծել իրենց համար պատուաւոր դիրք մը ընկերութեան մէջ, և բարձրացնել մակարդակը ազգային կեանքին։

ՑԱՆԿ

էջ

Յառաջաբան (Հրատարակողներու կողմէն) . . . 5

Գլ. Ա. — Դպրոցի նշանակութիւնն և Մխիթարեանց նախաձեռնութիւնը 7

Գլ. Բ. — Մխիթարեանց Նախակրթարանները և անոնց կրթական երախայրիքը 11

Գլ. Գ. — Մխիթարեան բարձրագոյն վարժարանի ծրագիրը Բատուայի մէջ իբր նախակարապետ Մուրատեան վարժարանին 82

Գլ. Դ. — Մուրատեան բարձրագոյն վարժարանի կտակը և Մխիթարեանց արդիւնքը 89

Գլ. Ե. — Մուրատեան բարձրագոյն վարժարանի բացումը Բատուայի մէջ 102

Գլ. Զ. — Մուրատեան վարժարանի հանդիսաւոր բացումը Բարիզու մէջ 110

Գլ. Է. — Մուրատեան վարժարանի յաղթանակներու համապատկերը շրջանաւարտ մասնագէտներով. . . . 118

Գլ. Ը. — Մուրատեան հրիտակի մատակարարութիւնը . . 139

Գլ. Թ. — Ռափայէլեան բարձրագոյն վարժարան ի Վենետիկ և անոր հանդիսաւոր բացումը 143

Գլ. Ժ. — Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեանի կտակը և Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան անոր մասին ունեցած արդիւնքը 147

Գլ. ԺԱ. — Եւրոպական Մշակոյթի ծաւալումը Արեւելքի մէջ շնորհիւ քոյր Վարժարաններուն 158

Գլ. ԺԲ. — Մխիթարեանց Կրթական և Ուսումնական ծրագիրները իրենց Վարժարաններուն մէջ 179

35ր

9(47.925
Ա-25
Մեկ օրինակ

Հրատարակութիւններ Մխիթարայ եւ Մխիթարեան միաբանու Գործունէութեան մասին

Զ. Փր.

Ագոնց Գերպ. Ստեփանոս. — **Պատմութիւն Մխիթարայ Աբբայի** (գրաբար)։ Տպ. 1810, էջ 336 . . . . . . 4 —

Թորոսեան Հ. Յովհաննէս. — **Վարք Մխիթարայ Աբբայի** (աշխ.)։ Տպ. 1901, 1933, էջ 395 . . . . 6 —

Մխիթարեան Հարք. — **Յիշատակարան Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեակին** (պատկերազարդ)։ Տպ. 1902, էջ 218 . . . . 5 —

Մխիթարեան Հարք. — **ՄԽԻԹԱՐ.** բացառիկ պատկերազարդ թերթ Մխիթարեան միաբանութեան հաստատութեան (1701-1901) երկհարիւրամեակին առթիւ հրատարակուած։ Տպ. 1901, էջ 232 . . . . 5 —

Սարգիսեան Հ. Բարսեղ. — **Երկհարիւրամեայ գրական գործունէութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան**։ Տպ. 1905, էջ 400 . . . . . 5 —

Տայեան Հ. Ղեւոնդ. — **Մայր Դիւան Մխիթարեանց Վենետկոյ**։ Դիւանական վաւերաթուղթեր 1707-1773 շրջանի ազգ. կեանքի, ծէսի և զանազան խնդիրներու վերաբերեալ։ Տպ. 1930, էջ 371 . . . . 6 —

Այան Յովհաննէս. — **Մխիթարեանք գրականութեան հանդէպ**։ Տպ. 1902, էջ 102 . . . . — 50

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220034160

A II
34160